

જવાહર અને હિંદ

લેખક :

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

પ્રકાશક :

ધી 'અંદેશ તિમિરેક' વની

નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા

: સોલ એજન્ટ :

એ ન. એ મ. ઠ ક ર ની કું.

બુકમેક્સ

પબ્લીશર્સ

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

આવૃત્તિ પહેલી] મૂલ્ય: ચાર રૂપિયા [ઓગસ્ટ ૧૯૪૭]

પ્રકાશન:

ધી 'સુદેરા લિમિટેડ' વતી
નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા
સારંગપુર, અમદાવાદ.

: મુદ્રક :

ધી 'સુદેરા લિમિટેડ' વતી
નંદલાલ ચુનીલાલ
બોડીવાળા

: મુદ્રણસ્થાન :

ધી શુભરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
માધુબેડા રોડોની,
અમદાવાદ.

અર્પણ

જ્ઞાતી
પોત્રો
મીતાબ્રાહ્મણે

કુંગરશી સંપદ

પ્રસ્તાવના

પડિંત નહેરૂની જીવની સાથે દિલ્લો આઝાદીને ઇતિહાસ આઝાદી પ્રાપ્તિ સુધીનો તાજાવાજાનો પેઢે વણાયે છે. હમણાં થોડા સમયમાં દિંદુસ્તાનનો જૂમિ ઉપર અજન્મ ગજકીય, આમાનિક અને ધાર્મિક શક્તિઓ યથા પામી છે. પાડતજના ઉપદેશ, પ્રચાર, તત્ત્વજ્ઞાન અને બલિદાન આ સર્વેનો પ્રવાહ દિલ્લો પ્રજાકિય મહાન પ્રજાસત્તાક ગજ્ય બનાવવા તન્દ હોતો તે આ પુસ્તકને પાને પાને દેખાશે. આમા પડિતજના જીવન પ્રમગો સાથે વિશેષ પ્રમાણમાં દિંદના ગજકીય તગજોનું ઐતિહાસિક આલેખન છે.

દિલ્લ હમણાં પહેલો સુવાવડીનો પીડાઓનો અનુભવ કરી રહ્યું છે. એની આઝાદીનો પ્રથમ સુવાવડમા જ દિંદુસ્તાન અને પાકીસ્તાન એમ બે પુત્રોની જોડલીનો એણે જન્મ આપ્યો છે. એટલે એને દુઝો, સંકટો અને હાડમારીઓ ભોગવવી પડે છે. આઝાદી મેળવવા કરતા એને સાચવી, એનું પલન કંપુ એ બધી મુશ્કેલીની વાત છે, હમણાં તે આપણા નેતાઓ વાટણીના કામમાં લાગ્યા છે. પછી દિંદના જોગકી, ઉલોગ, નક્ષત્ર, કર-વેરાનો ભાર ઝાઝો કરવા, પ્રજાના આરોગ્ય સુધારાના ગભીર પ્રજો ઉપર એમને ધ્યાન દેવું પડશે. દિંદના અર્થશાસ્ત્રને પણ સુવ્યવસ્થિત માર્ગે લઈ જવાનું છે. સેક્ટર દીન પ્રજો એમની સમક્ષ ઉઠેલ મારે આવશે. આ સર્વે કાટાળા પ્રજોના નિરાકરણ માટે દીર્ઘદષ્ટિ, અગમચેની, વિચાર અને પગપગના સદમગની જરૂર પડશે.

પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાન એક જ અખંડ મુતિના બે પાસાં છે. એક 'ખીજાંનાં સદાશની પરંપરે' ખૂંચ નહીં ફેરવે, પાકિસ્તાન ચોખ્ખા, ઘઉં અને શણ આપશે. હિંદુસ્તાન એને કાલમો, કપડું, ખાંડ, લોહું, તેલ વગેરે દેશે. પરંપરના સદાશ વગર ઔદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક, શિક્ષણ, આરોગ્ય, વાણિજ્ય, અને ખીજા પ્રગતિઓનું રૂંધન થશે.

આ પુસ્તક સંજાંધી ઉપયોગી સચનો અને સદાશ માટે હું 'સેવક'ના તંત્રી, શ્રી. પ્રહલાદભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ, અને ભાઈ લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્યના આભારી છું.

શ્રીયુત નંદલાલભાઈના ઉત્તેજન વગર આ પુસ્તક લખાત નહિ. તેમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું.

કરાંચી
અધિક આવૃત્તિ: ૨૦૦૩

}

હંગરશી ધરમશી સંપદ

આ પુસ્તક પં. જવાહરની માત્ર આત્મકથા નથી. ખરી
ગીતે તો, પં. જવાહરના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વે, હિંદના યક્તરમાં
જે અપૂર્વ કાળો આપ્યો છે એને પાનાઓમાં સંઘડવામાં આવેલ
છે. હિંદનું આજનું રવરૂપ અને સ્થાન એ પં. જવાહરના પુરુષાર્થનું
પરિણામ છે એમ કહેવામાં કશી જ અતિશયોક્તિ નથી.

પં. જવાહર એટલે હિંદના યનગનતા યૌવનનું પ્રતિક.
પં. જવાહરના આદર્શો એટલે નૂતન હિંદના સર્જનના મનોરથો.
એમનું આખું જીવન જ, એક દિતાબ મમુ છે. એ જીવનની
મુવાસનાં, સાહસનાં, બલિદાનનાં અને ત્યાગના થોડાક પૃષ્ઠો
આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

આપણે માથે હવે મહાન જવાબદારીઓ આવી રહી છે.
એ જવાબદારીઓ અદા કરવાનું બળ પં. જવાહરના જીવનમાથી
મળી શકે છે. પં. જવાહરના દર્શનમાંથી અને જીવનમાથી
આપણી બાવિ પ્રજા પ્રેરણા પામતી રહેશે અને આઝાદ હિંદના
મુખને બનીને માબોમની કીર્તિને સાત સમુદ્રો પાસે ફેલાવશે.

આ પુસ્તકના લેખક, સાક્ષર ઓ. કુંગરશીભાઈ સંપટના
નામથી ભાગ્યે જ કોઈ ગુજરાતી અગ્રણી હશે. એમના જેવા
બદ્ધશ્રુત લેખકની કલમે આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. પં. જવાહરના
જીવનના તમામ પાસાઓને તેમણે પોતાની અનોખી સૈલી દ્વારા
આ પુસ્તકમાં રજુ કર્યું છે, આવું મુદર પુસ્તક તૈયાર કરી
આપવા માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર

સાગરપુર

અમદાવાદ.

લિ.

નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા

ના 'જ્યોતિષ'

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર 'ધી સંદેશ લિ'

પ્રકાશકનું નિવેદન

પૂ. જનાહરનું નામ, દિદના ભાગ્ય સુદા તરીકે પેઢીએ સુધી યાદ રહેશે. દિદના ભાગ્યનો આજે અબૂતપૂર્વ એવો પડેલો થઈ ચૂક્યો છે. દોઢસો વર્ષની ગુલામીની શખસાએ તૂટી ગઈ છે અને ૬૦ વર્ષની આઝાદીની લડત આખરે સિદ્ધિને પામી છે. આપણી સિદ્ધિ આપણે જે રીતે ઠગ્ગતા હતા એવી પૂર્ણ નથી, આપણા દેશના કુખડા યથા છે, નિરાશાના સૂર યોમે સભગાર્થ ગયા છે. વાતાવરણમાં હતાશા હવાઈ ગઈ છે.

આઝાદી આવી છે અને આપણે દેશ પાલાવ સકોટો માધી પસાર થઈ રહ્યો છે. આવા કષ્ટગ સળંગોમાં આપણી આઝાદીના નાવના નાવિક પ જવાહરમાં દિદી પ્રજાને અપૂર્વ વિશ્વાસ છે. એમની નેતાગીરીમાં આપણને પૂ. તી શ્રદ્ધા છે અને પ્રશ્ન કૃપાથી, તેઓ પ્રચલિત ઝઝાવાતો વચ્ચે સપડાયેલી આપણી નૌકાને સલામત રીતે પાર ઉતાડશે એવી આપણને શ્રદ્ધા છે.

સ દાર મી વલ્લભલાઈએ પ જવાહરની નેતાગીરીને અનુલી આપતા સાચું જ મળ્યું છે કે સત્યામહની લડતમાં અમારા નેતા મહાત્માજી હતા, હવે ગજવદિવટમાં અમારા નેતા પ જવાહર છે. 'એમના જેવા નેતા મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય દિદને પ્રાપ્ત થયું છે એ આપણે માટે મગરૂબીનો વિષય છે.

આઝાદીના આગમન પ્રસંગે જ, 'જવાહર અને દિદ' નું પુસ્તક પ્રગટ થાય છે એમાં પણ હૃદયનો સંદેહ હશે. જવાહર અને દિદ એક જ છે. દિદની આઝાદીના એ લડવૈયાના હથેળીમાં દિદની આઝાદી મલામત છે. નૂતન દિદના સર્જનના, ભવ્ય મનોરથો યથાર્થ સ્વરૂપમાં મૂકવાનો પ જવાહર જે પુર પાર્યે કરી રહ્યા છે એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ દિદને સમૃદ્ધ અને આશાદ મનાવશે.

જવાબ અને હિંદ

●

બાળકોનો સાચો વારસો

બાળકોનું ઘડનું ઉત્તમ સમ્પ્રદાયો થવું જોઈએ. સાચો વારસો એ જ છે ગમે તેવું વાંચન બાળકોના માનસને મગાડે છે. "સંદેશ" બાલસાથી અંથમાળાની યોજના કરી તે જોટાપૂરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આપના ઘરમાં વાંચી શકતાં બાળકો હોય તો આ અંથમાળાનાં પુસ્તકો હોવાં જ જોઈએ.

પ્રથમ સેટમાં શ્રી જીવરામ જોષીના રસતરબોળ કરે એવાં નીચેના છ પુસ્તકો જેમ જેમ પ્રકટ થાય છે તેમ મળે છે. સામાન્યતઃ દરેક પુસ્તકની કિંમત છુટકે સધા રૂપિયા ગ્રેડો પરંતુ પૃથ્વીમાં વધઘટ થતાં તેમાં તે મુજબ ફેરફાર થશે.

મિયાં કુસડી	હાર્યકથા વાચો ને હસો	[પ્રગટ થયું છે]
રા' નનદીજી	ગસભરી ઇતિહાસ કથા	["]
પુરાણની વાતો	સરકારભરી રસીડી વાર્તાઓ	["]
મનમોહ ગજ	અનોખી વિનોદકથા	["]
હુ ટાગતા પંજમાં	સાહસભરી સમજણતી કથા	["]
વીંગમકા,	પ્રેરણાજર્વા ચરિત્રો દ્વિતી સમયમાં પ્રગટ થશે	["]

નાના મોટા સૌને રસતરબોળ કરે એવા આ પુસ્તકો મેળવવા આજે જ ગ્રાહક મનો.

સૌ ઉપરાંત પાનાનું એક, એવા છ પુસ્તકોનું લવાજમ ફક્ત માત્ર રૂપિયા છે સપ્તાળધ ચિત્રો, રંગબેરંગી પુકું, ક્લેય કાગળ, એ જોતાં જોટા બાઈને આપવા જેવું ગણાય. ગણતરીની નકલો છપાઈ છે.

રૂ. ૫-૦-૦ પાંચ મનીઓડરથી મોકલી આજે જ ગ્રાહક બની જાયો.

આટલું આપ નાંધી લેશો.

* એક દિ સપ્તાહસો પાનાનું રસમયું વાંચન અને લવાજમ માત્ર પાંચ રૂપિયા આજે જ ગ્રાહક બનો.

* ગમે ત્યારથી આ અંથમાળાના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

* પાઠવા પુસ્તકો સિવકમા ઘરે ત્યાં સુધી જ મળી શકશે.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર સાગરપુર - અમદાવાદ

સંદેશ ભક્તિરસ ગ્રંથમાળા

૧૦૦૦ પૃષ્ઠનું ભક્તિભાવભર્યું સર્વોત્તમ
ધાર્મિક વાંચન મેળવવા રૂપિયા આઠ ભરી
આજે જ આણક બનો.

બીજી શ્રેણીનાં આગામી પ્રકાશનો

- ૧ ભક્તિ અને સંકીર્તન પૂજ્ય સ્વામીશ્રી શિવાનંદ સરસ્વતી
(અનુ. શ્રી. ભદ્રાંકર મંદારામ ભટ્ટ) કિ. ૩૦
- ૨ ધર્મ અને રાજ્ય પૂજ્ય સ્વામીશ્રી માધવતીથંજી
- ૩ હતા પરશુરામ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાત્મજી મહારાજ
- ૪ ભગવાન મનુ શ્રી. બક્ષવંતરાય સંઘવી, એમ. એ. બી. ડી.
- ૫ બ્રહ્મચર્યા પૂજ્ય ગુરુદેવ ટાંગોર
(અનુ. શ્રી. જયંતીલાલ આચાર્ય)

બીજી શ્રેણીમાં એકંદર ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનું ઉત્તમ ધાર્મિક વાચન આપવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાળાનું લવાજમ રૂ. ૮) આઠ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે. જેમ બને તેમ જલ્દી આણક બનો અને ધાર્મિક વાંચનનો લાભ મેળવો.

આપ આટલું ધ્યાનમાં રાખશો

‘સંદેશ ભક્તિરસ ગ્રંથમાળા’ના આણકોને પ્રથમ એડીમાં માત્ર ૮ થી ૧૦ રૂપિયામાં અમે લગભગ બાવીસ રૂપિયાની હંમેશાના પાંચ સર્વોત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો (પૃષ્ઠ ૧૫૫૫) આપ્યા છે. કિંમતની દ્રષ્ટિએ ગ્રંથમાળાના આણક થવાથી તમામ પુસ્તકો ખુબજ સસ્તામાં પડે છે એ દરેક વાચક બંહુમિતે ધ્યાનમાં લેવા વિનંતી છે. પુસ્તકોનો ક્રમ બનતા મુધી નિયત ક્રમ પ્રમાણે જ રાખવા પ્રયત્ન કરીશું. પરંતુ સંજોગોવશાત આ ક્રમમાં કે પુસ્તકોની સંખ્યામાં ફેરફાર થઈ શકશે. અમારું નૈતિક બંધન, નિયત કરેલી પૃષ્ઠ સંખ્યાનું વાચન આપવા પુરતું જ રહેશે.

ઉત્તમ ધાર્મિક વાંચન મેળવવા આણક બનો.

રુજરાની સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક સાહિત્ય આપતી આ સસ્તામાં સસ્તી ગ્રંથમાળા છે. આ ગ્રંથમાળાના તમામ ગ્રંથોને જનતાએ આવકર્ષા છે અને ધર્મપ્રિય જ્ઞાસુઓમાં ખુબ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા છે.

આપનું લવાજમ આજે જ મોકલી સર્વોત્તમ ધાર્મિક વાચન મેળવો.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, સારંગપુર,
અમદાવાદ.

આ પુસ્તકના કર્તાની અન્ય કૃતિઓ

૧. ભારિયા વહાણવધનો ઇતિહાસ

૨. ભારિયામા બેકારી

નિવારણના ઉપાયો

૩. દિમાવનના પૂણ્ય પ્રદેશમા

૪. કચ્છનું બ્યાપાર તંત્ર

૫. દિંદની ગરીબાઈ

૬. દિંદીઓની બેકારી

૭. ૧૮ પેન્સતું દુરિયામણ

૮. ત્રીઓનું આરોગ્ય

૯. મહારાજાની યુધ્ધસન્નિ

૧૦. પ્રતાપી પૂર્વે

૧૧. કેમ ને ક્યાં ભા. ૧-૨

૧૨. જપાન

૧૩. સંસ્કાર લક્ષ્મી

૧૪. દુનિયા ઉપેક્ષ અને વેપાર

૧૫. દુગ્ધ દાણો

૧૬. સિંધાપુર

૧૭. ઓસ્ટ્રેલિયા

૧૮. દિંદ વિશ્વયુધ્ધના વનગમા

૧૯. કચ્છની લોકવાર્તા

૨૦. ધરની રાણી

૨૧. રવવંત્ર ભારત

૨૨. આરોગ્ય સાધના

૨૩. છવંનસખી

૨૪. વ્યાપારી સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ

૨૫. આપણું ધર

૨૬. કલ્યાણમયી

૨૭. જર્મનીની આત્મકથા

૨૮. સાદ રોડામરો

૨૯. બ્યાપાર અને વાણિજ્ય

૩૦. સાગર કથાઓ

૩૧. જવાહર અને દિંદ

૩૨. આરોગ્ય સાધના (પ્રિસના)

૩૩. વારાખની (પ્રિસમા)

૩૪. પૂર્વ આફ્રિકાની વસાહતો

તૈયાર થાય છે

૩૫. બાળ સર્વસંગ્રહ

૩૬. સુશીલા

૩૭. દુષસીદાસના દુહા

૩૮. પીરાની પ્રસારી

૩૯. બોનની પ્રસારી

૪૦. દલપત પ્રસારી

૪૧. આરોગ્ય સર્વસંગ્રહ

કારિમરી બ્રાહ્મણો અત્યંત બુદ્ધિવાન હોય છે. સંસ્કૃત અને ફારસીના વિદ્વાનોનું પ્રમાણ એમ મોટું હોય છે. દિલ્હીનો બાદશાહ ફરિશ્તિય કારિમર સરેલગાહ માટે આવ્યો. કૌલ કરીને એક બ્રાહ્મણે એની સારી મેવા કરી. એ બ્રાહ્મણને કુટુંબ સાથે સને ૧૭૧૬માં દિલ્હી આવવાનું થયું. બાદશાહની મહેબબાનીથી નહેરને કાઠે થોડો જગીર અને મકાન કૌલને બક્ષિસમાં મળ્યા, ત્યાંથી એના કુટુંબનું નામ નંદરુ પડ્યું. એમના વંશજો દિલ્હીના બાદશાહના અધિકારીઓ થયા. ૧૮૫૭ના બગવામાં આ કુટુંબ દિલ્હીથી નાસી, આગ્રામાં આવ્યું. અંગ્રેજી લશ્કરની આ કુટુંબે વહેલી ઘરઆત કરી દીધી હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૧ની તારીખ ૬મી મેને દિવસે શ્રી. મોતીલાલ નહેરુનો જન્મ થયો. એમના પિતા શ્રી ગંગાધર નંદરુ દિલ્હીના કોટવાલ હતા. ૧૮૬૧માં ૩૪ વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓ અવસાન પામ્યા. એમનું અવસાન થયું ત્યારે શ્રી. મોતીલાલ નહેરુ ત્રણ માસના હતા. શ્રી મોતીલાલ નહેરુને બે મોટા ભાઈઓ પણ હતા. બંનેથી નહેરુ અંગ્રેજી અદ્યત્તી ખાતામાં નોકરી કરતા હતા. બીજા ભાઈ નદલાલ નહેરુ ખેતરી ગણપના દીવાન હતા. પાછળથી કાયદાનો અભ્યાસ કરી વકીલ બન્યા હતા. વડી અદ્યત્ત આગ્રાથી અલ્હાબાદમાં આવી ત્યારે આ કુટુંબ પણ અલ્હાબાદ આવ્યું. શ્રી મોતીલાલ નહેરુ

કાનપુરની હાઈસ્કૂલમાંથી પસાર થઈ અલ્હાબાદની કૉલેજમાં જોડાયા. શરૂઆતમાં તેઓ ફારસી અને અરબી ભણ્યા હતા, પરંતુ અંગ્રેજોનો અભ્યાસ તો ચૌદ વર્ષની ઉંમરે જ શરૂ કરેલો. નાની ઉંમરથી જ એમણે અંગ્રેજી પોચાક અને રીત-ભાત સ્વીકારી લીધાં હતાં. એમની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી ખૂબ જંગમ હતી. એમણે કૉલેજમાં જઈ બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી અને પાછળથી વડી અદાલતના વકીલની પરીક્ષા પહેમે નંબરે પાસ કરી સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યો. કાનપુરની જિલ્લાકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી, એમને સફળતા મેળવવાની ધમકી હતી અને ખૂબ મહેનત કરી શકતા, તેથી એમની પ્રગતિ સાગ પ્રમાણમાં થઈ શકી રમતમમતો, વ્યાયામ, કુસ્તી વગેરેનો પણ એમને સારો શોખ હતો.

શ્રી. મોતીલાલ નહેરુની આવક વકીલાતના ધંધામાં સારી થતી હતી, પરંતુ પોતે ઉદાર અને ખર્ચાળ હતા બાઈશાહી મકાન, ઘોડાગાડીઓ, બાગબગીચા, બિચી જાતનું ફર્નિચર અને અંગ્રેજી રહેણીકરણી એમને પસંદ હતાં. આ ખર્ચાળ ટેવોથી એમની પાસે વધારે બચત થતી નહિ. એમનાં લગ્ન કાશ્મિરી બ્રાહ્મણકુટુંબની શ્રીમતિ સ્વરૂપાણી દેવી સાથે થયા હતાં. સ્વરૂપાણી એકવક્કા કદના, નીચા અને સોંદર્યવતી મહિલા હતાં. તેઓ થોડું ભણેલાં હતાં, પરંતુ ઉત્તમ ગૃહિણી તરીકે પતિનો પ્રેમ, વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા તેઓ સંપાદન કરી શક્યાં હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૯ના નવેમ્બરની ૧૪મી તારીખે જવાહરલાલ નહેરુને એમણે જન્મ આપ્યો.

શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુના બચપણમાં ખાસ કોઈ બનાવ બન્યો હોય એમ જણાવું નથી, એટલે એમનું બચપણ એકંદર સુખશાંતિભર્યું જ રહી શકાય. આ સમયે અંગ્રેજો અને અન્ય

યુરોપિયનો હિંદીએને પોતાના ગુલામો સમજી તેમની સાથે તોળ-
ડાઈલિયો વર્તાવ કરતા, પરંતુ શ્રી જવાહરલાલના પિતાશ્રી
મોતીલાલ નહેરુને અનેક અંગ્રેજો મિત્રો હતા આ અંગ્રેજ
મિત્રો અવારનવાર એમને નેરુ આવતા. એમાંના કેટલાકની સાથે

માસ જવાહર

તો આ કુટુંબને ધો જોવો સંબંધ હતો. આથી આ કુટુંબને અંગ્રેજો તન્દ ખાસ તિગસ્કાગ નહોતો

શ્રી જવાહરલાલના બચપણનો એક પ્રસંગ ઉદ્દેખનીય છે એક દિનસ એમણે પિતાની ગેરહાજરીમાં પિતાના રેબલ પર બે મુદા ફાઉન્ટેનપેન પડેલી જોઈ એમણે લલચાઈને એમાની એક પેન ઉઘાડી લીધી પાછળથી એમના પિતાએ એની શોધ ચલાવતા જનાહા પાસેથી એ પેન મળી આવી શ્રી મોતીલાલ ખૂબ ગુસ્સે થયા અને એમને ચૌદમા ગ્લનો સ્વાદ ચખાજો જવાહર માટે આ પ્રસંગ લગભગ પહેલો જ હતો કે જ્યારે પિતાએ એમને સખત માગ માર્યો હતો માતા પ્રત્યેનો એમનાં મમતા પિતા પ્રત્યેના પ્રેમ કગતા વધારે હતી, એટલે તેઓ પોતાના મનની અનેક છૂપી વાતો પણ માતા પાસે ખુલ્લેખુલ્લી કહી શકતા.

દીપોત્તમી, હોળી, વિજયાદશમી વગેરે ઉત્સવો આ ધરમાં ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાતા જવાહરલાલનો જન્મદિવસ આ બધાય ઉત્સવો કરતા મોગે ઉત્સવ બની ગયેતો એ દિવસે જવાહરનો મિત્રજ એમ મહાગગ જોવો રહેતો બધા એમને આનંદમાં ગખના પ્રયામ કગતા એમને એ દિવસે સેકડા રૂપિયાની બેટ મળતી એમને વિચાર આવતો કે, આના જન્મદિવસ વર્ષમાં એક જ ઉજવાવાને બદલે દસખાગ ઉજવાય તો કેવુ મારુ?

નાનપુમા એમને ઘોડેરાગીતો પણ મારો રોખ હતો પોતાના ઘોડા પર સ્વાગ થઇ તેઓ ગામની બહાર ફગવા નીકળતા એક દિવસ ઘોડા પરથી પડી જતા ઘોડો એકલો જ ઘેગ પાછો ફર્યો હતો વગના બધાં એમની તપાસ માટે નીમળી પડ્યા, અને જ્યારે તેઓ મત્યા ત્યારે જ બધાના જીવમાં જીવ આવ્યો

નહેરુકુટુંબ મમાજમા ખૂબ જ આગળ પડતું હોવાથી ઘણી વખત આખા કુટુંબને અમપાસનાં શહેરો કે ગામડાંઓમાં

લમપ્રસંગે જુ પડતું. એ વેળા દિંદુરતાનમાં લમો અત્યંત ખર્ચાળ હતો. એમાં મેંટોડો રનેદી સગાંઓ એકઠાં થતાં અને આનંદની રમઝોળો વચ્ચે લમ થતાં. આ વેળા મુઆફરી કંદામાં શ્રી. જવાહરને ખૂબ આનંદ પડતો.

શ્રી. મોતીલાલ નહેરુ વારંવાર યુરોપ જતા ફેવાથી તેમની જ્ઞાતિમાં એમની આ વર્તણૂક માટે મારો જેવો ઉદાપોદ થયો. કેટલાકોએ જ તેઓ પ્રાપશ્ચિત્ત અને અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરે તો જ એમને જ્ઞાતિમાં લેવા એવો નિશ્ચય કર્યો; પગંતુ મોતીલાલ એકના બે ન થયા. એમણે પ્રાપશ્ચિત્તે ન ક્યું અને સૂચવેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાની પણ સાફ ના પાડી. આથી જ્ઞાતિમાં ખૂબ ચર્ચા થવા લાગી અને પરિણામે જ્ઞાતિમાં એત્રબ ભાગ પડી ગયા, જેમની એક ભાગ શ્રી. મોતીલાલ નહેરુ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ધરાવતો સુધારક વર્ગ હતો. આ બધું વર્ણો જતાં જુલાઈ મધુન હતું અને પાછળથી જ્ઞાતિમાં યુરોપ જનાગઓ પ્રત્યેના તિગરહાગને ધ્યાન મધુન નહોતું.

આ અરસામાં જ શ્રી. સ્વરૂપગાંધીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. આમ જવાહરલાલને એક બહેનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. બીજાઓનાં નાનાં ભાઈભાંડુ જેઠ, પોતાને પણ આવાં ભાઈબહેન હોય તો કેવું સારું, એવું વિચારતા જવાહરલાલને માટે આ એક આનંદની બિના હતી.

અગિયાર વર્ષની ઉંમરે એમના પિતાએ એમને માટે એફ. ટી. શુક્લ નામનો એક શિક્ષક નામ્યો. આ શિક્ષક એમને સંસ્કૃત અને હિંદી શીખવતા એમનામાં વાચનનો ગોખ ઉત્પન્ન કરનાર આ વયોવૃદ્ધ શિક્ષક જ હતા આ ગોખને લીધે જ એમણે આ વર્ગોમાં કુમારો અને બાળકોનું આદિત્ય સાગ પ્રમાણમાં વાંચ્યું. આમાં સ્કોટ, ડિકન્સ અને થાકરેની નવલકથાઓ એચ. જી. વેલ્સની કાલસકથાઓ, શેરલોક હોમ્સની મુમયગથાઓ અને અન્ય આદિત્યનો એમણે સાગ પ્રમાણમાં અભ્યાસ કર્યો.

જુકમે એમને વિજ્ઞાનમાં પણ રસ લેતા ક્યાં. આ ઉપરાંત થીઓસોફીનો ગોખ ઉપજ કરનાર પણ તેઓ જ હતા. જુકસ પોતે ખૂબ જ ઉત્તમ પ્રકારના થીઓસોફિસ્ટ હતા. એમના અનેક થીઓસોફિસ્ટ મિત્રો એમને મળવા આવતા. એમની પરિભ્રામણ અને વિચારોની અસર જવાહર પર પણ પડી. આ બધા થીઓ-સોફિસ્ટો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો, બૌદ્ધ ગ્રંથો, ટીઆનાના એપોલોનિયસ, મેકમ બેવેટરફી અને બીજા થીઓસોફિસ્ટોના પુસ્તકોની વારં-વાર ચર્ચા કરતા. આ સમયમાં જ શ્રીમતિ એનીએમંટ અલ્લાહાબાદ આવી. એમની વાફાઈની બાજુ જવાહર પર સચોટ અસર પડી. તેર વર્ષની નાની વયે તેઓ થિઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્ય થયા.

એફ. ટી. જુકસના ગયા પછી એમનો થિઓસોફી પ્રત્યેનો રસ ઠંઢઠ ઓછો થયો, પરંતુ એનોએસન્ટની વફાઈવફાઈ અને થીઓસોફી એમના જીવનના મહાભૂલો સ્મરણો બની રહ્યાં. આથી એસન્ટ પ્રત્યેનું એમનું માન હજી એ અવિચળ રહ્યું છે.

એ વખતે જાપાન અને રશિયા વચ્ચે જળદુંડુ યુદ્ધ શાદી નીકળ્યું હતું. યુદ્ધના સમાચારો વાંચવામાં જવાહરને એક પ્રકારનો આનંદ આવતો. કદી કદી એમને ભારતવર્ષનો અને એશિયાની શુદ્ધાગ્રીના વિચારો આવતા. ભારતની મુકિત માટે ક્યારે પોતે તક્ષવાર લઈને જવાહર પડે એના વિચારોમાં તેઓ ધણી વખત અટવાઈ જતા. આ વેળા જાપાન-રશિયાના યુદ્ધને લીધે જાપાનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાનું એમણે વિચાર્યું; પરંતુ જાપાનનો ઇતિહાસ અટક્યો હોઈ એનો અભ્યાસ પડતો ચૂક્યો, છતાં જાપાનની વીરરસભરપૂર વાર્તાઓ વાંચવામાં એમને સારો રસ પડતો. રાષ્ટ્રીયતાના વિચારો આ વખતે એમના મનમાં સારા પ્રમાણમાં ધોળાતા હતા.

૧૯૦૫ના મે માસમાં જવાહરને માતાપિતા અને નાનકડો બહેન સાથે ઇંગ્લાંડ જવાનું થયું. આ વેળા એમની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી. મે માસની આખરમાં તેઓ લંડન પહોંચ્યાં. ત્યાં જન્મને તરત જ ડૉ. અનમારીને મળ્યા. તેઓ ત્યાં એક હોસ્પિટલમાં હાઉસ-સર્જન હતા. તેમણે ત્યાં સારી તેજસ્વિતા બતાવી હતી. ત્યાં હોરોની શાળામાં જવાહરને દાખલ કર્યાં, અને આખું કુટુંબ તેમને અહીં અભ્યાસ માટે છોડી યુરોપનાં અન્ય સ્થળો જોવા આવ્યું ગયું, અને પાછું સ્વદેશ પહોંચી ગયું. કુટુંબથી વિખૂટા પડવાનો અને સ્વદેશથી દૂર દૂર પરદેશમાં જ વસવાટ કરવાનો જવાહર માટે આ પહેલો પ્રસંગ હતો. શરૂ શરૂમાં એમને સૂનું સૂનું તો લાગતું, પરંતુ સદાધ્યાયીઓ સાથેની રમત-ગમતમાં અને અભ્યાસમાં તેઓ સમય પસાર કરી નાખતા. શરૂઆતમાં એમને નીચલા વર્ગમાં ગણવામાં આવ્યા; કારણ કે એમનું લેટિનનું જ્ઞાન ઓછું અને અલ્પ હતું, પરંતુ પાછળથી એમને જોયા લેવામાં આવ્યા.

૧૯૦૬ના આરંભમાં સિટીશ પાર્લામેન્ટની ચૂંટણીમાં લિબરલ પક્ષની જીત થઈ. આ વિષે શાળાઓમાં પણ સારી ચર્ચા થતી હતી. જવાહરના વર્ગશિક્ષકે પણ આ ચૂંટણી વિષે વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછ્યા. એમાં પ્રધાનમંડળ વિષે પૂરી માહિતી આપનાર જવાહર એકલા જ હતા. એ જોઈ બધાં આશ્ચર્ય પામ્યાં હતા. આનું કારણ જવાહરનો વાચનનો શોખ હતો. અભ્યાસ-

ઉપયોગી વાચન, ઉપરાંત રાજકીય વિષય અંગેના વાચનમાં પણ જવાહર સારો રસ ધરાવતા હતા એ હતું.

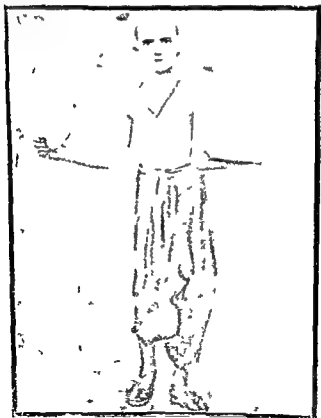
આ વખતનાં હોરોમાં ચારપાંચ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હતા. એમાં વડોદરાના ગાયકવાડના કુંવર પણ હતા. જવાહરના આવ્યા પછી તરત જ તેઓ શાળા છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે તેમની સાથે જવાહરને ખાસ પરિચય થયો નહોતો. પાછળથી કપુરથલાના મહારાજકુંવર પરમજીતસિંઘ આ શાળામાં જોડાયા હતા. એમની સાથે જવાહરને સારો પરિચય હતો.

૧૯૦૬-૭માં હિન્દી આવતી ખબરો વાંચી, જવાહર ખૂબ દુઃખી થતા. જો કે ખબરો ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં આવતી, છતાં એના પરથી હિંદની હોળાખેલી રાજકીય પરિસ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકતો. પંજાબ, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રમાં આ વેળા સારી રાજકીય જાગૃતિ આવી હતી. લાલ્લા લજપતરાય અને સરદાર અજીતસિંહને આ અરસામાં જ દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા. સ્વદેશીનો વપરાશ અને પરદેશીના બહિષ્કારનો પ્રચાર હિન્દમાં આપાસ કરવામાં આવતો. આ બધા સમાચારથી વિલાયતનાં હિંદીઓમાં પણ સારો ખળભળાટ મચ્યો હતો. જવાહર પોતાનાં હિંદી મિત્રો સાથે હિંદની મુલામીના પ્રજાની ચર્ચા કરી મન દળવું કરતા હતા. આ વેળા જ એમના હાથમાં જી. એમ. ટ્રેવેલ્સનનું 'ગેરીઆફ્ટીનું જીવનચરિત્ર આવ્યું', અને એનાં જેવાં અન્ય જીવન-ચરિત્રનાં પુસ્તકોથી એમની સ્વદેશ પ્રત્યેની લાગણીમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ.

ધીમે ધીમે એમને હોરોની શાળા પ્રત્યે અલાવ ઉત્પન્ન થયો. આ શાળા તેમને નાની લાગી. યુનિવર્સિટીમાં જવા એમનું મન ઉત્સુક બન્યું. પિતાને લખી એમણે હોરો છોડવાની પરવાનગી મેળવી, અને એમણે હોરો છોડ્યું. હોરોની શાળામાં એમને અનેક સહ-ધર્મી મિત્રો સાંપડ્યા હતા, એટલે હોરો છોડતા એમને દુઃખ તો થયું, પરંતુ યુનિવર્સિટીના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જવાના ઉત્સાહમાં એ બધું ભૂલાઈ ગયું.

૧૯૦૭ના ઓક્ટોબરમાં તેઓ મેક્સિકોની ટ્રિનિટી કોલેજમાં જોડાયા. આ વખતે એમનું ફેબ્રુઆરી કોલેજનું વાર્તાવરણ જોઈ, આનંદથી નાચી જાયું. એમના વિષયો ગણિત શાસ્ત્ર, ભૂસ્તર શાસ્ત્ર અને વનસ્પતિ શાસ્ત્રના હતા. આ વિષયો ઉપરાંત

યજ્ઞોપવિત ધારણ કરેલા જવાહર

અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેઓ સારો રસ લેતા ઇતિહાસ, રાજ-
કાવ્ય અને અર્થશાસ્ત્રનો પણ એમણે અભ્યાસ કરવા માડ્યો હતો.

આ વર્ષોમાં હિંદમાં જાગૃત્તા અસતોષના સમાચાર
અહીં પણ આવતા ૧૮૫૭ના બળવા પછી આ પ્રથમ જ
વાર હિંદની પ્રજા પરદેશી સરકાર સામે ઝઝૂમવા તૈયાર થઈ
હતી લોકમાન્ય તિલક પોતાના લેખો માટે જેલમાં ગયા હતા
અને અગવિદ ઘોષ પર કેમો ચાલ્યા આ બધા સમાચારો
હોળેજમાં પણ આવતા આ સમાચારોએ હોળેજના હિંદી
વિદ્યાર્થીઓમાં સારો પેઠો ખળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો હતો
કેમિસનમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ 'મજલિસ' નામનું એક
મહળ રચાયું હતું એમાં ગજકાવ્યની અનેક ચર્ચાઓ થતી
આ સિવાય હોળેજના મગ પાર્ક અને 'સ્ટેપ' નામના ચર્ચા-
મંડળોમાં પણ જાતજાતની ચર્ચાઓ થતી પણ આ ચર્ચાઓમાં
જવાહર પોતાના શરમાળ સ્વભાવને લીધે ભાગ લઈ શકતા
નહોતા આ અગ્રણી હિન્દી ગજકીય નેતાઓ કેમિસનની
મુલાકાતે આવતા, જેમાં લાલા લજપતરાય, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખે
અને બિપિનચંદ્ર પાલનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ બધાને
હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ સાડુ માન આપના. આ બધા નેતાઓના
ભાષણો કેમિસનમાં ગોઠવાતા અને એમના એ ગ્રેન્ડ પ્રવચનોની
અસર વિદ્યાર્થીઓ પર પડતી.

હડનમાં એ વખતે રમાયેલ હથુવમાંએ 'મન્ડીયા દાઉલ'
શર કર્યું હતું, અને એમના તરફથી 'મન્ડીબન મોસિયોતોગિસ્ટ'
નામનું સાપ્તાહિક નીજગત ઈન્ડિયા ઓફીસ તરફથી હડનમાં
એક વિદ્યાર્થીશ્રદ્ધ પણ શરૂ થયું હતું એની લક્ષ્યમણ વિના ઠાઈ
પણ હિંદી વિદ્યાર્થીને મુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવાનું મુરદેવ થઈ
પડતું.

હિન્દમાં આ વખતે જે ઊપવપાયવ ઘર્ષ ગદી હતી એના વેગમાં જવાહરના પિતાશ્રી મોતીલાલ નહેરુ પણ ધસડાયા, અને યોગ જ અમલમાં તેઓ સંવૃક્ત પ્રાતિક મદાસલાના પ્રમુખ પણ બન્યા. ૧૯૦૭માં મદાસલા અસ્તવ્યસ્ત બની અને ભાંગી પડી, અને કેવળ મધ્યમમાર્ગી પક્ષની બની ગઈ. બંગાળ અને પૂનાના કેટલાક નેતાઓ મધ્યમમાર્ગી હતા, જ્યારે મોટા ભાગના નેતાઓ અંતિમપક્ષી હતા. આ સમયે અંતિમમાર્ગી અને મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ વચ્ચે કંઈક કડવાશ ઊભી થઈ હતી. અંતિમ પક્ષના નેતાઓ મોટા ભાગે યુવાનો હતા. તેઓ પોતાનું ધાર્મ્ય કરવાનો હકામદા સેવતા. મોતીલાલ નહેરુ એમનાં આ કૃત્યો ચક્રાવી લેવા તૈયાર નહોતા.

૧૯૧૦માં કિશી લંધને જવાહરલાલે કેમ્બ્રિજ ડોક્ટ્રિન અને એ પછીના બે વર્ષો તેમણે લંડનની આસપાસ રહી, બેરિસ્ટર બનવાની એક પછી એક પરીક્ષાઓ પસાર કરી. આ દરમિયાન રજાઓમાં એમણે યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો. આ સમયમાં એમને અંગ્રેજોનાં વસ્ત્રો અને ગીનગિવાજની દેખાદેખી કરવાનું સારી પેઠે ગમતું હતું. આથી તેઓ ખર્ચાળ બની ગયા હતા, એમ કહીએ તો ચાલે; પરંતુ એનો મુખ્ય હેતુ 'સારા દેખાવા' સિવાય બીજો કશો ય નહોતો. કેટલીક વખત તેઓ પિતાએ નક્કી કરેલા ખર્ચ કમતાં પણ વધારે ખર્ચી નાખતા.

૬. સ ૧૮૧૨માં યેરિસ્ટન બનીને જવાહરવાવ મુખ્ય
આબ્યા ત્યારે કોઈ નહોતું જણતું કે આ જ પુરુષ ભવિષ્યમાં
ભારતનો મેતાજ બાદશાહ બનવાનો છે ત્યારે હિંદુ ગાજકીય
વાતાવરણ ખાસ હિંમત નહોતું મ ગાળના ભાગવા કંવાનું હિંદ
સરકારે માડી વાળ્યું હતું, એટલે બગાડમાં શાંતિ સ્થપાઈ હતી
મહમમમમમમમ સરકારે મસેયી દેશક સુધાગમો અમલમાં
મુખવાની રાહ જોતા શાંત ભેગ હતા તિલક જેવમાં હતા
અતિમમમમમ મક્કને સરકારે દમનથી દબાવી દીધો હતો

આ જ વર્ષના નાતાલના દિવસોમાં બાબીપુરમાં મહામભા
ભગદ શ્રી જવાહરે એમાં હાજરી આપી હતી આ વેળા
મહામભા દેશબાપી અને અનંત પ્રવૃત્તિમાન સરથા હતા,
એમ માનવાની બૃદ કોઈ ન કરે એ વેળા મહામભા લગભગ દર
વર્ષે જુદે જુદે સ્થળે અધિવેશનો ભગતી જુદા જુદા ઠંડા
પસાર ચતા પરંતુ એ દરવો મોટા ભાગે મહાસભાના દેશરોમાં
જ લખાયલા પડી ગેહતા વગી મહાસભામાં મોટા ભાગે
મુસિહિત વર્ગ જ ભાગ લેતો અનેક મુસિહિત નવયુવાનો વિદેશી
પોશાકથી સુચન્ન મની એન્જીન પગ પ્રભાવ પાકાના
નિરર્થક પ્રયાસો કરતા શ્રી એખને પણ આ મહામભામાં હાજરી
આપવા આગ્રહ હતા એમનો ઉત્સાહ અને ધમશ અપૂર્વ હતા
એમના વ્યક્તિત્વની આગી ગ્રામ જવાહર પગ પડી

જવાહરે યુગેપથી આખ્યા પછી થોડા મહિના એક-
બારામમાં જ ગાળ્યા. વડોલાતની સરખાત પણ કરી,
પરંતુ આ ધંધો એમને તદ્દન નિરસ લાગ્યો. યુવનમાં દરરોજની
એક જ પ્રકારની ઘટમાળ માણસને શુષ્ક ભાસે એ સ્વાભાવિક

સૈનિકવેશમાં

હો જવાહરને પણ ધીમે ધીમે આવા રૂપન તરફ કટાણો આવતો ગયો આ નિગસતાના નિવાગણ અર્થે એમણે શિખરો શોખ કેળવવા માડ્યો, પગુ એ પણ એમને કાવ્યુ નહિ આ સમયે જાખનેની 'ભાગત મેવમસમાજ'મા અને નવયુવાનો જોડાતા હતા આ સરથા મસા જે ગજકાજના ખાસ ધ્યેય વિના દેશની મૂળી સેવા માં તી હતી જવાહરને આ વાત જ ખગમતી હતી જો કે એમને સરથા અને સરથાના ફેટલામાં માર્ગતર્થિ પ્રત્યે ખૂબ માન હતુ પગુ તેમના વિચારો આથે સમત નહિ થતા હોવાથી તેઓ જોડાયા નહિ

ત્યાં તો મહાપુરુષ શરૂ થયુ હિંદી નંબરે ડિટેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા (હિંદુસરકાર ધારો) પમાર મ્યાં પગળમા લોખને બળાત્મકે ભરતી કરવામાં પણ આ ધારે સગકાને મદદપ નીરડયો આથી હિંદની બિટન પ્રત્યે જે થોડીધણી સહાનુભૂતિ હતી એ પણ નાશ પામી જમનીના વિજયો જણે પોતાના જ વિજયો હોય એમ ભારતના એ વેળાના મને પગના નેતાઓ માનતા

ધીમે ધીમે હિંદના ગજકીય વાતાવરણમાં જનશ્રુતિ આવતી ગઈ શ્રીમતિ એનીએસટ એ વેળા હિંદના રાજમાગુમાં આગળ પડતો ભાગ લેતાં હતાં હિંદની ગજકાગુની જનશ્રુતિમાં એમનો મુખ્ય કાળો હતો. લોકમાન્ય તિલક આ અગસામાં નેવમુક્ત થયા આથી તિલક અને એસટ હોમરૂઝ લીગ ની સ્થાપના કરી દેશના અનેક નવયુવાનો આ હોમરૂઝ લીગ'માં ઉત્સાહપૂર્વક જોડાયા, જેમાં શ્રી જવાહરને પણ અમાવેશ થતો હતો મહાસભાનુ માન પણ આથી સાગ પ્રમાણમાં વધવા લાગ્યુ પગુ 'હોમરૂઝ લીગ' પોતાની પ્રશ્તિનો પૂરતો વિકાસ કરવા તેવાર થાય એ પહેલાં શ્રીમતિ એસટ પર સરખર તરફથી અમુક પ્રશ્નોના અગમ મતે મુકાઈ દેશના રાજકીય નેતાઓમાં આથી બળભાગ થયો

આ મમથે હિંદી ગઠાગ મુખ્યત્વે લગાયક બાવતો પર વધારે ધ્યાન આપતી હતી ભગતીનું કામ ધમધોડાગ ચાલતું હતું. શરકારની આ નીતિનો વિરોધ કાષ્ટ ખુદલી રીતે કરી શકતું નહોતું, પરંતુ આવા સમયમાં પણ બિનનંદ ૫૦ મુખ્યત્વે અટકાવતોનો વિરોધ કરવાનું કેટલાકેએ નક્કી કર્યું, અને શ્રી મોતીલાલ નહેરુ, ડા. તેજબહાદુર સપ્ત, શ્રી. સી. વામ. ચિતામણી અને બીજા કેટલાક નેતાઓએ એક નિવેદન ઘડી કાઢ્યું અને વિરોધ જાહેર કર્યો. આ મિવાય તેઓ કર્યુ ય વિગેય કરી શકે તેની સ્થિતિમાં નહતા

શ્રી મોતીલાલ નહેરુને ધોમે ધોમે હિંદના પ્રચલિત પદો મધ્યમમાર્ગી અને અતિમમાર્ગી તરફ કંઈક અલગમે પેદા થતો હતો કાષ્ટ જાણે કેમ, પણ એમને આ બન્ને પદોની કાર્યપદ્ધતિમાં કંઈક જીલ્લુ બાજતી હતી તેમને કેટલાક અનુભવોને અંતે એવુ લાગ્યુ હતું કે, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકથ વિના હિંદના ગજકાગ્યુની સપૂર્ણ જાગૃતિ શક્ય નથી. આ મુત્ર સમજાવવા એમણે મહાસભાની એક બેઠક પોતાના જ ધગમા બોલાવી, અને મોતીલાલના વિચારોને અનુમરી દાંત્રેસ-ચીગની એક સંયુક્ત યોજના ઘડી કાઢવામાં આવી આ યોજના ૧૮૧૬માં લખનીમાં ભગાયેલી મહામજાએ પણ સ્વીકારી

વિશ્વયુદ્ધ પછીના શરૂઆતના વર્ષોમાં જવાહરલાલની રાજકીય અને જાહેરપ્રવૃત્તિ લગલગ નહિ જેવી ગણી શકાય હિંદુસ્તાનીમાં લાંબા પ્રવચનો કરવા માટે હજી તેઓ તૈયાર નહોતા, પરંતુ અત્તાહાબાદમાં ૧૯૧૫માં ભરાયેલી એક સભામાં એક ટૂંક પ્રવચન અગ્રેજીમાં આપેલુ, પરંતુ હિન્દુસ્તાનીમાં પ્રવચન કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હજી તેઓ નહોતા આ સમયે ડા.

તેજબહાદુર સપ્તે રાજકારણમાં સારો રમ ધગવતા હતા. એમનું સ્થાન પણ એ વેળા અગ્રપદે હતું.

જવાહરને મધ્યમમાર્ગીઓ તરફ એ વેળા ખાસ માન નહોતું. અંતિમમાર્ગીઓ પ્રત્યે પણ તેઓ આકર્ષાયા હતા એમ ન કહી શકાય; પરંતુ એમને આ ગંભ્યસત્તાની જીલ્લમી નીતિ કંઈક અંશે અમઝાઈ હતી અને આ ગંભ્યસત્તાનો કોઈ પણ રીતે વિરોધ કરવો જોઈએ, એમ પણ તેઓ માનતા હતા. કોઈ વખત પિતા અને એમની વચ્ચે રાજકીય બાબતમાં સારી ચર્ચા જામતી. એ ચર્ચાને પરિણામે પં. મોતીલાલજીને એમ લાગેલું કે, પુત્ર હિંસા તરફ ઢગતો જણાય છે, પરંતુ એમ નહોતું. જવાહરને આ ગંભ્યસત્તાનો વિરોધ હિંમત રીતે કરવાનું તો આવડે પણ લાગ્યું નહોતું.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં લખનૌમાં મહાસભાનું અધિવેશન ભરાયું, એમાં જવાહરને ગાંધીજીની મુલાકાત થઈ. ગાંધીજી એ વેળા મુખ્યત્વે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના વિકટ પ્રશ્નો પર જ ખ્યાન આપતા, હતા એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચલાવેલી વીરતાભરી લડત માટે હિંદીઓમાં એમના પ્રત્યે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. જવાહર પ૨ પણ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની કદી ન જૂંસાય એવી છાપ પડી ગાંધીજીના વિચારો પ્રત્યે પણ તેઓ આકર્ષાયા.

વકીલાતના ધંધા પ્રત્યેની જવાહરની ઉદાસીનતા દિન-પ્રતિદિન વધતી જતી હતી. આ અરસામાં એમને કલકત્તાના સુવિખ્યાત વકીલ શ્રી. ગસમિદારી યોષનો પરિચય થયો. શ્રી. યોષની ધંધા જવાહરને એક ગરા વકીલ બનાવવાની હતી; પરંતુ જવાહરના આ ધંધા પ્રત્યેના અજુગમાએ એમની આ ધંધાને સંકેત થવા ન દીધી.

૧૯૧૬માં નમતપચમીને દિવસે જવાહરના યુગ દિવસીમાં
યયા એ વડો હિનાણાના ટેટલાક માસ એમણે કારિમરમાં
ગાળ્યા એ વેળા મુઠુજને મરિમમાં છોડી નેમણે એક
પિત્રાષ્ટ માથે દિમાલયના દિમા-ઝાદિત શિખરોમાં ગમ્મડવાનું

નર-દ પતિ

સર ક્યું એમા એમને એક પ્રકારની અજ્ઞા મીમસા પડતી. એ- વેળા એમણે અમગનાથની ગુફા જોવા જવાનું નક્કી કર્યું. અમગનાથની ગુફા પામે પહોંચતું એ સરેલી વાત નહોતી અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવીને તેઓ અમગનાથની ગુફા તરફ આગળ વધ્યા, પરંતુ જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ વિટલ્લ- હાઓ વધતી ચાલી એક વેળા તો જવાહર હજારો રીટ ઊંડી ખીણમાં પડતા મહેજમાં ળગી ગયા, એટલે બધાએ પાછા વળવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

કુદ પૂનુ થયું અને હિંદી જનતા દેશના નજાયબ ધારણમાં મોટા ફેરફારો થવાની આશા નાખતી હતી પરંતુ તેના બદલે તરફારે તો રાનેટ બીલો હિંદી જનતા સમક્ષ ન્હૂં ધ્યાં આ બીજો હિંદી જનતાને જગમ જાબદાથી નહોતા આથી હિંદી પ્રજાના અમતોષમાં કંઈક વધારો થયો લોકોના વિરોધ પનાં સ્વચારે આ બીજો પસાર થયાં ફક્ત આ બીજો જગ વહી સુધી જ રહેો એટલી ઉલ્લસનસાધ જતાવી આમ થવાથી હિંદી પ્રજાને રોડ લખગી બાંધો મધ્યા પક્ષોએ સરખ નો આ ગીનિ લખોડી ઠાંડી

૧૯૧૬ની સરખાવના દિવસોમાં મહાત્મા ૧૫૨૭ બીમારીમાંથી બહાર હોવા છતાં એમણે આ રીતે પસાર ન કરવા માટે વાઇસરોયને વિનવણી કરી જેમ, પરંતુ વહમણેયને એની કોઈ પ વા ન હતી આથી મહાત્માએ 'ગત્ય પ્રદ સભા'ની સ્થાપના કરી આ સભાના મંજો પામે તેમણે પ્રિનિના સેવકની કે આ બીજો જો પામ થાય તો એનો ખુલ્લી રીતે વિરોધ કરવો અને મચદનો બંધ કરવો જવાહરને આપીછતી આ મોજના આવમનના લાગી પિતા પામે એમણે આ મોજના મ્હૂં કરી, પરંતુ મી મેનીધાય નેદરુ એમ સદેલાઈથી રોઈ

વાત માન્ય નાખે એવા નહોતા. આ અરમામાં જ શ્રી. મોતીલાલે 'આમત્રણ આપી ગાંધીજીને બોલાવ્યા. ગાંધીજી અસ્થાપાદ આવ્યા. મોતીલાલ અને ગાંધીજી વચ્ચે પુષ્કળ ચર્ચા ચાલી. ગાંધીજીએ આખરે જવાદરને સમજાવ્યા કે પિતાને દુઃખ થાય એવું કંઈ ઉતાવળિયું પગલું એમણે બસતું નહિ.

૬ઠી એપ્રિલનો દિન 'મત્યાગ્રહ દિન' તરીકે સમસ્ત હિંદમાં ઉજવાયો. આખા હિંદમાં અપૂર્વ એવી હડતાલ પડી. દેશમાં ચોપાસ ગોળીબાર થયા. ચોપાસ રમખાણો જનમ્યાં. ૧૮૫૭ પછી હિંદી પ્રજાએ પહેલી જ વાર અ.વે. હત્યાકાંડ નજરોનજર નીરખ્યો. અમદાવાદ અને અમૃતસરમાં સરકારનો જાહેર વિરોધ કરનારા અનેક બનાવો બન્યા. દિલ્હીમાં અનેક યુવાનોએ પોતાનાં બલિદાન આપ્યાં; અને 'જલિયાવાલા બાગ' નો ભયંકર હત્યાકાંડ પણ આ અગસામાં જ થયો. પંજાબ પ્રાંતને હિંદથી લગભગ છૂટો પાડી દીધો હોય તેમ એની સઘળી સરહદો પર સરકારે લશ્કરોની ચોટીઓ રથાપી. પંજાબના જુલમોની કદાણી અન્ય પ્રાંતોમાં ન પહોંચે એ માટે ખામ તાકીદ રખાઈ. આમ છતાં છટીજવાઈ ખબરે આખા દેશને જાણવા મળતી હતી. મહાસભાએ પંજાબના જુલમો બનાવોના ભોગ થઈ પડેલાઓને મદદ પહોંચાડવાનું અને જુલમો બનાવોની તપાસ કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. પં. મદનમોહન માલવીયા અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીની સંદારી નીચે કેટલાય મહામહાવાદી કાર્યકરો પંજાબ પહોંચ્યા. તપાસનું કાર્ય શ્રી. ચિતરંગ-જનદાસ અને શ્રી મોતીલાલ નેહરુને મોપાયું હતું. ગાંધીજી આ વિષયમાં બધાને ચોખ્ખા માર્ગદર્શન આપતા. દેશજંદુ ચિતરંજન-દાસને અમૃતસરની તપાસ માટે નોમવામાં આવ્યા. આ વખતે એમના મદદનીસ તરીકે, જવાદરને પણ અમૃતસર મોકલ્યા. જલિયાવાલા બાગના બનાવોની પૂતી તપાસ થઈ. સરકારે ગુજરેલા

જુલમોની કસ્ટ કહાણી સાંભળી જવાહરનું મુવાન હૃદય ઊકળી ઊઠ્યું, અને સરકાર પ્રત્યેના રોષમાં અભિવ્યક્તિ થઈ.

પંજાબના હત્યાકાંડના પરિણામે શ્રી. મોતીલાલના દિલમાં સરકાર પ્રત્યે જે થોડીધણી સહનુશ્રુતિ હતી, તે પણ નાશ પામી. એમણે મરકારી નીતિને જાહેર રીતે વખોડવા અને એનો પ્રચાર કરવા 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' નામનું દૈનિક બહાર પાડ્યું; પરંતુ ચોખ્ખ વ્યવસ્થાને અભાવે ૧૯૨૭માં આ વર્તમાનપત્ર બંધ પડ્યું. પં. જવાહરને પણ આ વર્તમાનપત્રના એક ડિરેક્ટર તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. જવાહરને પત્રકારિત્વનો જરાય અનુભવ ન હોવાથી અનેક કઠિન અનુભવો એને અંગે ચલા હતા.

૧૯૧૯માં અમૃતસરમાં શ્રી. મોતીલાલ નેહરુના પ્રમુખપદ નીચે મહાસભાનું અધિવેશન ધરાયું. આ વેળા લોકમાન્ય તિલક અને ગાંધીજીએ પણ હાજરી આપી હતી. ગાંધીજીનું માન દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું એમ આ અધિવેશને બતાવી આપ્યું. આમજનતા પણ ગાંધીજી પ્રત્યે સારું માન અને વિશ્વાસ ધરાવતી હતી.

આ વેળા બ્રિટિશ લોકો પોતાની માલિકીનાં અનેક એજન્ડા ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો અલાવતા. આ બધામાં મોટે ભાગે અમલદારોની અને મરકારી ખમરોજ છપાતી. તેમાં હિંદની રાજદારી બાબતોનો ઉલ્લેખ તો નહિ જેવો જ કરતો. હિંદી પત્રો પણ એ વખતે ખાસ જગૃતિમાં તો નહોતાં જ, એકે તેઓ દેશના રાજદારણુ અને મહાસભાની પ્રવૃત્તિને આગળ પડતું સ્થાન આપતાં, પરંતુ તેઓ પણ એ જોડે ઇન્ડિયન પત્રોની આંધળી નકલ કરવાનું ન ચૂકતા; એટલે મોટે ભાગે દેશના અગ્રમુખ નરનારીઓની જ એમાં ખમરો છપાતી. આ બધાં હિંદી વર્તમાનપત્રોના માલિકો જમીનદારો અથવા દારખાનાં કે મિથના માલિકો જ હતા.

૧૯૨૦માં પં. જવાહરનાં માતૃશ્રી પૂજ્ય સ્વરૂપગણદિવી અને પત્ની કમલાદેવી બીમાર પડ્યાં. એ માસમાં એમને લઈને તેઓ મમરી

પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ એક હોટેલમાં જિતયાં. આ વેળા અરધાન અને બ્રિટિશ એલચીઓ વચ્ચે સુલેહની મંત્રણા મમૂરીમાં ચાલતી હતી. અરધાનનું એલચીમંડળ આ હોટેલમાં જ જિતયું હતું. આથી પં. જવાહરને એમાંના કેટલાક સભ્યો સાથે સારો પરિચય થયો. એમને એ સભ્યોમાંના ઘણા પ્રત્યે સહલાવ પેદા થયો. સરકારને આ વાતની ખબર પડતાં કંઈ કાવતરું ચલાવી ખીકે સરકાર તરફથી પં. જવાહરને સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન થયો. સરકારના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે જવાહરને જણાવ્યું કે, નમારે આ અરધાનો એલચીમંડળના સભ્યો સાથેનો અંબધ તોડી નાંખવો. જવાહર માટે આ અશક્ય હતું. અરધાન સભ્યોમાં એમને એવો કોઈ ખાત્ર દુર્ગુણ દેખાયો નહોતો. આથી એમણે એનો ઈન્કાર કર્યો. હેવટે સરકાર તરફથી એમને ૨૪ કલાકમાં મસૂરી છોડી જવાનું ફરમાન મળ્યું. આથી જવાહરે મસૂરી તો છોડ્યું, પરંતુ એમના પિતાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓ ખૂબ ગુસ્સે થયા. એમણે આ પ્રાતના ગવર્નરને આવા મૂર્ખતાભર્યા દુકમ માટે કપાલભર્યા પત્ર લખ્યો. ગવર્નર એકના બે ન થયા. એમને પોતાનો કડકો ખરો ફરમાની દેવ હતી એટલે શ્રી મોતીલાલના ક્રોધનો પાર ન ગળો. એમણે ગવર્નરને ચોકબેચોકબું લખી જણાવ્યું કે, જવાહરની મા અને પત્ની બીમાર હોઈ એને મસૂરી આવવાની જરૂર પડે તો એ દુકમભુકમ ફરમાની બે પગલાં કર્યા વિના મસૂરી આવશે. અધૂરમાં પૂરું મસૂરીથી એ જ વખતે ખબર આવ્યા કે જવાહરની માતાની તબિયત ખૂબ જ ખરાબ હતી, એટલે જન્મે પિતા-પુત્ર મમૂરી જવા તૈયાર થયા હાપડતી વખતે એમને સમાચાર મળ્યા કે જવાહરને મળેલો દુકમ ગદ થયો હતો.

મસૂરીમાં પહોંચ્યા પછી પં. જવાહર અને મોતીલાલની અરધાનો પ્રત્યેની લાગણીમાં વધારો થયો. તેઓ એમાંના કેટલાક સભ્યો સાથે સારો પરિચયમાં આવ્યા.

૧૨૦ના જૂન માસમા પરતાપગઢ જિલ્લાના ખેડૂતાની સ્થિતિ ખૂબ જ દયાજનક હતી આ ખેડૂતો પોતાની કંદેરી સ્થિતિ તરફ ધ્યાન પાડે ચાલીને અજાણ્યાદ આખા એમના દુખે સાબળી જવાહરને તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બિપજી તેઓ કેટલાક સાથીદારોને વધેને પરતાપગઢના ગામડાઓની મુલાકાતે ગયા ત્યાંના પ્રજાજનોની દુરુણ સ્થિતિએ એમના હૃદયમાં અનુકંપા જગાવી તમામ ગામડાઓમા જાગૃતિ આવી ગઈ હતી તાલુકદારના અનનવા અમાનુરી જુલમોથી આ ખેડૂતો દયાવાને બદલે વધારે ઉત્સાહિત બન્યા હતા જવાહરને આ કિસાનોમા રમ પડના લાગ્યો ત્યાંના ખેડૂતોએ પોતાની સ્થિતિ તેઓને મમજાવી અને એમની પ્રવૃત્તિમા મદદ આપવાનું વચન મેળવ્યું

આસપાસના ગામડાઓમા ચોપાસ ઉત્સાહ પ્રવર્તી ગયો કિસાનોએ જમરી ચગવળ ઉપાડવાની શરૂઆત કરી કિસાનોને ઉત્સાહનો સંદેશ આપી ૫ જવાહર મસૂરી પહોંચ્યા આ વેળા એમના મનમાં કિસાનોના વિચારો જ ઉભગતા હતા એકેને ફરી પાછા તેઓ ગામડાઓમા નીકળી પડ્યા કિસાનોમા કોઈ અજબ પ્રકારની જાગૃતિ આપમેળે આવી ગઈ હતી એમ તેઓ જોઈ શક્યા

૧૯૨૧નું આખું વર્ષ એમણે ગામડાઓમા જ ગાજ્યું ખેડૂતોએ હવે અદાલતનું શરૂ શોધવાને બદલે પચાસતો રથાપાનું જરૂરી માન્યુ હતું ગાંધીજીનું નામ એ વેળા ગામડે ગામડે ગાજી રહ્યું હતું મહાત્માના શર્કરો અહિયાંનો સંદેશ લઈને ગામડે ગામડે ઊતરી પડતા હતા અને પ્રજાને ‘અહિસા’ નો પરમ સંદેશ સંભળાવતા હતા અને એજના સમગ્રવતા હતા આર્નુ શુભ પગિણામ એ આવ્યું કે, ૧૦ ડેઝ દિસકે બગવો જગવાની અને એને પગિણામે ખેડૂતોના રમતની વહેનારી વિશાળ નદીઓની જે સંભાવના હતી તે નાશ પામી ખેડૂતો સપૂર્ણ શાંતિ જગાવી શક્યા ‘અહિસા’ ના આદેશનું આ પ્રથમ શુભ પગિણામ હતું એમ મ્હોએ તો જગત અતિશયોકિત બરેહુ નહિ મગાય

ગાંધીજીનું મહત્વ હિંદના ગજકાગળુમા દિન-પ્રતિદિન વધતુ જતુ હતુ. એમણે હિંદીઓને ‘અસહકાર’ નો માર્ગ બતાવ્યો; લોકોને પણ સ્વગત્ય-પ્રાપ્તિ માટે અસહકાર અનિવાર્ય હતો એમ જણાયુ. ૧૯૨૦ના શિયાળામા કલકત્તામા મહાસભાની એક ખામ બેઠક બોલાવવામા આવી. આ બેઠકમા લાલા લજપતરાય કે જેઓ તાજેતરમા જ અમેરિકાથી પાછા ફર્યા હતા એમણે પણ હાજરી આપી લાલા લજપતરાયને ગાંધીજીએ દર્શાવેલો આ રાહ પસંદ ન પડ્યો. મહાસભાના મોટા ભાગના નેતાઓએ ગાંધીજીના અસહકારના વિચારોનો વિરોધ કર્યો આમ છતાં શ્રી. મોતીલાલ નેહરુ ગાંધીજીના વિચારો સાથે સહમત થયા એમને ગાંધીજીના માર્ગ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ વિરોધી દળના નેતા ફેશબા ધુ દાસ હતા. વિરોધપક્ષ ખૂબ જ સખળ હોવા છતાં અને પોતાના જૂના સાથીઓ પણ ગાંધીજીના ‘અસહકાર’ના માર્ગથી વિરુદ્ધ હોવાનું જાણવા છતાં શ્રી. મોતીલાલ નેહરુ-એ ગાંધીજીના વિચારોને જ અનુમેદન આપ્યું

કલકત્તાની આ મહાસભા પછીનો યુગ આપણા દેશમા ‘ગાંધી યુગ’ તરીકે પ્રચલિત બન્યો છે, અને એ ખરું પણ છે. એમણે ગજકાગળુમા પ્રવેશ કર્યો તે પછી મહાસભાનું સ્વરૂપ જ તદ્દન બદલાઈ ગયું એમ કહીએ તો ચાલે વિદેશી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર

કરવાનો મંત્ર ગાંધીજીએ જ દેશને આપ્યો. ખાદી પહેરવાનો આદેશ પણ ગાંધીજીએ જ સંભળાવ્યો. જે થોડાક ઉચ્ચ કુટુંબના મુશિલિનોની સમ્માને જ 'મહાત્મા' કહેવામાં આવતી, તે સંઘર્ષ નાખૂદ થયું; અને મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના હજારો સ્વદેશપ્રેમીઓ મહાત્મામાં જોડાયા. અંગ્રેજોને નિષ્ઠ જાતી આપીને મહાસભાના અધિવેશનોમાં 'હિંદુસ્તાની' ને ગથાન અપાયું. મહાત્મા નવજીવન, નવોત્સાહ અને નવ-ઉદ્ઘાસથી સમગ્ર દેશમાં ઝળહળી ઊઠી. પહેલી જ વાર ભારત-વર્ષના વતનીઓએ જાપેશ્યું કે, 'મહાત્મા' થોડાક મુશિલિનોની નહિ, પરંતુ અમમ દેશની મહાન ગજદારી સંસ્થા છે.

આ હિંમિયાન જવાહર ગાંધીજી પ્રત્યે વધુ ને વધુ આકર્ષાતા ગયા. એમને ગાંધીજીમાં કોષ્ઠક અલૌકિક છપી રહી છે એવો પણ ભાસ થયો, અને લોહું જેમ લોહપુંજક પ્રત્યે આકર્ષાય એમ હિંદના લાખો લોકો ગાંધીજી પ્રત્યે આકર્ષાતા જતા હતા, એમાં જવાહરનો પણ અભાવેશ થતો હતો.

'સ્વગત્ય' ની ભાવના દેશના ખૂલેખૂલામાં પ્રગટી જતી હતી. ગાંધીજીએ કરેલા પડકારના 'આગ્રહ થાઓ', ગુલામીની બંધનો તોડી નાંખો' શબ્દોના દેવના ગામડે ગામડે પડમા પડતા હતા. કલકત્તાની મહાસભા પછી ત્યારેક માત્ર પચાસ થઈ ગયા, ત્યાં સુધીમાં તો ગાંધીજીના અસહકારના વિચારો સ્થગે સ્થગે ફરી વળ્યા. નવી ધાગત્તાની ગૂંટણી ટક થઈ. એને બહિષ્કાર કરવાનો પડકાર ગાંધીજીએ કર્યો. જનતાએ એનો અગ્રસ જવામ આપ્યો. ગૂંટણીમાત્રમાં અગ્રકારે જે આશા રાખી હતી એમાં જવામ સફળતા પ્રાપ્ત ન થઈ. મન આપનાગએના મોટા ભાગે મન આપ્યા જ નહિ. ગાંધીજીને આ માર્ગ આટલો અસહકારક હશે એમ મહાત્માના અન્ય નેતાઓએ સ્વપ્ને પણ નહોતું

કહ્યું. બહિષ્કારની આ સફળતા નિહાળી બધાને ગાંધીજીમાં વિશ્વાસ હિત્ત થયો અને નાગપુરમાં એ ૪ વર્ષના ઈસે-ગ્ગર માસમાં મળેલી મહાસભાની સામાન્ય બેઠકમાં બધા નેતાઓ ગાંધીજી સાથે સહમત થયા અને અસહકારના ગાંધીજીના વિચારોને એમણે વધારી લીધા.

ઘોડેચાર

કલકત્તાની મહાસભા સુધી મી. મદમદઅલી ઝીજા કેમિસમાં એક નેતા તરીકે આગળ પડતો ભાગ લેતા, પરંતુ ગાંધીજીના વિચારો એમને જરાય ગમતા નહોતા. એમની રહેણીકરણી અને ગાંધીજીની રહેણીકરણીમાં આકાશપાતાળ જેટલો તફાવત હતો, અને હજી એ છે. તેઓ કલકત્તાની મહાસભા પછી કેમિસ-માંથી નીકળી ગયા અને ધીમે ધીમે કેમિસના કદર વિરોધી બન્યા. હિંદની રાજદારી રંગભૂમિના 'સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ' નાટકના તેઓ આત્મારે ખસનાયક ગણાય છે. એમણે 'પાકીસ્તાન'ની ચળવળ શરૂ કરી છે અને મુસ્લિમ લીગને તેઓ હિંદની સમગ્ર મુસ્લિમ કોમનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા તરીકે ઓળખાવે છે; પરંતુ એમાં કેટલું સત્યાત્ય છે એ આજે એકેએક હિંદી સારી પેઠે જાણે છે. તેઓ હિંદને મળનારી આઝાદીને અટકાવવા જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તે ખરેખર દુઃખદ બિના છે. તેઓ જે પાકીસ્તાનની માગણી કરે છે તે 'પાકીસ્તાન' નહિ, પરંતુ 'પાપીસ્તાન' છે એમ આજે સદુ જાતી ડોકીને કહી શકે છે. આપણે હવે આ વિશે વધારે હાંડાણમાં ન બિતરતાં આગળ વધીએ.

મી. ઝીજાની પેઠે મધ્યમમાર્ગ નેતાઓ પણ મહાસભા-માંથી છૂટા પડ્યા. તેમાંના ધણી સરકારની કુદાડીના હાથા બની ગયા. આમજતાં મહાસભાની પ્રવૃત્તિ તો હતી એના કરતાં મે જેસબેર ચાલવા લાગી. મહાસભાને લાખો પ્રજાજનોએ અપનાવી. ગાંધીજીનો અસહકારનો આર્મ લોકોને ખૂબ જ આકર્ષતો હતો. આમવર્ગે ગાંધીજીના અસહકારના વિચારોને સારો આવકાર આપ્યો. મહાસભાના નેતાઓનાં માન વધતાં ચાલ્યાં. મહાસભાવાદીઓમાં એક પ્રકારનો અજ્ઞ બેત્તાદ વ્યાપી રહ્યો. ગાંધીજીના વિચારોમાં અને રાજકીય યોજનાઓમાં એક ખાસ નવીનતા સદુ જોઈ શકતાં હતાં. એઓ જે કંઈ કર્યું કરતા તે શુભ રીતે ન કરતાં કદાચે બધાં જાહેર રીતે જ કરતા. આથી

સરકારના અનેક ગુપ્તચરો કે, જે મહાસભાની છૂપી પ્રવૃત્તિઓની ખાતમી મેળવવામાં આનંદ માનતા, તેમને માટે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓમાંથી ટશી ચે છૂપી ખખર પ્રાપ્ત કરવાનું અશક્ય બન્યું. ગાંધીજી નિર્ભયતાથી જે કહેવું હોય તે ખુલ્લેખુલ્લું કહી નાંખતા. સરકારી અમલદારો બિચારા મનમાં ખૂબ અકળાતા અને મૂંઝાતા હતા. સરકારની અન્યાયી નીતિનો ખુલ્લો વિરોધ કરવાના બનાવો દિનપ્રતિદિન વધતા જતા હતા. ‘અહિંસા’ ના આ પ્રયોગો બધાને માટે નવા હતા. અંગ્રેજોને ‘અહિંસા’ની ભાવના પાછળ કોઈ મહાન ‘ગન્યદારી’ કાવતરું રહેલું છે એવું લાગવા માડ્યું.

૧૯૨૧નું વર્ષ હિંદના અંગ્રેજ વતનીઓને માટે ખૂબ ભયંકર નીવડ્યું. ઢેર ઢેર એમનો વિરોધ ચવા લાગ્યો, પરંતુ આ બધું મોટા ભાગે અહિંસક રીતે જ રહ્યું, છતાંય અંગ્રેજોને ગાંધીજીની ‘અહિંસા’ની નીતિ પાછળ કોઈ કાવતરું ગ્રહેલું છે એવો જ ભય ગ્રહેતો. ૧૯૨૧ની ૧૦મી મેને દિવસે જવાહરનાં બહેન શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી (અવધ)ના લગ્નમાં મહાસભાના મોટા મોટા દરેક નેતાઓને ૫૦ જવાહરના પિતાએ આમત્રણ આપી જોવાવ્યા હતા. અક્ષાહાબાદના સ્થાનિક નેતાઓએ આનો લાભ લેવાનો વિચાર કરી મોટા અધિવેશન માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી, અંગ્રેજોને પોતાનો ભય સાચો પડતો હોય એમ લાગ્યું. અધૂરામાં પૂરુ ૧૮૫૭માં મે માસની દશમી તારીખે મેરઠમાં બળવો જાગ્યો હતો. આથી આ વર્ષની એ જ તારીખે બધા મહાસભાવાદીઓ ગન્યસત્તા વિરુદ્ધ કોષ્ઠક ભયંકર કાવતરું રચવા એકત્ર થવાના છે એવું અંગ્રેજોને લાગ્યું. શહેરમાં મતમતનો અફવાઓ ફેલાવા માંડી. એ વેળાના અંગ્રેજો ગાંધીજીની ‘અહિંસા’ નીતિ પ્રત્યે કેટલી ભયભરેલી દૃષ્ટિ ગણતા એનો આ સચોટ દાખલો છે.

૫. જવાહરને ગાંધીજીના વિચારોમાં મૂલ્ય શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ ચલામદની એમની નીતિ ૫ જવાહરને ખૂબ ગમી ગઈ કિસ્મતે અને અન્ય દેશોએ પણ તે ઉદ્ધાર કળામાં ગાંધીજીની આ નીતિ સફળ થશે જ એવો ૫ જવાહરને વિશ્વાસ પેદા થયો ગાંધીજી ધાર્મિક રીતે પણ એક નિષ્કલ્પી સત-પુરુષના જેવું જીવન જીવતા, આથી અનેક નેતાઓ ગાંધીજી પ્રત્યે એ વેળા આશ્ચર્યભરી નજરે નિહાળતા ગાંધીજી પોતાના આશ્રમમાં પ્રાર્થના ને મહત્વનું સ્થાન આપતા જોઈ અનેક નાસ્તિક યુવાનો જાહેર રીતે એમને કથુ ૫ ન કહેવા છતાં મનમાં ને મનમાં મૂકતા ગાંધીજીની આ ધાર્મિકતા ૫ જવાહરને પણ કંઈક ખૂચતી, ૫૦ થી જવાહરને તેમના ૫૦ અડધ શ્રદ્ધા હતી

.

ગાંધીજીની સફળતા કૌંસેના અનેક વિરોધી નેતાઓને ખૂચતી હતી તેઓ મહાસભાની નીતિનો વિરોધ ખુલ્લો રીતે કરતા પણ અચમત્સર નહોતા છતાં ગાંધીજીનો મહાસભાના નેતાઓને આદેશ હતો કે, મહાસભાના એકેય નેતાએ કૌંસેય વિરોધી નેતાઓ પ્રત્યે રેરવૃત્તિથી ન જોતા મિત્રતાનો દષ્ટિ કેળવવી આથી મહાસભાના નેતાઓ પોતાના વિરોધી નેતાઓ સાથે ૫૫ નિનનાથી વર્તતા ગ્રીષ્મા જે કે જોડે જોડે બધાને વિરોધીઓના માર્ગો અને સ્વાર્થનીતિ પ્રત્યે અધુરોતો તો હતો જ

૫. જવાહર કિયે દિવસે ગાંધીજીની પ્રજ્ઞાઓમાં વધારે ન વધારે ઉત્સાહપૂર્વક ગમ નેના થયા આગામીનું ક્ષેત્ર સ્પષ્ટ રીતે ન સમજવા ૮૧ ગાંધીજીએ દર્શાવેલા માર્ગ તરફ જો જોનારો જોડે જવાહર ૫૫ શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમ વધતા દેના ગાંધીજીના વિચારોના પ્રચારથી જનતામાં અપૂર્વ જગૃતિ આતી જાગી હતી એમ બધા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતા દેના નવામજાના નેતાઓનો ધમક ૫૫ આથી સ્પષ્ટ જાગી હતી અને ગાંધીજી પ્રત્યેની એમની શ્રદ્ધા ૫૫

અડગ બની જતી હતી આમ હિંદના રાજકારણમાં 'ગાંધીજી'નું નામ અદ્ભુત રીતે વણાઈ ગયું. દેશના ખૂણેખૂણામાં 'ગાંધીજી'ની પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારોનો જ ચર્ચા ચાલતી રહેશે જ નહિ પરંતુ ગામડાઓમાં પણ 'ગાંધીજી'નું નામ પ્રચલિત બની ગયું તે એટલે સુધી કે ગામડાંના એકેએક આત્માલવૃદ્ધ ગાંધીજીનું નામ ભક્તિભારપૂર્વક ઉચ્ચારતો. આમ ગાંધીજીએ હિંદના એક અગ્રગણ્ય નેતા તરીકે અગાઉ કાંઈ પણ નેતાએ ન મેળવેલું સ્થાન મેળવ્યું.

ગાંધીજીની અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અડગ હતી, અને હજી એ છે ગમે તેવા બાહ્ય શક્તિશાળી ગમે તેવી અટપટી દલીલોથી પણ ગાંધીજીની અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને ચલિત બનાવવામાં જગ જોડેલો. એ સદૃશ બન્યો નથી આવા એક નહિ પણ સેકડો દાખલાઓ. હિંદની જનતા માટે આ એક તદ્દન નવો જ પ્રયોગ હતો. અંગ્રેજો પણ ગાંધીજીની 'અહિંસા' નીતિ પ્રત્યે આશ્ચર્ય-પૂર્વક જોવા લાગ્યા. દેશમાં સંપૂર્ણ રીતે 'ગાંધી યુગ' સ્થપાયો, જે આજ પર્યંત ચાલુ રહ્યો છે અને ભવિષ્યમાં એ વર્ષોના વર્ષો સુધી ચાલુ રહેશે.

[૫]

જવાહર લલનમા દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઓત-
પ્રોત બનવા લાગ્યા ગાંધીજીની ' ગામડે ' ના દ્વારકા
માલગી અનેક યુવાનોની પેઠે જવાહર પણ મહિનાઓના
મહિનાઓ સુધી ગામડાઓમા રખડતા અને ગાંધીજીના વિચારોનો
પ્રચાર કરતા. ગાંધીજીની યોજના આશ્વજનોને સમાપ્તવતા.
એમા એક પ્રકારની અજમ મીઠાશ લાગતી. ૧૯૨૧ના વર્ષ
દરમિયાન નાનામોટા ' અચલકાંડ ' ના બનાવો બન્યા હતા
એમા છૂટાછવાયા કેટલાક નેતાઓ પકડાતા આ સમયે
અલીબાઈએ પણ ગજકીય બનાવોમા સારો ભાગ ભજવતા.
એમણે કેટલાક સિપાહીઓમા સરખા વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવાની
સરખાત કરી હતી. ૧૯૨૧ની આખરમા સરકારને આ કાર્યોની
ભય કરતાનો કમ્પક ખ્યાલ આવ્યો, અને એમના મહાસભાના
કાર્ય પ્રત્યેના અવિશ્વાસમા વધારો થયો અધૂરામા પૂરું રહેનશાહના
પાટવી કુંવર કે જેઓ તાજેતરમા સિદ્ધ આવનારા હતા એમના
માનમા એકે ધ મન્માનસમારભ ન યોજવો એવો પ્રચાર
મહાસભાના નેતાઓએ જાહેર રીતે શરૂ કર્યો અંગ્રેજ
અમલદારોથી આ સહન ન થયું. એમણે એક કુદમ બહાર
પાડી બગાળના મહાસભાના સ્વયંસેવક જોને ગેરકાયદે દગવ્યા.
સંયુક્ત પ્રાંતમા પણ આવો કાયદો પસાર કરવામા આવ્યો.
મહાસભા આથી જગમ ન કરતા થોતાણુ કાર્ય આગળ ને
આગળ ધપાવતી હતી

દેશખંધુદાસે સ્વયંસેવકદળોને ગેરકાયદે દરવાનારા કાયદાનો જાહેર વિરોધ કરી એક પ્રેરક પ્રવચન આપ્યું. મહાસભાનાં સ્વયંસેવક દળો એ જ રીતે ચાલુ રાખવાં એટલું જ નહિ, પરંતુ એની પ્રવૃત્તિ વધારતા જવું એવો મહાસભાએ દરેક પચ્ચાર કર્યો. જવાહરના પિતા શ્રી. મોતીલાલ નેહરુ પણ સરકારની આવી નીતિથી ખૂબ જ ગુસ્સે થયા અને સ્વયંસેવકદળના સભ્યોનાં હિસ્ત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ કરાવવાની પ્રવૃત્તિમાં એમણે સક્રિય ભાગ લીધો. આ દળના સભ્યોમાં સૌથી પહેલું નામ પણ એમનું મુકાયું.

એક દિવસ જવાહર મહાસભાની અસ્હાબાદની કચેરીમાં કંઈક કામ કરતા બેઠા હતા ત્યાં પોલીસે આવી કચેરીને ઘેરા લીધો. પોલીસને શાંત ચિત્તે એમણે જડતી લેવા લીધી. જવાહર અને મોતીલાલ ખાંડે પકડવામાં આવ્યા. શહેરમાં ઠેક ઠેક પોલીસે જડતી લીધી હતી અને બીજા સંકેતે કાયદાનાંઓને પણ ગીરફતાર કર્યા હતા. લોકોમાં ઠેક ઠેક ખગભગાટ મચી રહ્યો અને સરકાર પ્રત્યેના રોષમાં અનેકગણો વધારો થયો. બિચારો પાટવી કુંવર જ્યારે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે જ્યાંત્યાં એણે હિંદીઓના વિરોધનાં જ દર્શન કર્યાં, જ્યાં ગયો ત્યાં મોટી મોટી હડતાઓ પાડવામાં આવી. અસ્હાબાદમાં પણ એ આવ્યો ત્યારે શહેરમાં સમશાનવત્ શાંતિ સ્થપાયેલી હતી. આ સમયમાં બંગાળ અને સંયુક્ત પ્રાંતના લગભગ બધા જ અગ્રગણ્ય મહાસભાવાદી નેતાઓને પકડી લેવામાં આવ્યા હતા. દેશભરમાં ચોપામ પકડાપકડી ચાલી રહી હતી. એ જોઈ બિચારા પાટવી કુંવરે હિંદમાં જે ભવ્ય માન મળવાની આશા સેવી હતી તે ધૂળમાં ગળી ગઈ. હિંદી જનતાનો સરકાર પ્રત્યેનો રહોસરહો વિશ્વાસ પણ બિડી ગયો. દેશભરમાં ચોમેર દમનનો ક્રોધ એ વિઝાઈ ગયો.

પડિત જવાહરલાલ નેહરુ પહેલો કારાગર ૧૯૨૧માં બોગવવા ગયા. તેમને લાંબો વખત કેદમાં રહેવું પડ્યું નહિ. પિતાપુત્ર બન્નેને સરકારે થોડા જ સમય બાદ છૂટા કર્યા. ડિસેમ્બર ૧૯૨૧ અને જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ના બે મહિનામાં અસહકારનાં યુદ્ધનાં મંડાણ મંડાયાં હતાં. એ-બે મહિનામાં સવિનયભંગની લડતમાં લગભગ ૩૦૦૦૦ માણસો જેલમાં ગયાં હતાં, લગભગ બધા જ અમગવ્ય નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓને પકડી લેવામાં આવ્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીને પણ છેવટે પકડવામાં આવ્યા હતા. જવાહરલાલ પર રાજ્યવિરુદ્ધ ચળવળ ચલાવવાનો આરોપ નહોતો, પરંતુ સરકારી અમલદારોને કદાવવાનો અને એમની પાસેથી નાણાં કદાવવાનો આરોપ હતો. એમણે એ વેળા દારૂની દુકાનો પર પિકેટિંગ કરવાની પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી હતી. કેટલાં જાણીતાં સમાજ સેવકો મિલાવી જરા પણ થડક્યા કે દિંમન દારૂ વગર સામી જાતીએ તેમણે જમ્યાબધું હતું કે,

‘હું મારા શ્રેષ્ઠ પ્રારબ્ધ માટે જાણ્યવાન છું. દિંદમાતાની આજ્ઞાની લડતમાં જાગ લેવો એ મારે માટે સૌજાન્યની વસ્તુ છે. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા નેતાઓના નેતૃત્વ નીચે દેશસેવા કરવી એને હું મારા મહાભાગ્ય માનું છું. એક સાચો દિંદો આજ્ઞાની જાણ્ય સ્વપ્ન માટે બલિદાન આપતાં જરાય અચકાય નહિ.’

એ વેળા જવાહરલાલ ૩૩ વર્ષની ઉંમરના હતા. એમણે વિલાયતની સ્વતંત્ર હવામાં રહી બર્ક, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ, વોશિંગ્ટન, લિંગકોલન અને મુરોપના બીજા દેશપ્રેમીઓના સ્વાતંત્ર્ય પ્રેરક સંબોધને પોતાના દેહમાં અંકિત કર્યા હતા. એમના રોમેરોમ અને સંદેશબંધમાંથી સ્વદેશભક્તિ નીતરતી હતી. દેશની સેવા માટે

તેમણે પોતાની દરેકે દરેક પ્રિય વસ્તુનો ભોગ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેત્રીસ વર્ષના જીવનમાં તેમણે સુખ, આનંદ અને ઔદ્યોગિક પ્રેમની ગ્રસદહાણ લીધી હતી ગહેવા માટે બાદશાહી મગનો, ખાવા માટે શ્રેષ્ઠ લોન્ન પદાર્થો ભોગવવાને અઢોઢિક વિલાસની વસ્તુઓ, ફરવા માટે ઘોડા અને ગોટરો, પહેરવા માટે

વિદેશી પોશાકમાં

અગ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતના ઉચ્ચ વચ્ચે, તહેનાતને માટે નોકરોની ફાળે, સાચા હૃદયો મિત્રો, વત્સલધેલા માતાપિતા અને પ્રેમાળ બહેનોથી એ વિટળાયેલા હતા. આ સુખનો પ્યાલો અધૂરો હોય એમ એમણે ઓમતિ કમળાદેવી સાથે લખા પત્ર કર્યા હતા. ઈદિગ નેહરુની રૂપાળી બાળકમૂર્તિ ઘાલીમાળા બોળામા રમતી હતી. પડિતજીને મ પૂર્ણ અંદિકે સુખ રહ્યું, પત્ર એ સ્વેનેલાત મારી હમના હમતા ડાનગરની ઓગડીમા પ્રવેશ કર્યો બધા કાગમરો મહામહાના અનુયાયીઓથી ભરે ગયા હતા મિટિલ રૂઝાગની નૈતિક બાજુ પર આથી ભાર અસર થઈ.

ઓચિતા એક અબુધાર્યો પ્રસંગ મને અબુહતમ્મતમા ઓરીયોનખાતે એક ઝૂની ટોળાએ કેટલાક પોલીસોને એક ખૂપડીમા જીવતા ગળાપી દીધા મહાત્માજીની અદિમકનીનિયી આ તદ્દન વિરૂદ્ધ વાત હતી, એન્લે એમને ખૂન જ દુ ખ થયું. એમને થયું કે, માન અદિમાના સિદ્ધાંતના તત્ત્વને લોકો દ્વારા સમજી શક્યા નથી એમણે ઓચિતા સત્યામદ બધા કંપાની યોગ્યતા કરાવી દીધી જનતાના જખતજસ્ત જુસ્માને એકમ અદકાવી દીધો.

પગિ નેહરુ અને નેમની વિચા-બેળીના મહાસખાવાદીઓને મહાત્માજીની ચોક્કસાએ ખૂન જ હૃદયમથન દનાવ્યું. મહાત્માજી આ કાર્ય એમને અમોઘ હોય એમ લાગ્યું. નૈતિક, ધાર્મિક અને રાજકીય વિષયોનો અભુમેગા એમને સ્વેને નદિ પડિત નેહરુના હૃદયમા દેશસેવાની ધમશ અને ઉત્સાહ અપૂર્વ દત્તા મહાત્માજીની આ આત્મા એમને પત્ર મની તે નદિ, પત્ર મદા ના અને દેશની એકતા માટે અત્યારે મહાત્માજી વિરુદ્ધ હથુ વ ન બોલ્યું એવો એમણે નિશ્ચય કર્યો અકરકારના પ્રારભના આ રીતે એકાએક આવેલા અંતથી પત્રના મન દુ ખી થઈ.

અસહકારની હિલચાલ બંધ થઈ, પરંતુ મહાસભામાં મનભેદો-
નો વધારો થયો. વિધાયતથી હિંદી વજર મિ મોન્ટેગ્યુ દિંદમા
આવ્યા હતા. લોર્ડ ચેમ્બર્લેન્ડ વાયસરૉયની માથે મળી એગ્રે
નવા સુવારઓ સબધી ચર્ચા કરી. બગાળના મિંદ્ર મી. આર.
દાસ અને પડિત મોતીલાલે મળી સ્વગજ પાર્ટીની શરૂઆત
કરી હતી ધાગમભાઓમાં જઈ સરકારના તત્રને તોડી પાડવાની
એમની નેમ હતી. પડિત જવાહરલાલ નેહરુ ૧૯૦૩ની મન્યુઆ-
રીમાં જોલમાંથી છૂટયા. એમને આ સ્વગજ પાર્ટીમાં સહકાર
આપવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. પડિત જવાહરલાલે
ચોખ્ખી ના પાડી. એમની શરૂઆત એવી હતી કે, આયર્લેન્ડના સીન
ફ્રીન સભ્યોએ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાયા પછી તેમાં ભાગ લેવા
ચોખ્ખી ના પાડી હતી, તેમ દિંદમા કરવું. ધાગમભામાં ચૂંટાઈને
એસનું નહિ પણ વાગ વાગ એ જ ગીતે ધરાસભામાં ચૂંટાઈ ધાગ
મભા સાથે મપૂર્ણ અસહકાર કરવો. નેહરુની આ શરૂઆત સ્વરાજ્ય
પાર્ટીને ગમી નહિ ગાંધીજી તો ધારાસભાની ચૂંટણીમાં પણ
બહિષ્કાર કરવો એવો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા પડિત નેહરુ
ચૂંટાયા પછી ધાગમભામાં ભાગ નહિ લેવાનું સંચયતા હતા.
જ્યારે સ્વરાજ્ય પાર્ટી ધાગમભામાં જઈ કામ કરી, અસહકારના
તત્રને તોડી પાડવાના નિશાની હતી પડિત જવાહરલાલ નેહરુ
ધારાસભાની બાબતથી દુઃખી એમણે પોતાનું ચિત્ર મ્યુનિ-
સિપાલિટી તરફ લગાડ્યું પડિત જવાહરલાલ અલ્હાબાદ
મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ થયા તેઓ મહાસભાના મહામત્રી પણ
હતા. એમણે અલ્હાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઘણું જ અસર કાર્ય
કરી બતાવ્યું. એ કાર્યમાં એમને સારો રસ પડતો હતો પોતાના
કુટુંબી વાગવાર વિખૂટા રહેવાથી એમની સોમત પણ હવે
એમને ગમતી હતી પોતે બેરિસ્ટર હતા એટલે પિતા પણ
આધાર નહિ રાખતા સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની એમની ઈચ્છા થઈ,

પરંતુ પંડિત મોતીલાલ નેદરએ યુવની દગખામતને અનુમોદન આપ્યું નહિ. હું એટલું ત્યાં સુધી તારે આર્થિક બામનના મારુ માગ્યાની જગ્યા જરૂર નથી. એક તેમણે ચોખ્ખેચોખ્ખું સબળાવ્યું.

આ સમયે ગાજડીય ગજવળ દિંદી જનતાનું મોટામા મોડું આકર્ષણ બની હતી, પરંતુ ફેટલોક નાની નાની ચગવગો પણ શરૂ થઈ હતી. અકાળીશુદ્ધિ અને સંગઠનની દ્વિધયાલ શરૂ થઈ હતી નબાના ગામને સ્થિતિય મજદારે પદમ્પટ કગવાથી પણ દ્વિધયાલનાં ખમ્પલા વધારે થવા માડ્યાં હતા સ્થિતિય રેમીડેન્ટ નાબાનું ગાજડીયગાજ પોતાના હાથમા ગમ્પુ હતું એક ગુરુદ્વારામાં ધાર્મિક ક્રિયા સંગઠારી અમલદારો તરફથી અટકાવાઈ હતી. આથી અકાલીઓના જમ્પાઓ સત્યાગ્રહ કરી ત્યાં જવા લાગ્યા પોલીસે લાડીમાર કયો જવાદરલાલને અકાલીઓને પોતાની દ્વિધયાલમા ગસ લેવાનું આમનય આપ્યું, આથી શ્રી સતનામ અને ગીડવાણીને લખને જવાદરલાલ ત્યાં પહોંચ્યા એમને અટકાવવા રેસીડેન્ટ દુકમ આપ્યા જવાદરલાલે એ દુકમનો ભગ કયો આથી એમને ગીડવાણી કરવામાં આવ્યા ત્યાં એમના પગ શગિરીક છુલમો ગુજાગવામાં આવ્યા મદી અને લેજવાણી નાની કોઠડીમા ઉદરેનો ઉપદ્રવ એમને ખૂબ જ સદન કરવો પડ્યો એક નિરક્ષર જેવા મેનિસ્ટ્રેટ એમની તપાસ માટે નીમવામા આવ્યા. પડિત જવાદરલાલને રાઠ વર્ષની સખત સખ કરવામાં આવી વર્તમાનપત્રોમાં ખજલગાટ અને ઉદાપોહ થવા લાગ્યા આથી પંડિત નેદરને જેવમુકત કરી નાબાની હદમાથી હદપાર કરવામા આવ્યા.

સયુક્ત પ્રાતના કિસાનો સાથે અસહકારના સમયે પડિતજી ખૂબ જ હળીમળી ગયા હતા એમના દુખી અને દિન જીવન

પ્રત્યે તેમને ખૂબ લાગણી હતી. દુઃખની શ્રવંત મૂર્તિસમા આ ખેડૂતોના ઉદ્ધાર માટે એમણે પોતાનાથી થઈ શકે એટલા પ્રયાસો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. અમૃતસરમાં અકાલીઓને પડતા સખત માગના દેખાવથી પણ એમનું હૃદય રડી ભીંક્યું હતું. આથી જવાહરલાલને બ્રિટિશ રાજ્ય સત્તાની જુલમી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રત્યે ભારે નફરત આવી એમને અંગ્રેજોની નીતિ પ્રત્યે ખૂબ તિરસ્કાર જન્મ્યો હતો. હિંદની આઝાદી માટેની એમની ધગશ વધારે તીવ્ર બની. આઝાદી વિના હિંદ કદી પણ ભીંજે આવી શકશે નહિ એવી એમને ચોકકસ ખાતરી થઈ દુઃખ અને જુલમોથી દબાયેલા અને પરતંન હિંદ અને આર્થિક રીતે ચૂસાતી હિંદી પ્રજાને માટે એમના હૃદયમાં અતિશય અનુ-કંપા જાગી.

નાજાની જગલો જેલને પરિણામે જવાહરલાલ ટાઇફોઇડના ભોગ થઈ પડ્યા લાખા સમય સુધી તેઓ પિજાનાવશ રહ્યા. પિજાનામાં સૂતા સૂતા એમણે દેશની પરાધીનતા અને પરત્રતાના નિવારણ માટે શુ શુ કરવું એના જ વિચારો કર્યા.

તેમને આગમ થયો ત્યારે ગોવલકોડામાં મહાસભાનું અધિવેશન ભગતુ હતું તેઓ ત્યાં હાજરી આપવા ગયા. મૌલાના મહમદઅલી એના અધ્યક્ષસ્થાને હતા. મૌલાના સાથે પડિતજીને સારી મૈત્રી હતી મૌલાના સુચિદિત અને વાચનના ભારે શીખીન વિદ્વાન હતા. તેઓ એટલા જ ચૂસ્ત ધર્મ પ્રત્યે થકા ધરાવતા હતા. મૌલાનાના દરેક ગંજીય કાર્ય પાખળ ધાર્મિક મનોવૃત્તિ સ્પષ્ટપણે જણાતી હતી. ત્યારે પડિતજી એમનાથી જુદા પડતા હતા.

આ સમયે હિંદમાં પ્રજાની જનશૂનિતા પૂર ઉમટવા હતી. મોટા પ્રમાણમાં હડતાલો અને હિંદુમુસ્લિમ ઝડપાઓ થતા હતા. શહેરેશહેરેમાં આવા ઇમકલાઓ કે કોમીઆગના બનાવો બનતા હતા. પ્રગતિશીલ સરકારોના મુખ્ય નેતાઓ એકબીજા પર જુદા આરોપ કરવામાં પોતાના સમયનો દુરોપયોગ કરતા હતા. બચકર બીભારીમાંથી જોલા માણસને જેવી અશાંતિ થાય એવી જાતની એ અશાંતિ હતી. શુદ્ધ હંદના અને પવિત્ર મનો-વૃત્તિવાળા દેશપ્રેમી અને સાચા દેશભક્ત જવાહરલાલને માટે આ સર્વ અસહ્ય થઈ પડ્યું. હિંદનું વાતાવરણ એમને ગુગળાવવા લાગ્યું. હિંદની પરિસ્થિતિએ વેળા કોમીવાદના બચકર બનાવોને લીધે ખૂબ જ વિદ્રટ બની હતી. આવી પરિસ્થિતિમાંથી દેશને ઉગારવાને થતા અનેક પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળતા પામતા હતા.

જવાહરલાલજીનો મ્યુનિસિપાલિટીના કાર્યો પરત્વેનો સ્વ ધામે ધીમે ઓછો થતો ગયો. પરિણામે ૧૯૨૫માં ગજીનામું આપ્યું. આ વેળા એમના અર્ધાંગના શ્રીમતિ કમલા નેહરુને સખ્ત ખીમારીએ ઘેરી લીધા. ડૉક્ટરોએ તેમને સ્વીટઝરલેન્ડમાં જઈ ઉપચાર કરવાની સલાહ આપી. જવાહરલાલ પણ હિંદ છોડવા તૈયાર હતા હિંદની પરિસ્થિતિથી છૂટવા એમણે મુરોપ જવા તાત્કાલિક નિર્ણય કરી લીધો અને ૧૯૨૬ના માર્ચ માસમાં તેઓ પત્ની અને પુત્રી સાથે મુબાઈથી વેનિસ જવા ઉપડ્યા. એમની સાથે એમના બહેન શ્રીમતિ વિજયાલક્ષ્મી પંડિત અને બનેલી શ્રી. ગુણજીત પંડિત પણ હતા.

મુરોપમાં મોટા ભાગનો સમય એમણે સ્વીટઝરલેન્ડમાં જીનોવા અને મોન્ટાનામાં ગાળ્યા મુરોપમાં એમણે પોણા બે વર્ષ ગાળ્યા મુરોપમાં ગ્રહેતા રહેતા પણ હિંદની સેવા કરવાના તેઓ પ્રયત્નો કરતા. શ્રી. રામાનુજ કૃષ્ણવર્મા, રામન મહેન્દ્રપ્રતાપ કે જેઓએ ત્યાં 'હેપિનસ સોનામદી' નો સ્થાપના કરી હતી. મોસલો ઓએનુલ્લા મોસલો બઝઝુલુલા અને અન્ય હિંદી નેતાઓને મળ્યા. આ સમયે બર્લિનમાં 'દિ દી મંડળ' જેની સ્થાપના કેટલાક ઉત્સાહી હિંદીઓએ કરી હતી, પણ તે લગભગ જિન્નલિન ચર્ચ ગમ્યું હતું. તેના કેટલાક નેતાઓની પણ જવાહરલાલે મુલાકાત લીધી. આ સિવાય કેટલાક મુરોપિયન અને અંગ્રેજ વિદ્વાનોને પણ તેઓ મળ્યા.

ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં સામુદાયિક હડતાલનો પવન સારા પ્રમાણમાં ફેલાયો હતો. હડતાલિયાઓની હાલત દયાજનક હતી. જવાહરલાલે ઇંગ્લાંડની મુલાકાત લીધી ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં હડતાલનો પવન સારી પેઠે ફેલાયો હતો. જવાહરલાલે સામાન્ય રીતે જ હડતાલિયાઓ પ્રત્યે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઈ આ સમયે જ હિંદમાં મધ્યસ્થ અને પ્રાતિક ચૂંટણીઓ સર ચર્ચા હતી. જવાહરલાલે ચૂંટણીના વિષયમાં જગત રસ નહોતો, પરંતુ ચૂંટણીની ખ્યાતિમાં હિંદમાં યોગસ પ્રવર્તિ રહેલા મતભેદો એટલા ઉગ્ર હતા કે જેની ચર્ચા સ્વિત્ઝર્લાંડમાં પણ સાગી રીતે પ્રસંગી હતી. ધારાસભામાંના મહાસભાવાદીઓનો વિરોધ કરી પડિત મનમોહન માલવિયા અને વાલ્મીકી વજ્રપતિગણે નવો પક્ષ ગૃહવાદી પક્ષ (નિશનાહિરટ પાર્ટી) ની સ્થાપના કરી હોવાના સમાચાર જવાહરે આભળ્યા.

હિંદમાં કોમીવાદ વધતો જતો હતો હિંદુઓ અને મુસ્લિમોની આબોધા વચ્ચે વધતો જતો હિંદુ મહાસભાએ હિંદુઓને આકર્ષવા પોતાની નીતિ ફક્ત હિંદુઓનો ઉદ્ધાર કરવાની છે એવી યોજના કરી આથી અનેક હિંદુ કોમનવાદીઓ હિંદુ મહાસભામાં ભળી ગયા, અને અનેક મુસ્લિમ ભાઈઓ કોમીવાદી સંસ્થાઓમાં ભળી ગયા. આ અગ્રસામાં જ એક એવે બનાવ બની ગયો કે જેથી હિંદુ-મુસ્લિમ રૂમનસ્થને ઉત્તેજન મળ્યું. પ્રસિદ્ધ નેતા શ્રી. શ્રદ્ધાનંદનું કોઈ ધર્મધે ખૂન કર્યું આ પ્રસંગ એ આપણું મોટામાં મોટું કલક ગણાય. હિંદુ-મુસ્લિમ અંકુશને માટે જેણે પોતાની સર્વે સક્રિયતા ખર્ચી નાખી હતી એવા આ મહાપુરુષનું ખૂન એ કેટલો કૃત્રીમ બનાવ ગણાય ? આ બનાવથી જવાહરલાલે ખૂબ દુઃખ થયું.

૧૯૨૬ના અનિમ દિવસોમાં જવાહરલાલે બર્મિંગહમ જઈ પડ્યું આ અગ્રસામાં અમેરિકામાં પીડિત પ્રજાઓનું એક

મહાસંમેલન લરવાની તૈયારીઓ ચાલતી હતી જવાહરલાલે આ પરિષદમા મહાસલા લાગ લે એ માટે હિંદમા પત્ર લખી સર્વે વિગતો જણાવી. એમની સૂચના હિંદી મહાસભાએ સહર્ સ્વીકારી અને જવાહરને હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવામા આવ્યા.

૧૯૨૭ના ફેબ્રુઆરીમા એ પરિષદ મળી. આ પરિષદનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે દુનિયામાં ચોતરફ પ્રસરી રહેલા જુલમી સામ્રાજ્યવાદ સામે પીડિત પ્રજાઓએ વિરોધ ઉઠાવી સામુદાયિક લડત ચલાવવી, અને પીડિત પ્રજાઓ વચ્ચે પગરૂપ સહકાર વધારવાની યોજના ઘડવી. વિશ્વયુદ્ધને પગિણામે જર્મનીએ પોતાના બધા જ સંસ્થાનો ખોડા હતા અને અન્ય દેશો સ્વિટન, અમેરિકા, ફ્રેન્ચ વગેરે સંસ્થાનો પર રાજ્ય ચલાવી ત્યાંની પ્રજાને ચૂસે એ જર્મનીથી કેમ બેચું જાય ? એટલે સામ્રાજ્યવાદ સામે લડત ચલાવવા માટેના વિચારવાળાઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર બલિન બન્યું હતું. બ્રસેલ્સની પરિષદમા અનેક પીડિત પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી. આ પરિષદે પગરૂ કરેલા ઠરાવ મુજબ એક સામ્રાજ્યવિરોધી ચક્ર સ્થપાયો અને એનું પ્રમુખ-પદ મિ લેન્સબરીએ લીધું. સ્વિટનમા એ વેળાનું પ્રધાનમંડળ મજૂરપક્ષનું વિરોધી હતું અને મી લેન્સબરી આ મજૂરપક્ષના અમગરૂપ નેતા હતા. થોડા સમય બાદ સ્વિટનમા મજૂરપક્ષનું પ્રધાન-મંડળ સ્થાપવાનો ચક્ર ચલ્યો હતો, એટલે કેટલાક આપીઓએ મિ. લેન્સબરીના આ પગલુને વખોડી કાઢ્યું. આથી મિ લેન્સબરીએ પોતાના અંગત સ્વાર્થને કારણે આ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે બેત્રણ માસ પછી ગળામા આવ્યું.

બ્રસેલ્સ-પરિષદની અસન્ને લીધે જવાહરલાલ યુરોપની અમળ મજૂર-પ્રવૃત્તિમાં ઊંડા ગતગથા લાગ્યા એમણે ત્યાંની દિલચાલનો અનુભવ કરવા માડ્યો.

૧૮૭૭ના ઊનાગામા શ્રી મોતીલાલ નેહરુ પણ યુરોપમા આવ્યા પિતાપુત્રની મુલાકાત વૈનિનમા થઈ એમરો મુલાકાતે મોરોની મુલાકાત પણ સીસે એ વેળા નિશિયામા તામ્યવાદને પગિલામે રાગી જાગૃતિ આવી હતી પરંતુ ત્યાના ગાજાગજને ખાસ પગિયમ કરી રામય તેટલો લાભો મમય એમની પામે નહોતો. નજીયાક દિનમ ત્યા ગહોન તેઓ પાછા ર્યા શ્રી મોતીલાલ નેહરુને માટે સામ્યવાદ એ એક નવી જ વસ્તુ હતી એના વિચારો એમને તદ્દન નવા જ લાગ્યા આનંદી મોગી પ્રગ્લને આ રીતે વ્યવસ્થિત જીવન જીવતી જોઈ એમને આશ્ચર્ય પૂણ થયું.

આ વર્ષના અતમા જ જવાહર પોતાની પત્ની, બહેન અને પુત્રો સાથે હિંદ પાછા આવવા નીમ્ણ્યા એમના પિતાજીને વિચાર યુરોપમા તથેક નાસ સુધી રેમવાના હતો, એટલે તેઓ ત્યા રેમવા જવાદ લાવને મદ્રાસમા નાતાલમા ભગનારી પગિયમ પ્રત્યે ખૂબ આમ્પણ હતું, એટલે એઓ માસેસ્થી કોઈના થઈ હિંદમા આવ્યા આ વેળા જવાદ લાવની માનસિક અને શારીરિક રિયાતમા સારો સુધારો થયો હતો કમવા કેવીને હજી બરાબર આરામ તો નહોતો થયો, પણ પહેલા કગતા થયો જ સુધારો દેખાતો હતો આથી તેઓ એ પ્રમારની ચિતાધી મુન બન્યા હતા એમના વિચારો કેમ સમાજવાદ તરફ દબ્યા હતા યુરોપમા ચાલતા મજબીબ આર્થિક અને સાસ્કૃતિક પગિયમનોને પગિલામે જવાદરવાલની દ્રષ્ટિ પણ વિશાળ થઈ હતી સોવિયેટ રશિયાના રાજ્યતત્ત્વ કટલામ નજા અગો જણાયા છતા તેઓ સામ્યવાદ તરફ આમ્પણ હતા હિંદમા આવીને મદ્રાસભાના કોઈ પણ દાયમા ખાસ કરીને કોઈપણ અધિકાર્યદ મેળવવાની તેમને હજી નહોતી છતા પદ મદ્રાસને મિનારે પદ મુકયો કે એમાયો એ જગી સકા નહિ પગિલામે મદ્રાસમા સમક્ષ તેમણે અને દગવો મૂખ્યા કે જે એમના આમ્પણ વચ્ચે સ્વીમરે

લેવામાં આવ્યા; કારણ કે જવાહરના ફાવેલાં નવીજ વાત ને નવી જ દિશા હતી. જે કે થોડાકે આ તરફ અણગમે હતો, પરંતુ વિરોધ કરવાની તેમને જરૂરદેખાઈ જ નહોતી. ગાંધીજી તે જ અરસામાં મદ્રાસમાં ગએલા, તેમણે પણ એ ફાવેલા માટે ટીકા કરી નહોતી.

તે પછી લોકતંત્રવાદી પરિપદ (રિપબ્લિકન કોન્ફરન્સ)ના પ્રમુખ તરીકે તેમને આમંત્રણ મળ્યું, અને તે આમંત્રણ એમણે હા-ના કરતાં સ્વીકારેલું; પણ પાછળથી આ મંડળને પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ને પોતાની આત્મકથામાં જવાહર લખે છે કે, “આપણે પ્રારંભગ્રાહી છીએ એ વાત સાવ સાચી છે. આપણે કોઈ પણ નવી પ્રવૃત્તિ ઊભી કરવા માટે તૈયાર છીએ, પણ એને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે જોઈતી ઉદ્યોગશીલતા આપણે કેળવી નથી, એ વાત ઘણું અશે સાચી છે.”

અને ને પછી હિંદુભરના ખેડૂતોને તેમણે જાગૃત કર્યા; અને જ્યારે બારડોલીની લડત આવી પહોંચી, ત્યારે એમાં ખેડૂતોને સફળતા મળી.

ને પછી સર્વપક્ષીય પરિપદમાં જવાહરના પિતાશ્રી પ્રમુખ બન્યા. જવાહર એ સમિતિના સભ્ય ન હતા; પરંતુ મહાસભાના મંત્રી તરીકે એ સાથે તેમનો સંબંધ તો હતો જ. એમના પિતાશ્રીએ સમિતિનો રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો. તે સંબંધે વધુ ચર્ચા કરવા ફરી લખનૌમાં પરિપદ મળી હતી. તે વખતે જવાહરની ઇચ્છા હતી કે, કોમીપ્રજનો ઉકેલ થાય તો સારું છતાં ન થાય તો સ્વતંત્રતાના પ્રજા વિશે નમરું તો આપવું જ નહિ. આ કારણે સ્વતંત્રતાના પ્યેચને અનુસરી જવાહરે ‘અખિલ હિંદ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ’ની સ્થાપના કરી.

જે કે મહાસલા અને સ્વાતંત્ર્ય સંઘના અમુક હરાવો વિશે મતભેદ હિસા તો થતા જ, પણ એકબીજાથી છૂટા નહિ પડવાની પ્રત્યાજ્ઞા ગમે તે રીતે તેઓ અધકામણના પ્રયત્નો ટાળતા. હિંદી પ્રજાના રોષ અને નફરતને પાત્ર નીવડેલ સાયમન કમિશન લખનો આવડું હતું. મહાસલાએ તેની સામે વિરોધ પોકાર્યો હતો, અને બાકારો દીધો હતો. લખનોમાં પંડિત જવાહરની સરદારી નીચે જે સરખમ નીકળ્યું તેને સ્ટેશનના ચોકમાં જ અટકાવવા ગોરા સારજન્ટોની દુકડીઓ ટપકી પડી, ને પહેલવહેલો લાડીનો ઘા, પં. જવાહર પર થયો : તેઓ સખ્ત રીતે ધવાયા. પાછળથી તેમના પિતા પણ લખનો આવી પહેંચિલા. એ કઠોર હતા, છતાં પણ અતિશય લાગણીવાળા તો હતા જ. જવાહરને માર પડ્યો છે સાંભળતાં જ મધરાતે ટ્રેન ન મળી તો મોટામાં પણ લખનો પહેંચિલા.

સર જેન સાયમનના કમિશનની વલણથી પ્રજાને સંતોષ મળ્યો નહોતો. કમિશનને ક્યાંયે આવકાર મળ્યો નહિ. ચારે તરફ કાળા વાવટાઓથી કમિશનના સભ્યોને સત્કારવામાં આવ્યા. લાલા લજપતગય, પંડિત નેહરુ જેવા આગેવાન નેતાઓને પોલીસના હાથે માર પડ્યો હતો. આવી વર્તણૂંકથી મહામહાના ધણા અવાલ સભ્યો વચ્ચે પણ ગુસ્સાની લાગણી ફેલાઈ હતી.

કલકત્તામાં મહાસલાની બેઠક મળી. પં. મેતીલાલજી પ્રમુખ-સ્થાને હતા. એક વગસની મુદતમાં જે બ્રિટિશ સરકાર સંસ્થાનિક સ્વરાજ આપે તો હીક; નહિ તો મહાસલાએ તે પછી પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ખેંચની જાહેરાત કરવી, એવો ફરજ થયો; અને સ્વતંત્રતા માટે દેશને તૈયાર કરવાને માટે મહાસલાએ પ્રયત્નો આદરવાને પણ નિર્ધાર કર્યો હતો. આ મહાસલાની પરિપદમાં મહાત્મા ગાંધીજી અંડાધારી તરીકે ફરી ઝગડયા. બીજે નંબરે

તેજસ્વી પં. જવાહરલાલ હતા. યુરોપથી પાછા ફર્યા પછી
 હિંદના યુવાનોનો પ્રીતિકલશ પડિત જવાહર પર ભિતર્યો હતો.
 યુવાનો પોતાના લોકના પંડિતના શબ્દો અને વ્યાખ્યાનો
 ઉપર વારી જવા લાગ્યા. એમનું વકતૃત્વ દેશમાં ઉત્સાહની
 ભરતી કરતું હતું. પડિત જવાહર પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના મંડાધારી
 હતા. શ્રીનિવાસ આયંગર અને સુભાષ બોઝ પણ એ પક્ષને
 સમર્થન દેકે આપતા હતા. પડિત નેહરુની પ્રગતિશીલ નીતિ
 યુવાનોના ઉત્સાહથી મહાસભાને સ્વીકારવી પડી. સર્વ પક્ષ પશ્ચિ-
 મદેશી સભામાં આ નીતિનાં મંડાણુ યથા હતાં. કલકત્તા મહાસ-
 ભાએ અતંત્રતાનો આદર્શ સ્વીકારી લીધો.

પ્રિદિગ સરકારે એક વગ્ગની મગેલી મુદતનુ આનાહન ઉપાડી તે સ્વોગધુ નહિ મહાસભાના પક્ષમા ફાટફૂટ અને કુમપ ફાટી નીકળવાની એની ગણતરી કે કલ્પના હતો વ મ પૂરુ થના આનતુ હતુ લાટોગની મદાસભાની મેમ નજદી આવતી હતી મહાસભામા ફૂટ દેખાતી નહોતી પ્રગતને જોઇતો ધગશવાગો મહાધારી નેતા મજ્યો હતો નજની વચ્ચે સ્વત નનાના અદિ લનો ઝિલાવા માકયા હતા મહાસભાના અધ્યક્ષમદ માટે તથા નેતાઓ ઉપર પ્રગતની નજર હતી, મહાસભા માધી, પડિત નેહરુ અને સરદાર પટેલ મહાસભાજી દશ મત વ માને પાય પ્રાતોના મત અને પડિતને તથા પ્રાતોના મતો મળ્યા પ મ મહાસભાજી અને સરદારે મુવાન ઉત્સાહી અને ધગશવાગા પડિતજી ઉપર અધ્યક્ષપદનો કળશ દોગવા લવામજુ મરી ઉમેદનાગી મેગી બીધી અખિલ દિ મહાસભાસમિતિએ પડિતજીને અધ્યક્ષ તીમ્યા ૪૦ વરસનો મુવાન વયનો નેતા મહાસભાના વાહોગ અધિ વેશનનો પ્રમુખ થયો મહાસભાના ઇતિહાસમા એવી મુદત પ્રમુખ પડિતજી હતા

પડિતજી હાનરો પ્રતિનિધિએ સદિત લાહોગ પહોચ્યા પ્રગતે એમને માન આપ્યુ ત્યત સજ્જમારેના ઘોડા ઉપર અસ્વાગ ચઇને પડિતજી મેઢેડે મક્કા ઘોડેસ્વારોથી વીટાયલા

મુખ્ય મુખ્ય બજારોમાં સંગ્રહિત કર્યા. એ સિમત વધતે હાથ
જોડી લાખો લોખના અભિનાદન સ્વીકારતા હતા લાહોરમાં
યતીન્દ્રદાસની સ્મશાનયાત્રા વિવાદ આવો મોટો લોકમેળો ક્યારે
પણ થયો ન હતો

ઈ લાડમાં સાથીદારો માથે

ઈ. સ. ૧૯૨૬નું વરસ પૂરું થતું હતું એ વર્ષ કંઈ નીવડ્યું હતું જગતભરમાં મહામદી ભારે જોસથી ફેલાઈ હતી. યુરોપ-અમેરિકાના મુડીવાદને આ મહામદીએ ડગમગાવી નાખ્યો હતો. સમાજવાદ અને મુડીવાદના મિશ્રણમાંથી કોઈ નવી જાતની આર્થિકવ્યવસ્થા જન્મે એવા ચિહ્નો નજરે પડતાં હતાં, યુરોપ-અમેરિકાના દેશોને આ મહામદીના રાક્ષસે ખળભળાવી મૂક્યા હતાં. પડિત નેહરુનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ ધગધમતું પણ વિચારો, ક્રંદતા અને વિશળતાથી ભરપૂર હતું. પડિતજીએ જણાવ્યું કે— “વાઇસરોયના જાહેરનામામાં કલકત્તાના મહાસભાના ઠરાવનો સ્વીકાર થયો નથી આથી સરકાર સાથે સહકાર અશક્ય છે, અર્થ પક્ષ પરિપક્વો ઠરાવ પણ હવે અર્થહિન છે હવે તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જ આપણું હોય હોય જોઈએ.” લોકોને ચેતવણીનો સૂર સંભળાવતા પડિતજી આગળ બોલ્યા કે—

“અમે આ લયજનક માર્ગને ગ્રહણ કર્યો છે, કાગ્યુ કે માન ભરેલી સમાધાની માટે ખીજે કોઈ માર્ગ નથી પરંતુ અમે શાંતિ-શુલેષસમ્પ્રધાન માટે તરસમાં છીએ અમે જે કોઈ પણ મિશીનો હાથ લગાવશે તેને સાદર સ્વીકારી આવકાર આપશું પરંતુ આ હાથની પાછળ એવું શરીર છે જે કદી પણ અન્યાયને નમશે નહિ, અને તેમાં રહેલું મને કોઈ અગત્યના સિદ્ધાન્તને કદી છોડશે નહિ.”

પડિતજીએ સમાજવાદમાં શ્રદ્ધા જાહેર કરી, સ્વતંત્ર હિંદુ આલેખન કરતાં જાણાવ્યું કે—રાજ્ય સર્વે મૂળભૂત ઉદ્યોગોને અંકુશમાં લેશે, જમીન સર્વે ખગ કૃષકોને જ સોંપાશે. જગતના પ્રવાહો વિશે બોલતા જણાવ્યું કે, જૂની માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાનો પાયા ડગમગે ■ સ્વતંત્રતા અને ન્યાય સંબંધીના જૂના ઠાટલા હવે બદલવા જોઈશે મનુષ્યોના સમાજના બીતકા ફરી ચણવાની

હિલચાલ થઈ છે. હિંદ જગતથી જુદું નથી. હિંદનો ભૂતકાળ ભવ્ય છે; પરંતુ ભૂતકાળમાં હિંદે “સમાનતા” લાવવાના પ્રયત્નો ઉપર ભાર મૂક્યો નહોતો. સમાજમાં સમાવેશ લાવવા સમાજવાદ એ જ રામચાણુ ઔષધ છે.

પંડિતજીએ ખાનગી ઉપાયોથી અને જાના કાવાદાવાથી સ્વરાજ લાવવાના ઉપાયોને તિરસ્કારી કાઢ્યા હતા. મહાસભામાં સંપૂર્ણ શિસ્તની જરૂર હતી. બ્રિટિશ સરકારની વિરુદ્ધ ધૂપા કાવત્રાં રચવાનો આ સમય નથી, અને પંડિત નેહરુએ “અહિંસામાં” શ્રદ્ધા જાહેર કરી.

ગાંધી નદીના કિનારે મહાસભાનો ઝંડો પંડિતજીએ ફરકાવ્યો. અને મહાસભાના ધ્યેય તરીકે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની જાહેરાત થઈ. કેટલાક ઉત્સાહયેલા તરત જ સરકાર સામે આથડી પડવા અધીરા બન્યા હતા. કેટલાક “ધીરા બાપલિયાં” કહેતા હતા. મહાત્મા ગાંધીજી વોઇસરોયને મળીને મહાસભાનું મંતવ્ય જણાવવા જાય તે પણ ધણાને ગમતું નહોતું. પંડિત નેહરુએ એકમ અને સંપ વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે- ‘સ્વતંત્રતા એ હિંદી પ્રજાના ધ્યેય તરીકેની જાહેરાત આખા વિશ્વમાં ઝલ્લઝલ્લી ગઈ છે. દેશભરની મીટ મહાસભા ઉપર મંડાઈ છે. ધણાઓ આપણા દરાવવાંમણુ પણ છે. ધણા એમની સામે મોઢું પણ મરડે છે, પરંતુ મહાસભાએ હવે એવું પ્રગતિશીલ પદસંચાલન કર્યું છે કે, જેઓ હમણાંની સ્થિતિમાં સુધારો કરવા માગે છે, અને જેઓ ઉદાર પગલું ભરવા માગે છે તેનો ભેદ હવે સમજી શકાય છે.’

પંડિત જવાહરલાલ જહાલ અને મહાલ પક્ષ વચ્ચે સાંકળ જેવા હતા. બંને પક્ષોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવતા હતા. તેઓએ પંજાબ પર સારી આશા રાખી હતી, અને આઝાદીની લડતમાં પંજાબ મોખરે જિલશે એવી ખાતરી પણ પંજાબે આપી હતી.

એપ્રિલ ૧૯૩૦માં મીકાનો મત્તામદ શરૂ થયો આ નિમ્ન-
 મુખ્ય માટે મદાસભાના અધ્યક્ષ તરીકે સર્વે જવાબદારી પાત્ર
 નેહરની હતી ૧૯૨૨-૨૩ની પેઠે એમણે પોતાને સમગ્ર ઉત્કલ
 આ નિમ્નમુખ્યમાં સિ-એ ગાંધીજીની વિચારસૂચી એમના
 માનમને અનુકૂળ નહોતી એમણે લખ્યું હતું કે 'મી. ' એ
 એમિતો જાનુઆરી ૧૯૨૨ની થયો કે એ જાન્યુઆરી મદાન ૧૯૨૨
 શક્તિ આની ગઈ છે મીકાનો હવે તેડવાનો હતો. કાવલોએનો
 બંધ કરવાનો હતો. અમે મૂઝાઈ ગયા આધારણ વસ્તુ ગ્રંથ
 એવા મીકાને સ્વતંત્રતાની લડતના ચોક્કસમાં જોઈવી શકાય નહિ'

પડિત જવાહરલાલના માનમને ગાંધીજીના અભિપ્રાય મુજબ
 પણ અનુકૂળ લાગ્યા નહિ આ સર્વે સમજીય અને સામાજિક
 મુદ્દાઓનો ખીચકે કરીને સ્વતંત્રતાના પ્રેમને આ માટે ચીમક
 બનાવવું જોઈએ ? જો કે આ મુદ્દાઓ સ્વરૂપે આગ હતા એમ
 તો એમને પણ સ્વીકારવું પડ્યું, છતાં સ્વતંત્રતા માટેના મુદ્દામાં
 આ મુદ્દાઓ બંધબેસતા હાથ એમ ન લાગ્યું વિચારબેદ છતાં
 ગાંધીજી પ્રત્યે પડિતજીને ખૂબ વિશ્વાસ હતો આ શ્રદ્ધાથી જ
 ગાંધીજીના નેતૃત્વને તેઓ સ્વીકારતા હતા પોતાના પકડાવા પછી
 ગાંધીજીને એમણે પોતાના વારસદાર પ્રમુખ-સચાલક તરીકે નીમ્યા
 હતા એ પછી પડિત મોતીલાલ નેહરનું નામ આપ્યું હતું પૂજ્ય
 ગાંધીજીએ એ જોખમદારી ઉપાડવાની ના પાડી એટલે મોતીલાલ
 નેહરએ કામચલાઉ પ્રમુખ તરીકેનું સ્થાન સ્વીકાર્યું ૧૪ની
 એપ્રિલ ૧૯૩૦ના દિવસે પડિત જવાહરલાલને ગાયપુરના રોડ
 નેથી પકડવામાં આવ્યા અને ૭ માસની સજાન કેદની સજા થઈ

અમદાવાદની દિવસાલ ખૂબ સળગી બનતી જતી હતી
 સરકારના ઇશારાથી મિ સંપ્ર અને જ્યકર મદાસભાવાદીઓની
 રાજદારી નાક તપાસવા અને સમાધાન માટે આવ્યા તેઓ

ચરવડાની જેઠમાં ગાંધીજી અને પછી પંડિત મોતીલાલ નેહરુ અને જવાહરલાલ નેહરુને નૈનીતાલની જેઠમાં મળ્યા. બન્ને પિતા-પુત્રે મહાત્માજીને નૈનીતાલથી ચરવડા સંદેશો મોકલ્યો. જવાહરલાલે લખ્યું કે, 'સામી બાજુ તરફથી સતોષકારક પ્રગતિશીલ મુદ્દાઓ રજૂ થયા નથી, ત્યાં સુધી આપણે હાથ લાંબો કરી શકીએ નહિ. નબળી અને ખોટી ચાલથી આપણી સ્થિતિ મુક્તિ-સાનકારક થઈ પડશે. હું બહુ જ સમાધાનવૃત્તિથી લખું છું. જે કે મારો અંતરાત્મા પ્રકાશ અને લડતમાં રાગે છે, તેથી હું હંમેશાં જીવનના પ્રકાશમાં રહું છું.'

ધારણા પ્રમાણે સમાધાન-સંદેશ લાંગી પડ્યા.

આશિંતા શ્રી મોતીલાલ નેહરુ બીમાર પડી ગયા, તેથી તા. ૨૬ જાન્યુઆરીના રોજ જવાહરલાલને કારાગરમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. પંડિત મોતીલાલ નેહરુ વૃધ્ધાવસ્થાની અશક્તિ અને અદમ્ય ઉત્સાહની વચ્ચે ઝોલાં ખાતા હતા. એમનું યુધ્ધ પૂરું થવા આવ્યું હતું. એમણે ત્યાગવૃત્તિથી પોતાનાં કર્તવ્યો સંપૂર્ણ રીતે બજાવ્યાં હતાં. પોતાના દેશની સેવામાં એમણે મોટી આર્થિક પેદાશ, મહેલો જેવાં ઘરો અને વહાલાં પુત્ર-પુત્રીઓને હોમી દીધાં હતાં. એઓ ખરેખર મહાપુરુષ હતા. પંડિત મોતીલાલ ચાલો નીકળ્યા. વહાલા પિતાના સ્વર્ગવાસથી જવાહરલાલ ખૂબ ખિન્ન થઈ ગયા. હિંદી પ્રજાને મોટો શોકયુક્ત ધક્કો લાગ્યો. ગાંધીજી તરત આનંદલવનમાં દોડી આવ્યા. હિંદભર-માંથી એમને આશ્વાસનના સંદેશો મળ્યા.

પંડિત મોતીલાલના અવસાન પછી દિલ્હીના કરાર માટે મંત્રણાઓ થઈ. ગાંધી-છરવાન કરારના નામે એ કરારો ગાહેર છે. ઘણા માણસો એ કરારોને પસંદ કરતા નહોતા. એ કરારોને કસમવના ગણતા હતા. જવાહરલાલે દિલ્હી કરારોની

વાટાઘાટોમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો હતો, એ કમરોમાની ડેટલી બાબતો એમનો માન્યતાથી વિરુદ્ધ હતી પણ મધીજીના વિચારોનો વિરોધ કરવો એ એમને જરાય પસંદ નહોતું એ માટે જ શાહીવાદ વિરોધ અમિતિએ એમને સખ્યપદમણી મ્યુત કર્યા, પણ પડિતજી શાહીવાદ વિરુદ્ધના વલણો દબાવી શક્યા નહિ મહાસભાને સમાજવાદ તરફ ખેંચાને એમણે સખજ પ્રયાસો કર્યા કરાચીની મહાસભાની ખેઠકમાં એમણે સમાજવાદ સખધી ઘણા કરાવેા પસાર કરાવ્યા રાજકીય સ્વતંત્રતા અને પ્રજાજન તરીકેના હક્કોના કરાવે મહાસભાની મિતિ ખૂબ સ્વચ્છ કરી દીધી આર્થિક સ્વતંત્રતા એ મહાસભાનું લક્ષ છે એમ એમણે કરાવ્યું ખેતી અને ખેડૂતો મખધી ॥ ઉદ્યોગ મુધાગ કરવાની નીતિ કાયસે સ્વીકારી મૂળભૂત ઉદ્યોગોનું આધિમત્વ ગભ્ય ધરાવે એ પણ સ્વીકાર્યું ચલણ અને દ્વિયામણની ચાવી તો રાખવા હાયમા જ રાખવાનું હતું મહામભાના હાયમા સચા આવે ત્યારે આ મુધારા હાય ધરવાના હતા.

ડિસેમ્બર ૧૯૩૧માં પડિતજીને ફરી કામગીર-નિનાસ પ્રાપ્ત થયો ૧૯૩૧ના આગસ્ટની ૩૦ તારીખ સુધી એમને ત્યાં ગહેતું પડ્યું.

હિંદુનમાં ભગના જીજ્ઞાસા ગોળમેજી પરિપક્વતા પોતાને પ્રતિનિધિ મોકલવાનું મહાસલાને આમત્રણ અપાયું. આથી ગાંધીજીને મોકલવાની ચૂનના ચમ. જ્યારે કેટલાકે ‘ દિલી કંગા ’ની નિષ્ફળતાનો દાખલો આપી જણાવ્યું કે, અંગ્રેજોને આપણને કશુંય આપવા માગતા નથી, એટલે ગોળમેજી પરિપક્વતાથી હિંદને કશુંય મળે એવી આશા રાખવી નિર્વ્યર્થક છે આમ ગોળમેજી પરિપક્વમાં ગાંધીજીને મોકલના કે નહિ એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો થઈ પડ્યો, અને ગાંધીજી અત્યારે હિંદ છોડી જવા તૈયાર નહોતા. છતાં કેટલાક નેતાઓના આગ્રહથી તેઓએ મહાસલાના એક માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે જવાનો નિર્ણય કર્યો ગોળમેજી પરિપક્વની નિષ્ફળતા વિષે બધાને વિશ્વાસ હતો પહેલી ગોળમેજી વખતે હિંદનું ધ્યાન એ પરિપક્વ તરફ નહોતું, કારણ કે એ વેળા, ‘ સવિનયભંગ ’ની લડત એજ હિંદીઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી મહાસલાના પ્રતિનિધિ તરીકે લડન ગયા હોવાથી ગોળમેજીએ હિંદીઓને ભારે અપેક્ષા કર્યો હતો, પણ પરિપક્વની રચના જ એની રીતે કરવામાં આવી હતી કે, એની સફળતા માટે કંઈ જ આધાર નહોતો. એટલે હિંદીઓએ ધાયું હતું એવી જ રીતે પરિપક્વ કરણ નિષ્ફળતાને આપત થઈ.

જવાહરલાલ ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમાં અગ્રવાલમાં પૂરાયા. અરેબી જલ, નૈની જલ અને હેન્ડ દહેગાદુન જેલમાં એમની

અદલી થઈ. આ એમનો ત્રીજો ઠાગઘડ-નિવાસ હતો. જ્યેના સત્તાવાળાઓ સહેજ સખત બન્યા હતા, છતાં પંડિતજી તરફ તો તેઓ વિવેકથી જ વર્તતા. મુલાકાતે આવનાર સંબંધીઓનો મુલાકાત માટે એમની સાથે પંડિતજીને મતભેદ ઊભો થયો. એ પ્રસંગે છૂપી પોલીસની ખાનગી હાજરીની જરૂર રહેતી નથી એમ પંડિતજીનું માનવું હતું. આથી વિરોધ કરવા સર્ગાસંબંધીઓ સાથેની મુલાકાત એમણે બંધ કરી દીધી.

જવાહરલાલે પોતાના દોઢ વર્ષના ઠાગવાસ દરમિયાન શાંતિથી સમય ગાળ્યો. એમણે હિંદ અને આખા જગતના વિષયો પર ખૂબ વાંચનું હતું, વિચારનું પણ ખૂબ હતું. વાંચવાનો એમને ખૂબ જ શોખ હતો. તેઓએ આ એકાંતનો સરસ ઉપયોગ કર્યો. ઠાગઘડોમાં અગાઉના ઠાગવાસ દરમિયાન અસહ્યારને લીધે અનેક મિત્રો સાથે રહેતા હતા એટલે નાની જગ્યામાં પુષ્કળ માણસો રહેવાથી એકાંત મળતું નહોતું. આ વખતે પંડિત નેહરુ તદ્દન એકાકી હતા. ક્યારેક એકાંત એમને ખાવા પાતું હતું; પરંતુ થોડા આહારવિહાર, વ્યાયામ અને વિચારથી એમણે શરીર અને મનને નીરોગી બનાવ્યાં હતાં. એઓ સખત કામ કરતા. વૃષાસન કરતા અને બગીચામાં કામ પણ કરતા હતા. ઠાગવાસ દરમિયાન ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટમાં માતા સ્વરૂપગણી બીમાર પડ્યાં. આથી પંડિતજીને ઊંડો મૂકવામાં આવ્યા.

ફૂંડાની સાથે જીવન થોડા દિવસો મુખરૂપ ગાળ્યા નથી એટલામાં તો બિદારના ધરતીફેણી મોટી ખાનાખરાબીના અમાચાર એમણે સાંભળ્યા. તેઓ ત્યાં દોડી ગયા અને નિગમીતો અને પીડિતોને માટે જરૂરી ગોઠવણો કરવામાં, રાહતકાર્યમાં તેઓ શકાર્થ ગયા. એમની હાજરીથી જ લોકોનું અધૂરું કુખ નાશ પામ્યું.

ખિહારથી તેઓ જગાળ પહોંચ્યા, ત્યાં દહેવાતા વાધા-
ભરી ભાવણ માટે ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરી માસમાં એમને ફરી
પકડી કાગઝદમાં પૂગવામાં આવ્યા. જંગાળના કારાગ્રહની આબોહવા

મુન્શિમ મિત્રો સાથે

એમની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવી નહિ તેઓ બીમાર પડ્યા અ.થી સયુક્તપ્રાતના દાગમદમા એમને મોઝથી આપવામાં આવ્યા. ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ સુધી આ જેલ-નિવાસ ગ્રહેતા એપ્રિલ ૧૯૩૦થી કરીને ડેદ ૧૯૩૫ની ફેબ્રુઆરી સુધી પડિત નેહરુ સરકારી મિજમાન તરીકે ગણા દતા વચમા થોડો થોડો વખત બહાર આવી સહેજ ખુદની દરાનો લાભ લઈ જતા. બીજા કોઈ પણ દિંદો નેતાએ આટલી લાંબી સજા એ વેળા ભોગવી નહોતી

લાહોરમા જવાહરલાલે જણાવ્યું હતું કે, 'હિંદ જગતનો એક ભાગ છે, તેથી જગતનો લડત સાથે હિંદ સંબંધ ધરાવે છે. જગતની સ્વતંત્રતાની લડતનો હિંદ પણ એક ભાગ છે' અસહમતની ચળવળ આ સમયે પાછી જેથી વેવી પડી હતી ગોળમેજીની તમે બેઠકો મળી ગઈ હતી એનું પશ્ચિમ પણ મોટા મીડામા જ પશ્ચિમ્યુ હતું નાજીવા દિકવાલ હિંદમા કષ્ટ મદ પડી હતી પડિતજીની તજ્જ માપાનરૂપી કસાઈ ચીનરૂપી બકનનું ગળું ગઢવે બાવતું હતું તે તમરે ગઈ સુરોપમા સમાજવાદ પરાજિત થઈ ફેસિઝમ અને નાઝિઝમ જેવા એક સત્તાવાદીનો ઉદ્ભવ થતો હતો એ પણ એમના ધ્યાન બહાર નહોતું. પડિતજીએ શાહીવાદ, મૂડીવાદ, નાઝિવાદ અને ફેસિઝમનો વિરુદ્ધ પોર્તમોંટું લુંદ અશજ વાગવા પેકારવા માડ્યો ૧૯૩૩મા ત્યારે તેઓ શોડો વખત માટે બહાર આવ્યા ત્યારે એમણે 'હિંદ કઈ તરફ?' એ નામના લેખે પુસ્તકકારે છપાવી બહાર પાડ્યા. તેમાં એમણે જણાવ્યું કે, હિંદના બે મોટા શત્રુઓ છે. પર્દેશી અને બીજા હિંદનો મૂડીવાદ પર્દેશી અને હિંદની મૂડીના આ બે શત્રુઓ હિંદને પરેશાન કરી રહ્યા છે એમણે લખ્યું કે, 'આ દેશનો મૂડીવાદ પર્દેશી મૂડીવાદને સ્થાને પોતાનો મૂડીવાદ જમાવવા માગે છે. પ્રજામા જાતભેદો અને સામાજિક કુરિવાજોને એ નિબાવવા માગે છે અને દેશ સ્વતંત્ર બને ત્યારે પણ હાલનું અમાજજીવન

નબી રહે એવી મઘ્યમવર્ગની માન્યતા છે. જગત ધનવાન અને છે, પણ મૂડીવાદીઓ 'પોતાના અંકુશો અને નફાને ટકાવવા માટે અનેક વસ્તુઓને ગરીબ પ્રજાને માટે બોગ્ગ બનાવવાને બદલે તેનો નાશ કરે છે. 'જૂના સામાજિક પદ્ધતિઓનો વિનાશ કર્યા વિના હિંદ સુખી નહિ થાય એવું તેમણે એમાં ૨૫૦૮ જણાવ્યું છે. પંડિતજીના આ વિચારો હિંદી પ્રજામાં સર્વત્ર આવકાગયા નથી ધણાઓએ એનો વિરોધ પણ કર્યો છે. હિંદમાં પણ સામાજિક વિચારોની નૂતન ભાવનાઓ પ્રસરતી જાય છે. સમગ્ર પ્રજા બ્રિટિશ શાહીવાદી નાગચૂડમાંથી મુક્ત થઈને હિંદી શાહીવાદીની નાગચૂડમાં સપડાવવાને તૈયાર નથી જ; તેવી જ રીતે સર્વે 'હાઉ' કરી જવાની જપાનીઝ નીતિ અને મહત્વાકાંક્ષી નાઝી નીતિ પણ પસંદ કરતી નથી, બની હુદાયેવી પ્રજાઓ તરફ હિંદને નહિલાવ છે.

જવાહરલાલ હિંદીઓને સમાજવાદ તરફ ખેંચતા હતા. મહાસભાએ પણ એમના ભાષણોથી એ પ્રત્યેના ઠગવો કરવા માડ્યા હતા. ૧૯૨૯માં મહાસભાએ એક પગલું આગળ બધું. ૧૯૩૩માં બીજું પગલું ઉપાડ્યું આ વખતે હિંદુલગ્ન જર્મનીમાં અતંત્રતા માટે બૂઝનાગઓને કેદમાં ધકેલતો હતો.

૧૯૩૨-૩૫માં હિંદુલગ્ન નાઝીવાદનું ઝેર જર્મનીમાં ફેલાયું. મદાન બુદ્ધિવાન પુરુષો ઓછાએદરકી અને પાછાપ્રમાણ જેવાઓને પણ એણે જેલમાં પૂરી દીધા હતા. ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે પણ એ દગમિયાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુને જેલ-નિવાસી બનાવ્યા હતા.

પંડિત મોતીલાલના આખા કુટુંબને આત્મભોગની કપરી વાત શીખવનાર જવાહરલાલ નેહરુ જ હતા. પિતા મોજિબા, શોખીન અને વિદ્વાન હતા. અંગ્રેજોની મૈત્રીમાં રાચતા હતા. ધનવીભવનો આનંદથી ઉપભોગ કરનાર હતા. પુત્રે પિતાને એ ગહેણીમાંથી

સમજાવી ખેંચી લીધા એમને અગ્રમણ્ય દેશભક્ત બનાવી સાદાઈ,
કેદખાનુ અને તપના માર્ગે મૂક્યા એમની માતા અશ્વપરાણીદેવી
વૃદ્ધ અને અશક્ત છતાં પુત્રની સમજાવટથી કેદખાનામાં જવાનું
બળ મેળવી શક્યા હતા. એમના બહેન અને બનેલી, ની ગુણત
પડિત અને વિભ્યાલક્ષ્મી પડિત બન્ને કારાગૃહવામી બની આવ્યા
હતાં એમના પત્ની નાણુક તબિયત ધરાવતા હતા તેઓ અનારોગ્ય
છતાં કેદખાનામાં પુરાયા હતા ૧૯૩૫માં શ્રીમતિ કમલા નેહરુની
તબિયત લયડી એમને કાલ લાગુ પડ્યો હતો એમની સ્થિતિ
એટલી બધી બગડી ગઈ કે સગરે તેમને છેવટ છોડી દીધા
જવાહરલાલને પણ છોડવામાં આવ્યા. તરત જ પત્નીને લઈ પડિ-
તજી જર્મનીના સ્વાસ્થ્ય-સ્થાન ખેડન વીલર ખાતે પહોંચ્યા
કમલાનું સ્વાસ્થ્ય ઠીક ઠીક સુધરતા તારીખ ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૯૩૫
ના તેઓ દિવસે લંડન આવ્યા ત્યાં એમનું લગ્ન સ્વાગત થયું.
ધણી સ્થળેએ એમણે લાગણી કર્યાં હતાં આમાં દસ દિવસ ગ્વી
પાછા તેઓ જર્મની ગયા

એમણે ઈંગ્લાંડની બોજી મુલાકાત ૧૯૩૬ના ૪૮ જાનેવારીએ
લીધી સ્વિટ્ઝરલેન્ડના પતંગમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓની સમક્ષ લંડનમાં
બોલતાં એમણે જણાવ્યું કે, ઈંગ્લાંડમાં દિલ સંબંધી ખૂબ
અચાનક પ્રસરી ગયું છે પાલમિન્ટમાં પણ એનું વાસ્તવિક ચિત્ર
દાઈ સબ્ય જાણતો નથી સાધારણ સ્વિટ્ઝરલેન્ડના વિચાર
કરે છે એ વિષયો સાથે દિલના વિષયોને જગમ સામ્ય નથી.
દિલમાં એવા મદાન વિષયો છે કે જેનો સ્પર્શ દિલો વજરને
પાત્ર થયો નથી દાખલા તરીકે દિલમાં સૌથી મોટા પ્રશ્ન
એકાગ્રતા હતો એ પછી જમીનમહેસલ અને ઔદ્યોગિક
વિકાસના પ્રશ્નો હતા દિલને જે દોરખાવનું બધારણ આપવામાં
આવે છે એમાં આ પ્રશ્નોને જગમ સ્પર્શવામાં આવ્યા નહોતા
મહાસલાને આ દોષિન મુધારાની રૂએ બધાનું ચલાવી

ચક્રાય એમ લાગતું નહોતું: માત્ર એ સુધારાઓનો કેવી રીતે વિરોધ કરવો એ જ પ્રશ્ન મહાસભા પાસે હતો, તેથી સરકારી કાયદાને સ્થાનભ્રષ્ટ અને પદચ્યુત કરવા એ જ મહાસભાની કાર્યવંહીનું પ્રથમ ધ્યેય ગણ્યું છે અને ગૃહશે.’

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ નવા બંધારણની વિરુદ્ધ સખ્તપૂર્ણ એક મંત્રણામાં ચલાવી રહ્યા હતા. મીસ. એલન વિલ્કીન્સન અને જોન થર્ગરે આપેલી પાર્ટીમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે, ‘નવો સુધારાનો કાયદો હિંદનું ભારે અપમાન કરનાર હતો.’ કેપ્સટન હોલની સભામાં તો આથી થોડાક વાણી પંડિતશ્રીએ ઉચ્ચારી હતી. એમણે કહ્યું કે, ‘બળવો જગાડવા માટે આ નવો કાયદો ખૂબ બળ લાવે એવો છે. આ કાયદો જ્યાં સુધી કાયદા-પોથીમા રહેશે ત્યાં સુધી હિંદમાં શાંતિ કે સુલેહ સ્થપાવી અસંભવિત છે.’

પંડિતશ્રી લડનમાં જ હતા. એમને સમાચાર મળ્યા કે, મહાસભાના અધ્યક્ષપદે ફરી એમની ચૂંટણી થઈ છે. જગતની આવી મોટી અશાંતિના સમયે પોતાનામાં વિશ્વાસ ધરાવવા માટે એમણે હિંદી પ્રગનો આભાર માન્યો. હિંદ આગળ પડી જગતના પ્રગતિશીલ દેશોના સહકાર સાથે શાંતિવાદનો નાશ કરે એવી ઇચ્છા એમણે દર્શાવી હતી. મહાસભાના અધ્યક્ષપદે ચૂંટાયાથી પંડિતશ્રીના વક્તૃત્વમાં ગંભીરતા આવી હતી, અને તેનું મહત્ત્વ વધી પડ્યું હતું.

બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રોએ સંકેતો અને ઉદાર ઇર્ષ્ય પ્રમાણે ટીકા કરી. ‘ટેલીફોનિકલે’ અગ્રવેખમાં જણાવ્યું કે, પંડિત નેહરુના વિચારો અત્યંત જ હાથ છે. એઓ હિંદના સાચા પ્રતિનિધિ નથી. ‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડીઅને’ જણાવ્યું હતું કે, ગાંધીશ્રી પછી પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભાવમાં પંડિત નેહરુ જ અગ્રગણ્ય છે. પંડિતશ્રી,

એક સમાજવાદી હોવા છતાં મહાસલાની સમાજવાદી મંડળીમાં જોડાયા નથી, પરંતુ મહાસલાના આડોળ અથે એકરૂપ થઈને નવા સુધાગના કાયદા નીચે અવિકાગ સ્વીકારવાની વિરદ્ધ મત ધરાવે છે.

દૈન્યુર અને લખનૌની બંને મહાસલાઓ જવાહરલાલની દોગવણી નીચે મળી. બંને અધિવેશનોમાં નવા સુધાગના કાયદાનો નિરોધ કરવામાં આવ્યો નવા કાયદા નીચે ચૂટણીઓ થઈ. એમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મહાસલાવાદી સભ્યો ચૂટાઈ આવ્યા. આથી પ્રધાનમંડળ તરફ વધારે પ્રમાણમાં દષ્ટિઓ ખેંચાવા લાગી. દિલ્લી ખાતે ખાસ પરિષદ બરાઈ. તેમાં પ્રધાન-પદ સ્વીકારવાની દરખાસ્ત બંદૂ મતે પસાર થઈ.

લંડનમાં પડિતજીએ ત્યાંની પ્રગતિ દિંદના કોમીઝધડા વિષે પણ પ્રકાશ આપ્યો હતો. બ્રિટિશ પ્રગતિ આ કોમીઝધડાના જાંડાલુમાં ઊતરતી નહોતી એટલે એ સમગ્ર રોકતી નહોતી. દિંદ ન્યાતો, જાતો અને ભયંકર દીવાલો જે ખુલ્લી કરી શકાય તેવી નથી તેનાથી ભરેલું છે. એવી જુમજ બ્રિટિશ પ્રગતી હતી. બ્રિટિશ નેતા અને પ્રધાનોએ સુરોપના લખુવાદી પ્રગતના મબ્બધમાં મોટા મોટાજો સરજવાથી હવે દિંદમાં કોમીઝેદના વત્રને મમજી શકે તેમ નથી પડિતજીએ બ્રિટિશ પ્રગતને કશું કે, કોમી ઝપડાને ધર્મ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી એ આધિક અને મધ્યમ કુટુંબોના પેટપૂગતા વાધા છે. માત્ર ૩૫-૩૦ વગરો થયા જ એમનો ઉદ્ભવ થયો છે. અધિમરો માટેના કશિ અને વલખાપિ 'કોમીઝ લીધું' છે.

લંડનમાં જ પડિતજીને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે, દિંદમાં લખાનીઓ પોતાના ઔદ્યોગિક માધ્યમો બનાવે બરી દેશે, એવા ભયના નિવારણ માટે શું ઉપાય લેશે? જવાબમાં પડિતજીએ

જણાવ્યું કે શરૂઆતમાં હિંદી ઉદ્યોગોને જગતી રક્ષણની જરૂર રહેશે. ખીન પ્રશ્નના જવાબમાં પંડિતજીએ કહ્યું હતું કે, જાપાન હિંદને આક્રમણ કરીને ગળી જશે એવો ભય જ નથી. અંગ્રેજો હિંદને કેવી રીતે સ્વતંત્રતા આપે છે તેના પર બધો આધાર રહેશે. હિંદને જો અંગ્રેજો લડાઈ કરીને સ્વતંત્ર બનાવશે તો અંગ્રેજો સાથે લડવાનું હિંદમાં બળ હશે તેમ જાપાન સામે લડવાનું પણ બળ ચાલુ રહેશે; પરંતુ અંગ્રેજો મુલેહસમાધાનથી ચાલ્યા જશે તો પણ હિંદને આંચ આવવાની નથી; કારણ કે જાપાનનું પહેલું ધ્યાન ચીન ઉપર ચોંટશે; હિંદ ઉપર નહિ. મુરોપના નાના નાના રાજ્યો જેમ સમગ્રદક્ષિણ જાળવવાની રાજ્ય નીતિથી છવી શકે છે તેમ અમે પણ અમારી સ્વતંત્રતા જાળવી શકશું; અમને ભય નથી.

પંડિત નેહરુ લંડનમાં ૧૯૩૬ની ફેબ્રુઆરીમાં હતા. એમના તે સમયના સહોદા ભવિષ્યવાણી જેવા થયા હતા. ચીન ઉપર જાપાનનો જ હોળો હતો. જાપાનના સૈનિકઆક્રમણે પ્રથમ જ ચીનનું ગળું પકડ્યું હતું ૧૯૩૭માં શરૂ થયેલું આ યુદ્ધ ૧૯૪૫ના ઓગસ્ટ માસમાં પૂરું થયું. આઠ વરસના આ યુદ્ધમાં ચીનની સ્વતંત્રતા જાળવાઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજો હિંદને જાપાનના ભયથી ખીવરાવતા હતા, પરંતુ હવે એવી જાતનો ભય નથી. જાપાન આખા એશિયામાં એકલું જ સૈનિકવાદી આક્રમણકારી મહારાજ્ય હતું. એના પતનથી હવે પચીસ-પચાસ વર્ગો સુધી એ માથું જીવડી ન શકે એ રીતે એને નાબળું બનાવવા મિત્ર રાજ્યોએ શાસ્ત્રિય ગોઠવણો કરી છે.

ક્રમિકા નેહરુનું સ્વાસ્થ્ય સુધરતું લાગતું હતું; પરંતુ તે બ્રમ
 હતો. શરીરને બચકર હાથ ધીમે ધીમે ઠારી ખાતો હતો.
 કમળા નેહરુ પાછું સ્વાસ્થ્ય મેળવી શક્યાં જ નહિ. પ્રેમાજી
 પતિએ દવા, દારૂ, ચિકિત્સા, સારી સેવા અને હવાપરિવર્તન
 કરાવ્યાં; પરંતુ પરિણામ છેવટે નિરાશાજનક આવ્યું. શરીર
 ધસાતું જ ગયું. થોડાં માસ સુધી એના આત્માએ શરીરમાં
 રહેવા સતત યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ છેવટે કમલાનો દેહ તા. ૨૫
 ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૪ના રોજ પડ્યો. આખો દેશ ગમગીનીના મોજા
 નીચે આવી ગયો. મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું કે, “કમલા નેહરુનું
 મરણ પ્રત્યક્ષીય દુઃખ અને દાનિ છે. ઘણાં વરસો સુધી હું એના
 સંસર્ગમાં આવ્યો હતો. એના જેવી બીજી કોઈ સચ્ચાઈથી
 બરેલી, હિંમતવાન અને ધૈર્યથી કરતી મહિલા મને મળી
 નથી. એનું ઉચ્ચ જીવન આપણા સૌને માટે અનુકરણીય અને.”
 પંડિતજીના પરદેશી મિત્રો જ્યોર્જ લેન્સબરી, એલન વિશ્ની-સન
 વિગેરેએ પણ કમળા નેહરુ માટે દિલસોજ સંબોધી “પોતાની
 સહાનુભૂતિ જાગ્રાવી.

પંડિત નેહરુ તા. ૧૧ માર્ચના વિમાન માર્ગે દિંદ આપ્યા.
 તેઓ આવીને સૌથી પહેલાં ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજી દરે
 નેહરુ કુટુંબના સર્વશ્રેષ્ઠ અંતરગત કુટુંબીથી પણ નજદીક રમ્યન
 મેળવી શક્યા હતા. અને નેતાઓનું દિલ્હી ખાતેનું મિલન ખૂબ

હૃદયદ્રાવી હતું. પંડિતજીએ પોતાના ઉપર આવી પડેલા સંકટમાં હિંદી પ્રજાએ જે સમલાવના દેખાડી તે માટે અંતરનો આભાર માન્યો. એ અર્ધાંગનાના વિયોગનું વસમું દુઃખ તેમણે ધૈર્યપૂર્વક સહન કર્યું. પંડિતજીએ જણાવ્યું કે, “મારી પવિત્ર બહાદુર અને સાચી સાચી ચાલી ગઈ છે. હું એકાકી અને નિરાશ બની ગયો છું. મારા દેશબંધુઓના વિશાળ અને વ્યાપક પ્રેમે મને નવરાવી દીધો છે. મને હિંમત અને શક્તિ પ્રાપ્ત થયાં છે. પ્રજાના પ્રેમ પાસે મારું મસ્તક અવનત બની જાય છે. હું તેમનો કેવી રીતે આભાર માની શકું?”

પંડિતજીને જાક કરવાનો સમય જ નહોતો. લખનૌની મહાસભાની બેઠક નજદીક આવી રહી હતી. દેશના મહાન પરિવર્તનના સીમાચિહ્ન જેવી એ બેઠકનું નાવ પંડિતજીએ દિનારે પહોંચાડવાનું હતું. મહાસભામાં પણ તીવ્ર મતભેદો પ્રવર્તતા હતા. સ્થિતિસ્થાપક, પ્રગતિશીલ અને વિધાતક સર્વે બળે ત્યાં કામ કરી રહ્યા હતા. લાહોરના અધિવેશનમાં સમાજવાદ પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો. ઝાખી બાંજુ ગંજપ્રીય વિચારોનું પ્રાધાન્ય હતું. પંડિતજી પ્રમુખસ્થાને હતા. તેઓ સમાજવાદ તરફ ઢળતા હતા. મહાસભાસમાજવાદી પક્ષને કારોબારીમાં સ્થાન મળ્યું નહોતું. છેલ્લા બે વરસો થયાં એને પૂર્વ સન્માન મળ્યાં નહોતા. હવે એ પક્ષ મોખરે આવતો હતો. અત્યાર મુઘી એને જયપરાજયો બનેનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. આમ છતાં પણ જમણી બાજુના મોઢાઓ હજી ખૂબ બળવાન હતા.

પંડિતજીનો સહાનુભૂતિથી કેટલાક વિદ્યાળ પ્રજો ઉપર મહાસભાએ દરોવો પસાર કર્યા. પરદેસોના પારકા મુદ્દોથી હિંદીઓ એ દૂર રહેવું, જગતસાંતિ પરિપક્વને મહાસભાએ અલિનંદન આપતો દરોવ પમાર કર્યો. લખસીનીઆને દગમ કરવાની

મુસોલીનીની નીતિ વખોડી કાઢી. મહાસભાએ વિચાર્યું હતું કે હિંદને આખા જગતના નકશામાં જેવા માંડ્યું. બ્રિટિશ પાસેથી હિંદની સ્વતંત્રતા મેળવવી એ જગતના આખા ચિત્રનો અંશ છે, તે પહેલાં પંડિતજી જ સમજી શક્યા હતા. મહાસભાના મવાલ પક્ષને ઓ. સુભાષ બોજ જેવા જઠાણ માટે, બહુ દિલ-સોજ તળેલી, છતાં પંડિતજીના આગ્રહથી શ્રી. સુભાષ બોઝની ધરપકડ વિરુદ્ધ પ્રસ્તાવ પાસ કરાયો હતો.

લખનૌ મહાસભા અધિવેશનમાં મવાલો, અને જહાસો વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું હતું. ક્યારેક એક પક્ષ તો ક્યારેક બીજાને પક્ષ ઉપર આવતો હતો. જઠાણપક્ષના અત્યુત પટવર્ધન દિશાનોત્તું પ્રતિનિધિત્વ મહાસભામાં માગ્યું; પરંતુ એ પ્રસ્તાવ મવાલોને રુચ્યો નહિ. પ્રમુખના સ્વેચ્છાએ જોની યથાશોભ્ય પ્રમાણમાં ચૂંટણી કરવાની જહાસોની દરખાસ્ત પંડિતજીના સખજ, સમર્થન, છતાં વિષયવિચારણીમાં પશ્ચિમિત થઈ; પરંતુ મહાસભાની ખુદી બેઠકમાં જહાસોની બહુમતિએ આ પ્રસ્તાવ મવાલોના વાધાઓને દૂર મૂકી પસાર કર્યો. પંડિતજી હેવટે બને પ્રક્ષો વચ્ચે સંકળરૂપ હતા.

પંડિતજીનું લખનૌ અધિવેશનના અધ્યક્ષ તરીકેનું બાપલુ સમાજવાદી વિચારસરણીવાળું જણાતું હતું. પશ્ચિમમાં મુડીવાદ, નાગીવાદ અને ફેસીઝમવાદ સામેની લડતની સાથે એમણે 'હિંદની સ્વતંત્રતાની લડતને સરખાવી હતી. હિંદના પ્રશ્નને જગતના મોટા ચિત્રના ભાગ તરીકે દર્શિગોચર કરાવ્યો હતો. પંડિતજીએ દર્શન હતું કે પશ્ચિમના મુડીવાદે મુરકેલીમાં ઘેરાઈને ફેસીસ્ટવાદનો આશ્રય અને સહકાર મેળવ્યા છે. પરદેશોમાં શક્તિવાદને પરિણામે જે ચૂસણનીતિ અસ્તીત્વમાં આવી હતી તેથી જ ચૂસણનીતિને મુડીવાદે પાશ્વિમાત્મ સંસ્કૃતિના નામે સુરોપમાં પ્રભાવ, પ્રસાર્યો છે. સડી જવાની અણી પર આવેલા મુડીવાદમાંથી શક્તિવાદ, અને

પિતા અને પુત્ર

મહાન પિતા મોતીલાલજી
દે દી દર ગા વાગી ગા સી યાવના પોષકમા ...

ફેમીઝમના ફણા ફૂટ્યા છે, અને યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં જુદે જુદે સ્વરૂપે તે નજરે પડે છે. પશ્ચિમમાં સમાજવાદ અને પૂર્વમાં પ્રજાકીયવાદ, મૂડીવાદ તથા ફેસીસ્ટવાદનાં સંધને તોડી પાડવાના શસ્ત્રો છે ફેસીઝમ એ પ્રજાકીયવાદનું સાકડામાં સાકડું સ્વરૂપ છે અને પીઠેદહનું છોટનું આશ્રયસ્થાન છે. '

પડિતજીના ભાષણમાં નવા બધારણ અને પ્રધાનપદ સ્વીકારવાના સબધમાં ઉલ્લેખો હતા. વડીલ નેતાઓ સાથે પડિતજીને પ્રધાનપદ સ્વીકારવાના પ્રજા અંગે ગભીર મતભેદ હતો. લખનૌના અધિવેશનમાં આ પ્રશ્ને ગભીર મતભેદો ઉભા થયા હતા. મનાલ પક્ષને મોખરે શ્રી ગજગોપાલાચાર્ય, સરદાર નલ્લભભાઈ અને ગજેનનાથ જોવા વડીલો હતા. જહાલ પક્ષના મોખરે યુવકોથી વેરાયેલા પડિતજી હતા. પાડતજીએ મહાસભાને પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરશે તો પોતે રાજીનામું આપશે એમ જણાવ્યું. ભારતમાતાએ પોતાનો આદર્શ સમજવો. જોધએ એવી પડિતજીની હાકલ હતી. પ્રધાનપદ સ્વીકારવા જેવી કુલ્લક બાબતમાં પોતાનું સામર્થ્ય ખગ્ગી નહિ નાખનાની એમની સલાહ હતી. પડિતજીનું કહેવું હતું કે આપણે શેઠીના રસને છોડી છોટરા આવવા માગીએ છીએ? આપણે વિશાળ જન-સમૂહ અને તેમનામાંથી વહેતા સામર્થ્યની નદીને મૂકી ન્હાના ઝરણા-ઓની કુલ્લક શક્તિ પર મોહી પડ્યા છીએ? આપણી શક્તિઓ આ રીતે વેડફાઈ જાય છે.

ગજના જેવી આ વાણીની મહાસભાના અધિવેશન પર ધારી અસર થઈ. નવા બધારણને નકારી કાઢતો ઠરાવ મહાસભાએ પસાર કર્યો. ચૂટણી થઈ ગયા બાદ પ્રધાનપદ સ્વીકારવા કે નહિ એ પ્રજા પર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી એ માટે સમાધાનનો વયલો માર્ગ સ્વીકારાયો. મહાસભાની અખીલ હિંદ સમિતિ

ચૂરણી પછી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરે પડિતજીએ વડા પ્રધાનના
 ઝોમી ચૂકાઇ અને ફેડરેશન બંનેનો વિરોધ કર્યો અસહ્ય
 ફરીથી ચર્ચ કરવાની સલાહ પણ એમણે આપી નોકોની દ્રષ્ટિ
 સમક્ષ સ્વરાજ્ય મેળવવાનો પ્રશ્ન હ મેશા ગ્રહેવો જ નોંધ્યો એ
 એમનું દ્રષ્ટિબિંદુ હતું એમણે જણાવ્યું હતું કે આપણને સ્વ-
 ગત્ય પ્રાપ્તિના માર્ગે જતા થાક આવનાનો વિચાર પણ આવવો
 ન નોંધ્યો વચ્ચે રોમખેને આરામ લેવાથી આપણે જે કાર્ય
 હિપાડયું છે એ નિષ્ફળ બનાવવા જેવું છે અથવા આપણી
 પ્રતિજ્ઞાનું પાલન આપણે વહેંચામા વહેલી તકે કરવું નોંધ્યો '

લખનૌ મહાસભાનું અધિવેશન પુરૂ થયું પડિતજીએ નવી
 કારોબારી સમિતિની પમદગીમા જૂની ધરેડનો ત્યાગ કર્યો અને
 ત્રણ સમાજવાદીઓને કારોબારીમાં રથાત આપ્યું આચાર્ય
 નરેન્દ્રદેવ અચ્યુત પટવર્ધન અને જયપ્રકાશ નાગપ્પ જુના
 મહાસભાવાદી નેતાઓની સાથે કારોબારીમા આવ્યા જુના અને
 નવા નેતાઓના દ્રષ્ટિબિંદુ જુદાં હતા જુનાઓ પામે નવિન
 દ્રષ્ટિ નહોતી સમાજવાદીઓ પાસે અનુભવી દ્રષ્ટિનો અભાવ
 હતો પડિત નહેરુ બંને વચ્ચે સામ્ય જેવા હતા પોતાના
 જુના મિત્રોની કિમત અને કદ તેઓ સમજતા હતા પરંતુ
 પ્રગતિશીલ સમયમા નવા બળો અને નવા વિચારોની આવશ્યકતા
 પણ તેઓ ઓછી ઓકિના નહતા પોતાના અધ્યક્ષ તરીકેના
 ભાવણમા એમણે સમાજવાદ પર ઝોક દીધો હતો અને તેથીજ
 એમણે સમાજવાદીઓને કારોબારીમા લીધા આમ લખનૌનો
 મહાસભાનું અધિવેશન નવા માર્ગે જઈ ગયું હતું મહાસભાજી
 બધું જોતા અનુભવતા સાક્ષીની પેઠે નિર્લેપ ગ્રહેતા હતા

ગાંધીજી ગજબારી પ્રશ્નને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ જુએ એ
 જવાહરને રૂચરૂ નથી એમનું યુવાન લોહી ગાંધીજીના ગબીર

અને ભારેખમ વિચારોને ન સ્વીકારે એ સ્વાભાવિક છે. એમાંય ગાંધીજીના ઉપવાસનો માર્ગ તો જવાહરલાલને ઘણીધે વેળા મૂંઝવી નાંખે છે, છતાંય ગાંધીજીના ઉપવાસોની જે અસર લોકો પર અને રાજ્યસત્તા પર પડે છે તે અસરથી જવાહરલાલ અચ્છા તો નહોતાજ. એટલે ગાંધીજી પ્રત્યેની એમની શ્રદ્ધા તો અચળજ રહી. ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ ગાંધીજી શાંત રહી શકે છે એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા.

જવાહરલાલ ગાંધીજીનાં એકે એક કાર્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધાની નજરથી જુએ છે, એટલે તેઓ કદાપિ ગાંધીજીના કોઈપણ કાર્યને ખુશી રીતે વખોડતા નથી કે વિરોધ કરતા નથી.

જવાહરલાલના વિચારો ક્રાન્તિકારી હોવાથી તેઓ ગાંધીજી કરતાં જુદોજ માર્ગ પસંદ કરે છે. ગાંધીજીના પ્રવચનોમા શાંત અને ગંભીર રસનાં ઝરણાં વહે છે ત્યારે જવાહરનાં એકે એક ભાષણમાંથી ધમધમતા અંગારા ઝરે છે. એટલો તદાવત છે તેમના વિચારોમાં. આનું મુખ્ય કારણ જવાહરલાલનું ક્રાન્તિકારી માનસ છે. સમાજવાદ અને સામ્યવાદ તરફ તો જવાહરલાલ પ્રથમથીજ આકર્ષાયા હતા. સામ્યવાદની અનેક બાબતો એમને પસંદ ન હોવા છતાં, સમાજવાદના અનેક માર્ગો પ્રગળે માટે ઉપયોગી છે એમ તો તેઓ સ્વીકારે છે.

તેઓ ગાંધીજીના વિચારોથી ઘણી વખત ભિન્ન વિચારો ધરાવતા હોવાથી તેમને કોઈપણ પ્રશ્નમાં નિર્ણય પર આવવા માટે ઘણું ઊંડું મનોમંથન અનુભવવું પડ્યું છે. રશિયાના વિચારો એમને ઘણી વખત આવતા. જે વેળા દુનિયાના અન્ય દેશો મંદી તરફ ધસકાયા હતા ત્યારે રશિયાએ પોતાની પ્રધાની 'રહેણીકરણીને નવાજ વળાંકે આપ્યો અને નવીજ વ્યવસ્થા કરી

સામ્યવાદનો અર્થેડ દાખલો જગત સમક્ષ રજુ કર્યો જવાહર-
લાલને જગતના સર્વ દેશોના પ્રગતિદારી બળોનો અભ્યાસ હતો
એમના વિશાળ માનસમા દિદનો પ્રશ્ન જગતના પ્રશ્ન તરીકે ગમી
રહ્યો હતો અને એજ વિચાર સરણીએ દરેક પ્રશ્નો તેઓ વિચારતા
હતા જૂનાઓ ગાયે મદદરમા માધીજીની સાથે તીવ્ર મતભેદને
તેઓ સમાધાનને માર્ગે સ્વર્ગ જર્મ અસપક્ષ આધરોડ કરતા
હતા પરંતુ દિદની આઝાદીનો પ્રશ્ન જગત પણ જોખમાય નહિ
એ એમનું મુખ્ય ધ્યેય હતું જુના નેતાઓ પણ પડિતજીના
પ્રવચનો ખુબ ખ્યાનથી માજળી એને અનુભવના મરણમા ગાળીને
સ્વીકારતા હતા પરંતુ હેવટે તેઓ સર્વે ઓછાવત્તા પડિતજીની
વિચારસરણી પાછળ ઘસડાતા હતા માધીજી પણ પડિતજીના
ઉત્સાહ, ધન્ય, નિખાલસતા અને તેજસ્વી વાણીમાંથી નિપજ
થતી વિચારસરણીને યોગ્ય માર્ગે વાગતા હતા

છગ્વાડમા કોઈ પણ પક્ષરહિત એક મંડળ સ્થપાયું
હતું એનું નામ ‘નેશનલ સિવિલ લિમર્ગી યુનીયન’ (પ્રજાનીય
સ્વાતંત્ર્યમંડળ) હતું કેમીઝમના જુવાન સામે ટકર લેવા આ
મંડળ સામી છાતીએ ઊભું હતું બ્રિટિશ નજદીય અને સત્તા-
શીલ વર્ગ પ્રજાશાસન માટે ફેસીસ્ટ જતના એકદમ્યુ કાયદાઓ
ધડે તેની સામે લડત ચલાવવા આ મંડળ કદીબદ્ધ થયું હતું
સામાન્ય પ્રજાના વિચારની સ્વતંત્રતા જાળવવાને માટે આ મંડળે
કેટલીક નવી વિચારસરણીઓ અસ્તિત્વમાં આણી હતી પડિત-
જીએ એ મંડળની કાર્યનીતિ પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો, એમના
ઘણા સિદ્ધાંતો દિદમાં આચારમા ઉતારવા જેવા લાગ્યા એમને
દિદમાં આવું મંડળસ્થાપવાની આવશ્યકતા સમજાઈ છગ્વાડ જેવા
આગળ વધેલા દેશ કરતાં દિદ જેવા પછાત દેશને માટે આવા
મંડળની આવશ્યકતા હતી સુલાખ્યાણુની ધરપકડ આવા
પ્રજા સ્વતંત્રતાના જનાવોમા મુખ્ય જનાવ હતો મદાસજીની

કારોબારી કમિટીએ 'સુભાષચાણુની ધરપકડ માટે વિરોધ દર્શાવતો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો, પણ પંડિતજી આ ધરપકડ વિરુદ્ધ આખા હિંદમાં ખૂબ પ્રચાર કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા; અને આખી પ્રજાનો મહાન પ્રશ્ન બનાવવાની પણ એમની મરજી હતી. તારીખ ૧૦ મે ૧૯૩૬ના દિવસે એમણે જણાવ્યું કે,

‘સુભાષચાણુની ધરપકડ પ્રજાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાની વિશાળ હિલચાલનું એક મુખ્ય પગલું છે. કોઇપણ રાજકીય પક્ષ અથવા મંડળના હિંદીઓને માટે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. માત્ર મહાસભાવાદીઓનો જ એ પ્રશ્ન નથી. સર્વે પક્ષના નેતાઓને આ મંડળમાં મેળવી પ્રમુખીય સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા મજબૂત સામનો કરવાની આવશ્યકતા છે.’

પંડિતજી મુંબઈમાં આવ્યા. તા. ૧૮મી મેને દિવસે ત્યાં એમણે નાગરિક સ્વતંત્રતાનું મંડળ સ્થાપ્યું. મિ. બ્રેક્લી અને મૌલાના શૌકતઅલી જેવા વિરોધી પક્ષોના આગેવાનોનો પણ એમને ટોકા મળ્યો, જ્યારે સર તેજમલાદુર સપ્ જેવા ઉદારમતવાદીઓએ એનો સ્પર્શ કરવા ના પાડી, છતાં બીજા પ્રાંતોમાં એની શાખાઓ સ્થપાઈ. લાહોર અને બંગાળમાં એની પ્રવૃત્તિ સારા પ્રમાણમાં શરૂ થઈ.

લખનૌમાં પંડિતજીના સમાજવાદની વિચારસરણીની લઢણ અને ભાષણોથી દેશમાં ખૂબ જ ચર્ચા ચાલી. મૂડીવાદી તંત્રને સમાજવાદ બિલકુલ ગમતો ન હતો. મુંબઈના ઉદ્યોગપતિઓ તરફથી મિ. એ. ડી. શરાફે મૂડીવાદના બચાવમાં પંડિતજીના ભાષણ વિરુદ્ધ વિચારો જાહેર કર્યા. મુંબઈની એક સભામાં ભાષણ કરતાં પંડિતજીએ એનો જવાબ વાળ્યો. તેમણે જણાવ્યું: ‘સમાજ ધીમે પણ ચોક્કસપણે સમાજવાદ તરફ દૃઢચક્રમ કરે છે. મિ. શરાફ અને એમના મિત્રો એમાં સામેલ થાય કે ન થાય, છતાં પરિવર્તન જરૂર થશે, અથવા વિસ્થવ તો ચોક્કસ આવશે જ; છતાં સમાજવાદથી વેપારીવર્ગને ભડકાવાનું કંઈ કારણ નથી, એમ

સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું. મુળમની પાસે વાણિજ્ય સમિતિઓએ તાજમહાલ હોટલમાં પડિતજીને માનપત્ર અને સન્માન આપ્યા ત્યાં પડિતજીએ સમાજવાદમાં અચલિત ગ્રહણ કર્યાં, અને મહાસલા સમાજવાદ તરફ દળતી નહોતી, છતાં એણે સમાજવાદનું સમર્થન કર્યું હતું. આથી વેપારીવર્ગ થોડા વખત માટે શાંત પડ્યો, પણ પડિતજી મુળમ છોડી ગયા બાદ ફરીથી સમાજવાદ વિરુદ્ધ ઝુંબેશ ચાલુ થઈ.

આખા હિંદમાં આ પ્રશ્ન અંગે ચર્ચા ચાલી, અને મૂડીવાદીઓએ તેનો વિરોધ કરવાનું મોટું પ્રમાણમાં ચાલુ રાખ્યું. મૂડીવાદીઓ ખરેખર ડરી ગયા હતા. અત્યારે જે કોઈ મોટી હડતાલ પડે તો સરકારની સહાયની એમને તમ્બ હતી. સામ્યવાદી અને સમાજવાદીઓ ઉપર પડતી સરકારી ચડપડેથી તેઓ અત્યારે રાજ્યતા હતા. મૂડીવાદના પાયા હચમચાવી નાખનાર એવો પુરુષ આવ્યો હતો કે, તે સમાજના લાખો લોકોમાં મોટી લાગવગ ધરાવતો હતો. કરોડો હિંદીઓના પ્રેમને તિન્દુરરીને જ સરકાર એવી વ્યક્તિને દડા આપી શકે. પડિતજી મૂડીવાદીઓના ગળુગ છાંનને જરૂર ધન આપ્યા વિના, સમાજવાદના સમર્થનના વાર-વાર દર્શન કરાવતા હતા. મૂડીવાદીઓને એમણે આદવાહન કર્યું કે, સમાજવાદને સમજી અભ્યાસ કરી આ પરિવર્તનના દાગમાં તમારો સહમત આપો, અને તેથી આ પરિવર્તન શાંતિ અને સમઘાનીભરેનું નીવડશે. પડિતજી વિશ્વવ્યાપકતા નહોતા, પણ ન્યાયની ખાતર સમાજનું શાંત પરિવર્તન ઇચ્છતા હતા. પડિતજી માર્ક્સની વિચારસરણી તરફ દળતા હતા. ફેસીઝમ અને સામ્યવાદ એ બન્નેની વચ્ચે તેઓ સામ્યવાદ તરફ મીઠી નજર ધરાવતા હતા. વિદ્યાવતની મળૂર પાગીં છેલ્લા પચાસ વર્ષથી જે વિચારો પ્રચલિત કરતી હતી, પડિતજી પણ તેવી જ હતી અને સિદ્ધાંતોનો વાળી ઉચ્ચારતા હતા.

પંડિતજી એટલે કાર્ય માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરનારી મૂર્તિ. કાર્ય સિદ્ધિને માટે પોતાની જાતને હોમી દેવાની એમને જખરદસ્ત ઇચ્છા હતી. હિંદની સ્વતંત્રતા બનતી ત્વરાએ મેળવવાનો એમનો મુખ્ય આદર્શ હતો. સમાજવાદ દ્વારા એ સ્વતંત્રતા મેળવવાની એમની ઇચ્છા હતી. હિંદી પ્રજાના એ લાડીયા હતા, અને પ્રજા ઉત્સાહ અને ધમશયી પંડિતજીના વચનામૃતોનું પ્રેમથી પાન કરતી હતી. પંડિતજી મંચ ઉપર બોલવા જોભા થાપ એટલે એકે ધ અવાજ ક્યાં વગર લાખોનું ટોળું એમને પૂરી શાંતિથી સાંભળે. એમની વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ પ્રજા ચલાવી લે નહિ. ઓગસ્ટ ૧૯૩૬માં પંડિત જવાહરલાલ પંજાબ પહોંચ્યા. મુલતાનમાં પ્રથમ સભા ભરાઈ. પછી વંદોળીયાની પેઠે લાહોર, અમૃતસર, જેલમ, જલંદર, લુધિયાણા, ફાલ, દરનાલ, રોડક અને શ્રીરોજપુરમાં ફરી વળ્યા. એમની સભાઓમાં શોકસમૂહનો પાર નહોતો. લાહોરમાં એમણે દેખીવાદ અને બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે શસ્ત્રો ફેંક્યા. જલંદરમાં એક લાખ ખેડૂતોએ એમનું સન્માન કર્યું. પંડિતજીએ પંજાબની વિચિત્રતા તરફ ધ્યાન ખેંચતાં કહ્યું કે, ‘પંજાબ એ વિચિત્ર પ્રાંત છે. ક્યારેક આ પ્રાંતની પ્રજા નાના નાના આંતરિક ઝગડાઓમાં સપડાઈ, હિંદઆખાની સ્વતંત્રતામાં અવરોધ કરનાર બની રહે છે. ન્યારે કેટલીક વખતે પંજાબી પ્રજા તેજ, પ્રકાશ, ઉમંગથી ઝળકી જાતે છે અને દેશની સ્વતંત્રતાના યત્નમાં બલિદાન આપે છે. ત્યારે હિંદના ખીજા પ્રાંતો એનું અનુકરણ કરે છે.

પગખના ખેડૂતો સાથે પડિતજીએ વાતચીત કરી તેઓ સગમરી કોમી ખુવાસા અને ફેડરેશનમાં ગસ લેતા નહોતા, પણ ખેડૂત જીવન જે મંડિન અને દુ સહ જન્યુ છે તેના ભાગ્યો સબધી અને એ દૂર કનવા સબધી ફગિયાદો કગતા હતા શહેરીઓ મરતા આ ગ્રામવામીઓની આખોમા તેજની વધારે ચમક હતી પડિતજીએ કહ્યું 'એમનામા ધગધમતો જ્વાળામુખીને પ્રવાહ લયો પડ્યો છે' પનમના ખેડૂતો પામે સમાજવાદ સબધી એમણે ખૂમ ખૂમ વાતો કરી, દૂર દૂરના ગામડા સુધી એમનો સમાજવાદનો પથગામ પહોચાડ્યો, અને મહાસભા સાધારણ ગ્રામ્ય સમૂહ માટે માન મર્થ નથી મરી ગદી, પણ એમની જ મર્યાદા છે, એમ સિધ્ધ મરી બતાવ્યું

લાહોગમા કોમી સુમદા સબધી એમણે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા કોમી પ્રજોમા એમને રસ નહોતો કોમી સુકાદાના દોનો તગ્દ તેઓ તટસ્થાની નજરે નિહાળતા નહોતા, પરંતુ એનો નર્મો વિરોધ કરતા હતા દિદની અખડતા અને એકતાના મૂળ પર કુહાડાના ધા સભો ગમીવાદ જની નહેરો એમ તેઓ માનતા હતા કોમીવાદ અને તેની ત્રિબુદતા તન્કે દષ્ટિ ઠેન્વા વગર દિદની આજાદી તગ્દે દષ્ટિ ગખવાની એમણે લવામણુ મરી

'સિવિલ વિમગી મુનિષન' સ્થાપ્યા પછી પડિજીએ એક ખીજ નૂતનતા સુરોપથી આશી મહામભામા 'પરદેશખાલુ' નામતું નવુ જ ખાતુ એમણે દાખલ કર્યું એમની લેમને છગનાડમા અને અન્ય દેશોમા દિદ સબધી સાચો પ્રચાર કરવાની હતી પરદેશોમા દિદના કેસને મદદ જ આજુ મહન્વ આપવામા આવતું હતું દિદ વિબુદ્ધ જિવન તગ્દથી ખોટો પ્રયત્ન થતો હતો મહાસભાના સિદ્ધાંતો આજ દીની આશાક્ષાઓ અને મહાસભાની હિમ્મત પ્રવૃત્તિઓને પરદેશોમા ગ્રામઠરે ગજૂ ચની હતી સગમરી ગર્ધને પર્વત બનાવી દેવામાં આવતો હતો પડિન નેદરના પ્રવલોચો મહાસભાએ

પગારદાર અધિકારીઓ ગખી પગદેશખાતુ સ્થાયી. યુરોપમાં હિંદ સંમધી જે પ્રચાર થતો તે અમલ તેનો ચોખ્ખો જવાબ આપવાની પત્રિકાઓ કાઢવાની સમવક પગ કરાઈ હતી

પડિત જગદગુલાલ પટેશોમાં પણ બિડા રમ લેતા હતા. કેઈ પણ પ્રજાના વિભાગનો અન્યાય તેઓ સહન કરી શકતા નહોતા. પેટેરેસ્ટાઈન અને ઍનિસિનીઆના પ્રશ્નો જગત સમક્ષ એ સમયે ખૂબ મહત્વ ધરાવતા થયા હતા પડિતજીની માન્યતા હતી, કે પેટેરેસ્ટાઈનના આગ્રહોના હિત તરફ ધિર ન લક્ષ્ય આપતું નહોતું. હિંદને પેટેરેસ્ટાઈનના આગ્રહો તન્હ ખૂબ સહાનુભૂતિ હતી. આગ્રહોની સિસક નીતિ પ્રત્યે હિંદને સહાયતા નહોતી પેટેરેસ્ટાઈનના આગ્રહોને પડિતજીએ સહાનુભૂતિ બરેસો સદેશો મોકલ્યો હતો મહાસભાના અધ્યક્ષે ઍનિસિનીઆના દિવસના પાલન કરના માટે પ્રજાને વિનંતિ કરી હિંદી પ્રજાએ આ કીલી લીધી હતી

૧૯૩૫ના કાયદા પછી વાનસભાઓની નવી ચૂટણી માથે આવી. મહાસભાએ ઑગસ્ટ ૧૯૩૬ માટેના પ્રચારકાર્યમાં ઝંકાવ્યું. શરોખારી કમિટીએ એક ચૂટણીખત બહાર પાડી દીધું. પડિતજીના વ્યાખ્યાનોની કડિકે એ એમાં આપવામાં આવી હતી એમાં કંગડીની મહાસભાએ પસાર કરેલ પ્રજાના મૂળભૂત હકો મળધી કરાવના સિદ્ધાન્તો અને લખની અધિવેશનના ખેતી મળધીના દરાવોના મૂળ તત્ત્વો સમાવવામાં આવ્યા હતા આ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજમાં વિરોધમાં જણાવ્યું હતું કે આપણાં દરોડો દેશભાષાઓ માટે આઝાદીનો પ્રશ્ન અત્યંત તિવ્ર મન્યો છે પ્રજાનું ચૂમણીનીતિમાયો રક્ષણ કરવા અને સત્તાશાસન ભોગવવા વ્યત્રતાનું એકજ ખેલ આપણી સંસ્કૃતિ ખાતુ છે, આ દસ્તાવેજમાં નામ મધારણનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો ફિરંગ બધાંજીને પણ વખોડી કાઢવામાં આવ્યું હતું

મુખાર્ધમાં મળેલી અખિવ દ્વિદ મહાસભા સમિતિની બેઠકમાં કારોબારીએ તૈયાર કરેલા ચૂટણીના ઢંઢેરાને મળૂરી આપી આ સમિતિએ કામી ચૂમદા વિરુદ્ધ કાંઈ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કર તો તે માટે પરવાનગી આપતો કરાવ પગાર કર્યો હતો પડિતજી વિમાનમા વીજળીવેગે દેશના ખૂણે ખૂણે પહોંચી ગયા અને લાખોની જનમેદની સમક્ષ તેઓ થાકી જાય ત્યાં સુધી ભાપણે આપ્યા, એમના ઉત્સાહ અને તેજસ્વીતાએ જનમને ચકિત કરી દીધું એ પ્રવાસે પ્રજામાં અદ્ભુત જાગૃતિ આણી એમણે જણાવ્યું કે, સ્વતંત્રતા મેળવવી એ જ દરેક દિનીની અતરેચ્છા હોવી જોઈએ સ્વતંત્રતા મેળવવા મહાસભાને સહકાર આપવાની દરેક દિદી જનની ફરજ છે

દેવપુરનું મહાસભાનું આધિવેશન નજીક આવી રહ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીજી અને દેશે એકે અવાજે જવાહરલાલજીને ફરી પ્રમુખપદે બીજા વગ્સ માટે ચૂટવા ઝુબેશ ઉપાડી પડિતજીએ બીજી વખત પ્રમુખપદનો ભાર ઉપાડવા આગ્રહપૂર્વક ના પાડી એમના પોતાના મંથોગો અનુકૂળ નહતા, છતાં પ્રજાની પ્રજાળ ધ્રુજાને તેઓ અવગણી શક્યા નહિ, અને દેવપુરના અધિવેશનના તેઓ જ પ્રમુખ થયા લાગવાગદ બે વરસો સુધી એક જ વ્યક્તિને પ્રમુખપદે નીમવાનો આ પહેલો જ દાખલો હતો મહાસભાના ત્રણ અધિવેશનોના પ્રમુખપદનું માન પડિતજીને મળ્યું હતું કલકત્તા ખાતે ભાષણ કરતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે-લાખી લાખી સ્વતંત્રતાની રાત્રિ પસાર થાય છ સર્વોચ્ચને બહુ સમય લાગ્યો છે, પણ તે બહુ દૂર નથી પ્રેમજી જ્યોતિ ફવે પ્રગસે છે એવી આશા રાખીશ

દેવપુરમાં પડિતજી પૂજારીમાં જળકો જાહેરા એમની શક્તિઓ મોજે દેખાએ ખીલી જાડી. પડિતજીએ ઘણાં દગતા

જણાવ્યું કે—આવતી ચૂંટણી લોકોના ચિત્તને વ્યગ્ર કરી રહી છે, પરંતુ ચૂંટણીની ધમાકમા આપણો મુખ્ય આદર્શ 'સ્વતંત્રતા' ભુલાર્થ ન જાય તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ નહીં બધારણ અને સુધારા એ સુધામર્મોનેના લખત જોઈ છે, તેની કમણામાં જુદા પડવાનું નથી. ફેમીઝમ અને શાહીવાદ વચ્ચેની ભયકર લડાઈના પરિણામ પર હિન્દનું ભાવિ ઘટકેણું છે રપેનને ફાસી-રત નેતાઓની હકુમત તથા મૂકવા માટે બ્રિટિશ પરદેશનીતિ તરફ પડિતજીએ પ્રહાર કર્યો આગેવાને બ્રિટિશ શાહીવાદ હેઠળ રહેતા હતા તે સામે પણ પડિતજીએ પ્રગળ રોષ વ્યક્ત કર્યો પડિતજીએ હેવટે જણાવ્યું કે, મહાસભા પ્રગળવાદના પાયા ઉપર સ્થપાયેલી છે, પરંતુ એ પ્રગળવાદને સમાજવાદ તરફ સમય અને સંધિગો જેથી જાય છે ભવિષ્યમાં મહાસભાના બધારણમાં દિસાનો અને શ્રમજીવીઓ માટે સારું સ્થાન રહેવાનું છે

પડિતજીનું વ્યક્તિત્વ ફેમીઝમના મહાસભાના અધિવેશનમાં પૂર્ણરૂપે જળકી ગયું એમની સ્વતંત્રતા અને સમાજવાદની નીતિ મહાસભાએ અપનાવી લીધી નવા સુધાગ્રન્થ કામદાનો વિરોધ કરતો ફગવ પસાર થયો. હિન્દની પ્રગળની જાનેલી મધ્યસ્થ પરિષદ હિન્દના ભાવિ બધારણને ઘડી કાઢે એવો ફરાવ પસાર થયો, સુદ્ધ સબધી મહાસભાની નીતિ લખતો અધિવેશનના ફરાવ અનુસાર ફરી જાહેર ચર્ચ નાન્યાભિગેકમાં ભાગ લેવાનો નિષેધ થયો.

[૧૧]

ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ ગઈ. મહાસભાનો મોટો વિજય થયો. મહાસભાની ભાવિ નીતિની સ્પષ્ટતા માટે દિલ્લી ખાતે એવી ધારાસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોનું સમેલન મળ્યું. આ સમેલન પહેલા અખિલ મહાસભા ગમિતિની સભાએ એક ઠરાવ પસાર કરીને પ્રાન્તોમાં બહુમતિ હોય ત્યાં પ્રધાનપદ સ્વીકારવાની મંજૂરી આપી હતી. ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યોની પગિપદે આ ઠરાવને સંમતિ આપી. પડિત નેહરુએ એમની ગહબની માટે એક સંદેશ પત્ર ચૂંટાયેલા સભ્યોને પાઠવતાં જણાવ્યું કે—

નવા સુધારા વિરુદ્ધ પ્રગ્નને સુકોદો છે, એ તમારી ચૂંટણીએ નક્કી કરી આપ્યું છે. મહાસભાનું મુખ્ય કામ સત્તા છીનવી લેવા પ્રગ્નને તૈયાર ઠગવાનું છે એ કામ ધારાસભાઓની બહાર થશે. પ્રધાનપદ સ્વીકારીને જનતાના સંસર્ગમાંથી દૂર જવાનાં બન્યું તમારે નિવાગ્ધ ઠગવાનું છે. પ્રધાનપદ સ્વીકારવાનું કામ આગેદૂરના એક ભાગ જેવું હતું. પ્રધાનપદ સ્વીકારવાની નીતિ પડિતજીને મંજૂર નહોતી, પરંતુ મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાની નીતિ સ્વીકાર્યા પછી મહાસભામાં મતભેદો વધારી દેનારું કામ હિનાવરૂ નહોતું. મૂળ જે આદર્શ એક જ હોય તો તે મેળવવા જુદા જુદા માર્ગો પકડી શકાય. વિજય મેળવવા અનેક જાતની બહુરસનાઓ કાઢવાથી કંઈ કામ થશે નહિ. ધોધાટ, બહાનુકાટ, તોફાન અને સિસ્તહિનતા એ સર્વેને પડિતજી કદી

આવકારતા નથી સાહીવાદના વિનાશ માટે પ્રધાનપદના સ્વીકાર થવો જોઈએ

મદાસલાએ મુસલમાનોના હંદયો જીતવા જોઈએ- મુસલમાનોના હંદયો નાચી જોડે એવું થોડું જ કામ મદાસલાવાદીઓએ જૂત-કાળમા કર્યું છે આથી જ થોડી મુસ્લીમ બેઠકો જીતી શક્યા છે, પણ મુસ્લીમોના હંદયોને જીત્યા વગરની એ નજરો જીત છે મી જીન્દા મદાસલા મુસ્લીમો વચ્ચે કામ કરે તેની વિશદ્ધ હતા

પડિતજીએ મી જીન્દા સાથે એ સમયે કેટલોક પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. મુસલમાન આમત્રણ મદાસલાની સાથે સપર્ક સાધી શકે નહિ એવી માન્યતા મી જીન્દાની હતી પડિતજીએ પોતાના ગામડાઓના વિદ્યાર્થી પર્યાટન સમયે મુસલમાન બેઠક વર્ગની સાથે ખૂબ જમાગમ કેળવ્યો હતો કોમી પ્રશ્ન મુસલમાન જનતાએ એમની અમક્ષ ક્યારે પણ મૂક્યો નહોતો, પણ પોતાની પીઠ ઉપર મહેસૂલ સરખું કરો અને બીજા ભારે ઘટાડવાની અને ગરીબો નિવારણની હંદયનીવાતો કરી હતી બેઠકારી, જમીન મહેસૂલ, પાણીના દરો વિગેરે પ્રશ્નો એમને મન ખૂબ અગત્યના પ્રશ્નો હતા પડિતજીની સૂચનાથી મદાસલાની પ્રાતિક કમિટીઓએ મુસલમાન જનતાના ઉપલા દુ ખોના પ્રતિકાર શોધવાની અને એમના સસર્ગમા વધારે આવવાની ચળવળ ઉપાડી લીધી મુસ્લિમ લીગના બેઠકાઓ અને મધ્યમ વર્ગના અધિકારધારીઓ સાથેના સંબંધ જોડી દીધા

હિન્દના પ્રાંતોની આમજનતા સાથે સંબંધ કેળવવા અને એમનાં દુઃખો, દીનતા અને સ્થિતિના સીધા સપર્કમા આવવા પડિતજી ગામડાઓના પ્રવાસે બિપડ્યા ટાંક, તડકો, વરસાદ સુખ, દુખ, સગવડો, અગવડો, સહુને સદન કરીને ગામડાઓમા ધૂમવું એ

પંડિતજીની વિશેષતા હતી. એમણે આસામના સુરમાવેલીનાં ગામડાઓ દક્ષિણનાં ક્ષાંટકનાં ગામડાંઓ ખૂંદી નાખ્યાં. મેં ૧૯૩૭માં એમણે દરિ-આપારના દેશોમાં ચક્રર લગાવ્યાં. મઝાયા અને ઘલ્લદેશના પ્રવાસો ખેડ્યા. મલાયાના હિંદીઓ કાળી મજૂરી કરી જેમ તેમ ઉદર-નિર્વાહ કરતા હતા. સફેદ ચામડીના મૂડીવાદીઓ એમની મજૂરીને નીચોવી લેતા હતા. ઘલ્લદેશમાં હિંદી મૂડીવાદીઓ ઘલ્લીઓમાં ખૂબ અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. પંડિત નેહરુએ ઘલ્લીઓ અને હિંદીઓને એકત્ર થઈ બંને દેશોની આઝાદી માટે યત્નો કરવા વિનંતી કરી. મઝાયાના હિંદીઓને પોતાની માતૃભૂમિની અને તેના પ્રત્નો અંગે ધીવધારે રસ લેવા-સમજવા-જાણવાની લલામણો કરી. પંડિતજીએ ચીના લોકોની જાપાનીસ શાહીનાદ સાથેની લડ-તની ખૂબ પ્રશંસા કરી. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના જોડાણથી ચીન અને હિંદ ખૂબ સાંસ્કૃતિક સ્નેહ સબંધ ભોગવના આવ્યા છે, એ સબંધ ગાઢ અને પગરપગના સહકારને બધાથ તે માટે પંડિ-તજીના પ્રયાસો હતા.

મહાસભાની ઠારોખારી કમિટિએ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાના પ્રશ્ન ઉપર મહોર મારી. ચૂટાયેલા મળ્યોએ પ્રધાનમંડળો નોંધ્યા. પરંતુ ગવર્નરે સાથે કેટલાક બધારણીય પ્રત્નો અંગે મંતવેદ ઊભો થયો. આંદામાનના રાજકીય કારાગરોએ બૂબ-હડતાલ પાડી હતી. એમને છોડી મૂકવાની પ્રધાનોની દરખાસ્તે ગવર્નરે એ સ્વીકારી નહિ. આખરે સરકારે નમતું મૂકી કેટલાક આંદામાનના ગજદારી કેદીઓને હિંદમાં ભાલાવો લીધા, ૫૫ છોડ્યા નહિ. આ પ્રશ્ને સમય જતાં વધુ ઉચ્ચ સ્વરૂપ પકડ્યું નહિ.

સરકારના તંત્ર અને પ્રધાનો વચ્ચે એક બધારણીય વાર્ષિક હાલ્યો. પ્રધાનોના દરરોજના કામમાં ગવર્નરે હિંદ પ્રમાણે માયું મારી રોકે નહિ એનો પ્રધાનોની માંગણી હતી. સીધો પ્રથમ પિદાર અને અંતુકન પ્રાંતના પ્રધાનમંડળોએ ગજનામાં

આપણા મહાત્માજી અને પંડિતજીએ મહાસલાવાદી પ્રધાનોને
ધીરજ અને દૃઢ ગહેવા જાણાવ્યું પાર્લામેન્ટ નુકી આ વાધાનો

ખેરીગટર જવાહર

પડ્યો પડ્યો. અસહકારની દિલચાલના ળીળ નમણાં અંગે અનુમાનો થવા લાગ્યા. હેવટે સરકારે નમતું મૂક્યું, તકરાર અને વાંધો દબાઈ ગયા.

હરિપુરાનું મહાસભાનું અધિવેશન આ વાંધા દરમ્યાન મળ્યું હતું. શ્રી. સુભાષ બેનર્સે એના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ખૂબ આમહી, ખાંતીના અને મજબૂત મનના ડાબી બાજુના પક્ષના નેતા હતા. આ અધિવેશનમાં જવાહરલાલ નેહરુ લઘુમતિના પ્રજા પર બોલ્યા. એમણે સર્વે લઘુમતિઓને ખાતરી આપી કે, મહાસભા તમારા હક્કોનું રક્ષણ કરશે. લઘુમતિની સંસ્કૃતિ, વાણી અને ધાર્મિક હક્કોની ચોક્કસ કરવાનું કામ મહાસભાએ સ્વીકાર્યું છે. સ્વાર્થોએ કામીનાદમાં ઝેરી વાતાવરણની ઉત્કૃષ્ટિ માટે પ્રયત્નો કરે છે. આવા નેતાઓના કુસંપના વ્યાખ્યાનોને ખ્યાનમાં નહિ લેવા એમણે મુસલમાનોને આમ ક્યો હતો.

સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રધાનમંડળે બેટૂતો ઉપરનું ભારણ ઓછું કરવાને રાહતખીલ ધારાસભામાં દાખલ કર્યું. સંયુક્ત પ્રાંતના જમીનદારોએ એનો સખ સામનો કર્યો. એમણે પ્રધાનમંડળ અને મહાસભા પ્રત્યે જોરાવરી અને બળવાની વાતો કરી પોતાના બેટૂતોને દબાવવા પ્રયત્ન કર્યા. પંડિતજીએ કહ્યું: શેખી જાઓ, બહી વાતો નકામી છે. જૂતકાળમાં તમે જમીનદારો અને મૂડીવાદીઓએ મહાસભાને દબાવી દેવાના સરકારી પ્રયત્નોને સહકાર આપ્યો હતો, છતાં મહાસભા એને બૂધી જવા તૈયાર છે. બૂધી ગઈ છે.

તમે આવો પાંટાઘાટ ચલાવવા તૈયાર છીએ, પણ ધમકી કે ડરામણી અમારા ઉપર કાંઈ અસર કરી શકવાની નથી. પણ જમીનદારોએ પંડિતજીની કાંઈ વાત કાને ધરી નહિ.

જમીનદારોએ મૂડીદારોને પોતાની સાથે લીધા. કાનપુરના મૂડીદારો પણ એમાં લાગ્યા. પંડિતજીએ એમને પૂરા અખડાબ્યા.

મહામહેનતે તૈયાર કરેલું આ બીજ, ખેડૂતો ઉપર બોળે ચોછો કરવાની આ વાત ખેત્રી લેવામાં આવશે જ નહિ. તમે ખોટી ઉશ્કેન્દણી અને ધમકીયો પોતાને જ નુકસાન કરો છો. મહાસભા ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓને જરૂર ટેકા આપશે, માટે ડાહ્યા થઈ સઠં છોડી દો.

પંડિતજી સંયુક્તપ્રાંત સિવાય બીજા પ્રાંતોમાં પણ ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓના કષ્ટાણુકાર્યો માટે પોતાની શક્તિ વાપરતા હતા. તેમના ખ્યાલમાં હતું કે, ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓ માટે જે અગત્યનું હતું એટલું મહાસભાના પ્રધાનો કરી શક્યા નહોતા. એવો આરોપ તેમના ઉપર મૂકવામાં આવે છે. પ્રધાનોના સારા કામેને પં. નેહરુ પ્રશંસતા હતા. બીકપણની ઉપર ટીકા કરતા હતા. મુખ્ય સરકારે ૧૯૩૮ની મોટી હડતાલનો જે રીતે જોર જીલમથી અત આચર્યો હતો, તે રીતી વખોડી કાઢી હતી. ગરૂ દષ્ટિથી પંડિત નેહરુ મહાસભાના પ્રધાનમંડળના કાર્યોની સમીક્ષા કરી રહ્યા હતા.

ન્યા ન્યા જીલમ, એકદશ્યુ સત્તા પ્રજાવાદ સામે વિદ્રોહ થાય ત્યાં પંડિતજી હોય જ. એમનો આત્મા આખા જગતને આત્માવત્ ગણ્યો હતો. સર્વે પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાવાદ તરફ એમને સદાતુબૂતિ હતી. સ્પેનના બનાવો એના હૃદયને દયમયાવી રહ્યા હતા. ઇટલી અને જર્મનીની ફેમીસ્ટ સરકારોની શહાયતાથી જનરલ ફ્રાંકોએ પ્રજાસત્તાક ગળ મામે બળવો ઉઠાવ્યો હતો. જુલાઈ ૧૯૩૨માં પંડિતજી સ્પેન ગિરફતાર. યુદ્ધ ચાલતું હતું, છતાં લોકો ઉત્સાહમાં હતા. જર્મન અને ઇટાલીઅન, બોબરોએ બાર્બીલોનોના શહેરમાં ખડેરા બનાવી દીધાં હતાં, છતાં લોકો એક નિષ્કથી પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. સ્પેનના પરદેશપ્રધાન 'ડેલવાયો' સેનાબ્ધક્ષ અને બીજા મોટા નેતાઓ

સાથે પંડિતજીએ ખૂબ ખૂબ વાતો કરી. એમની લડત તરફ દિલસોજી ખતાવી, છેવટે ત્યાંની સરકારની વિનંતીથી હિંદથી કેટલોક ખોરાકનો જથ્થો પણ મોકલ્યો હતો.

સ્પેનમાં દેશપરદેશના યુરોપના ખીજ દેશવાસીઓની ખતેલી એક ટુકડી યુદ્ધમાં સ્પેનને મદદ કરી રહી હતી. પંડિત નેહરુ એમની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગયા. પંડિતજીએ રાયફલ તો હાથમાં લીધી નહિ, પણ એમણે સેનાધ્યક્ષોને દેખાડી આપ્યું કે ફેસીઝમ વિરુદ્ધ તેમના હૃદયમાં પણ જવાળામુખી ધમધમતો હતો.

પંડિતજી લંડન પાછા આવ્યા. દ્રૌપદીબહેનના મોટા ચોક્કમાં એમણે સ્પેન વિષે ભાષણ આપ્યું. ઈંદિરા નેહરુ તે વખતે સ્પેનના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો ઝંડો હાથમાં ઝાલી બિભા હતાં. પંડિતજીએ અંગ્રેજ પ્રજાને જણાવ્યું કે, સ્પેનના પ્રજાસત્તાકના વિનાશમાં લોકવાદનો નાશ છે. લોકવાદના નાશમાં ક્ષિતનના લોકવાદનો પણ સથે જ અંત છે. યુરોપનાં પચાસ વ્હતિનાં લોકો આ સ્પેનના ફેસીસ્ટ આક્રમણની વિરુદ્ધ લડ્યા હતા. ક્ષિતને જો એને ટૂંકે આપ્યો હોત તો ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય નાશ પામત.

યુરોપમાં સ્પેન જનરલ ફ્રાન્કોના હાથોમાં સૂરી ગયું. ક્ષિતન અને ફ્રાન્સે સ્પેનના પ્રજાસત્તાક સહકારમાં આંગળી બિંચી કરી નહિ. કિલ્લર અને મુસોલિનીના વિમાનોના ધસારા સામે સ્પેન ટકી શક્યું નહિ. સ્પેનમાં ફેસીઝમની સત્તા સ્થપાઈ. પંડિત નેહરુને પ્રજાવાદનો પરાક્રમ જદું વસ્ત્રો ઘાગ્યો. રશિયાને મદદ કરવાની તિમ ધમ્મજા હતી, પરંતુ દૂર બેઠે રશિયા મદદ કરવાની હાલતમાં નહોતું. યુરોપમાં રહીને પંડિતજી ફેસીસ્ટ મદા રાજ્યોના વધતા જતા જળને બારીકાઈથી જોતા હતા. ક્ષિતન પાસે તૈયારી પણ નહોતી એવી એમને પ્રતિતિ થઈ. યુરોપમાં સામાન્ય રીતે અને ક્ષિતનમાં ખાસ કરીને અનેક ઉદ્ધવતાઓના

પરિચયમા પડિતજી આવ્યા. પડિતજીને મુરોપમા મોટે જંગ શાદી નીકળશે એવી ખાતરી થઇ હતી.

પડિતજી જીનીવામાં હતા હિટલરના મિત્રો એકારલોવેકી-આને ગળવા દોડ્યાં ચિટન અને ફ્રાન્સે એ દેશના ગ્રહણ માટે કાંઈ પગ કડ્યું નહિ સુડેતાનના એકારલોવેકીઆને સ્વતંત્રતા આપવાને બદલે હેઝ હિટલરે પોતાનાં મિત્રોને તૈયાર કર્યાં હતા. પરંતુ નાઝીઓ આ બદલે મુરોપનો દિગ્વિજય કરવા માગતા હતા ચિટનનો વડા પ્રધાન અને ફ્રાન્સનો વડા પ્રધાન જર્મનીમા હેઝ હિટલરને સમગ્રવવા દોડ્યા. મ્યુનિક ખાતે મુલાકાત થઈ. મુસોલિની પણ ત્યાં આવ્યો. ચારે માધાતાઓએ મળી મંત્રણા કરી. ચિટનના વડા પ્રધાન મી. ચેમ્બરલેન અને ફ્રાન્સના વડા પ્રધાને મળીને એકારલોવેકીઆને હેઝ હિટલરને આપી દીધું. પારકે પૈસે પગમાનદ કરીને જર્મનીને બળવાન બનાવ્યું એની બદલા વધુ ઉમ્મ બનતી ગઈ. આજુ મુરોપ ચિટન અને ફ્રાન્સની નમજાઈથી આશ્ચર્યમા પડી ગયું.

પડિતજીને પણ આ ગમ્યું નહિ એકારલોવેકીઆ સ્વતંત્ર પ્રજાતું રાજ્ય હતું ઉલ્હોગી, સ્વતંત્ર, બલી અને નિર્દોષ પ્રજાને આ રીતે જાલિમને સોપી દેવામા પડિતજીને ચિટનની બહુ નબળાઈ લાગી એમને ચિટિશ વડા પ્રધાન ચેમ્બરલેન નબળા મનનો માણસ લાગ્યો પડિતજી ઓછપણુ વ્યક્તિ કે ગભરવે અન્યાય થાય તે સહન કરી શકતા નહોતા. તેમા પણ સ્વતંત્ર, બહાદુર પ્રજા બળવાનની ગુલામગીરીમા સપડાય તે એમના માનસને આઘાત કરનારું લાગતું હતું. પડિતજી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની તકનો લાભ લેતા હતા.

લંડનમા રહીને પડિતજીએ હિંદની પરદેશનીતિ સંબંધે સારો પ્રયાગ કર્યો હતો હિંદ પ્રજાતત્ત્વવાદીઓના સહકારમાં લડવા

નીકળી શકું નથી કાગલ કે દિંદો તેવો મોઢો અપાયો જ
 નથી, એટલે દિંદ માત્ર પોતાની દિલમોજી રાખેલા જ દેખાડી
 શકે તેમ કે પડિતજીએ ૧૮૩૫ના કાયદાને રદ કર્યા માટે
 છિટનને લલામણુ કરી અમે દિંદીઓ અમને અનુકૂળ આવે
 તેવું રાજ્યખંધારણ તૈયાર કરવાને હકકદાર છીએ હવે સુધારાના
 થીગડ થાગડનો સમય નથી માથે હાથ ફેરવી મનાવી લેવાનો
 વખત પણ નથી જગત, તેમા પણ યુરોપ મોટા વિનાશ તરફ આખ
 મીચીને ધસે છે જો જગતના પ્રગતિશીલ તત્ત્વો એકમથ કરીને
 સંધીને કાર્ય કરે તો જ આ લયાનક વિનાશ અટકી શકે તેમ છે
 હિન્દ આવા પ્રગતિશીલ રાજ્યોની સાથે સહકાર આપી શકે છે,
 પરંતુ સ્વતંત્ર હિન્દ જ આ સહકારનું સમભાગી થઇ શકે છે

પંડિત નહેરૂ સ્વદેશ આવી ગયા. હિંદની આઝાદી એમની ગેરે રંગે રમતી હતી. આ યુરોપના પ્રવાસમાંથી પાછા ફરી આવ્યા બાદ તરત જ એમણે સંયુક્ત પ્રાંતની રાજકિય પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ આપ્યું. પોતે સ્થેનમાં જોયું- અવલોક્યું હતું તે એમણે વર્ણવી બતાવ્યું. પેલેસ્ટાઈન અને ગીનના રાજકિય પ્રવાસની પોતાના ઉપર થયેલી અસર પણ તેમણે જણાવી હતી. આ દેશોમાં શાહીવાદ વિરૂદ્ધ ચાલતી ઝુંબેશોની હકિકત પણ સંભળાવી હતી પેલેસ્ટાઈનમાં સ્થિતિ રાજનીતિ પોતાની કબજે જોડી રહી છે એવી એમની માન્યતા હતી. હિંદમાં એ વસ્તુઓ હમણાં મુખ્ય ધ્યાન ખેંચતી હતી. એક તો ખેડૂતો પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે હિંસ્યા કરી રહ્યા હતા. બીજી વાત મુસ્લીમ લીગની મહાસભા પ્રધાનમંડળો વિરૂદ્ધ જોડી ઉસ્કેગણીને લગતી હતી. પણ ખરી વાત તો એ હતી કે આ બંધારણથી લોકોના હાથમાં ખરી સત્તા આવતી નથી. લોકોએ મહાસભાની વિરૂદ્ધ ઉસ્કેગાર્હ જવાની જરૂર નથી, જો કે મહાસભાના પ્રધાનમંડળોએ દોઢ વરસના અમલ દરમિયાન ભાડુનદારી કાયદો પસાર થઈ ચક્રો નથી તે માટે એમણે દીલગીરી જાહેર કરી હતી.

પંડિત નહેરૂએ મુસ્લીમ લીગની વિરોધ નીતિનો સ્પર્શ કરતાં તેમણે કહ્યું કે એ નીતિ જોડા અને બ્રમભુલક પાયા ઉપર

નીકળી સમુત્તુ નથી કાઠણ કે દિદને તેવો મોડો અપાયો જ નથી, એટલે હિંદ માત્ર પોતાની દિદમોજી સબ્દમા જ દેખાડી શકે તેમ છે પડિતજીએ ૧૮૩૫ના ટાયદાને ગદ કરવા માટે ધિટનને બધામણ કરી અમે દિદીએ અમને અનુકૂળ આવે તેવું ગાળ્યજી ધાગણુ તૈયાર કરવાને હમ્મદગ છીએ હવે સુધારાના યોગક યાગડનો સમય નથી માથે હાય ફેગવી મનાવી લેવાનો વખત પણ નથી જગત, તેમાં પણ યુરોપ મોટા વિનાશ તગદ આખ મીચીને ધસે છે જો જગતના પ્રગતિશીલ તત્ત્વો એકમંપ કરીને સંપીને કાર્ય કરે તો જ આ બધાનક વિનાશ અટકી શકે તેમ છે હિન્દ આવા પ્રગતિશીલ રાજ્યોની સાથે સહકાર આપી શકે છે, પરંતુ સ્વતંત્ર હિન્દ જ આ સહકારનું સમજાગી થઈ શકે છે

પંડિત નહેરૂ સ્વદેશ આવી ગયા. હિંદની આઝાદી એમની રંગે રંગે રમતી હતી. આ યુરોપના પ્રવાસમાંથી પાછા ફરી આવ્યા બાદ તરત જ એમણે સંયુક્ત પ્રાંતની રાજકિય પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ આપ્યું. પોતે રથેનમાં જોયું- અવલોક્યું હતું તે એમણે વર્ણવી બતાવ્યું. પેલેસ્ટાઈન અને ગીનના રાજકિય પ્રવાસની પોતાના ઉપર થયેલી અસર પણ તેમણે જણાવી હતી. આ દેશોમાં શાહીવાદ વિરૂદ્ધ ચાલતી ઝુબેરોની હકિકત પણ સંભળાવી હતી. પેલેસ્ટાઈનમાં બ્રિટિશ રાજનીતિ પોતાની ઠપ્પર ખોદી રહી છે એવી એમની માન્યતા હતી. હિંદમાં જે વસ્તુઓ હમણાં મુખ્ય ધ્યાન ખેંચતી હતી. એક તો ખેડૂતો પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે હિલચાલ કરી રહ્યા હતા, બીજી વાત મુસ્લીમ લીગની મહાસભા પ્રધાનમંડળો વિરૂદ્ધ ખોટી ઉશ્કેરણીને લગતી હતી. પણ ખરી વાત તો એ હતી કે આ બંધારણથી લોકોના હાથમાં ખરી સત્તા આવતી નથી. લોકોએ મહાસભાની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરાઈ જવાની જરૂર નથી, જો કે મહાસભાના પ્રધાનમંડળોએ દોઢ વરસના અમલ દરમિયાન ભારુનદારી ટાયદો પસાર થઈ શકે એ નથી તે માટે. એમણે દીલગીરી જાહેર કરી હતી.

પંડિત નહેરૂએ મુસ્લીમ લીગની વિશેષ નીતિનો સ્પર્શ કરતાં તેમણે કહ્યું કે એ નીતિ ખોટા અને અમમુલક પાયા ઉપર

રચાયેલી હતી. એક દિંદી એવી ખોટી માળાગાળી ઉપર ઉતરી પડે એ મોટી દિલગીરીની જોના હતી. જ્યારે દિંદ એની મહાન સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં રોકાયું છે ત્યારે આવા નજીવા અંદર અંદરના ભ્રમભૂલક કહેવાતાં દોષોને મોટેથી પોકારવાનો કાઈ અર્થ જ નહોતો. હિંદુ મહાગણા અને મુસ્લિમ લીએ હિંદુ અને મુસ્લિમ દિંદ એવા બે ભાગલા પાડવાની નીતિ ઉપાડી છે. બદ્દમતિની દરજ્જા છે કે લઘુમતિ પ્રત્યે ઉદારતાથી વર્તે. મહાસભાના પ્રધાન-મંડળોએ એવો જ ઉદાર નીતિ ચીકારી છે એવો એમને ખાત્રી હતી.

મુસ્લિમ લીગના કાર્યકર્તાઓએ કાંઈ વિગતો પુરી પાડવાની તૈયારી બતાવી નહિ તેમજ આ આરોપો કાંઈ નિષ્પક્ષપાત સમિતિ પાસે મુકવાની પણ ઈચ્છા બતાવી નહિ, આરોપો મુકવા માટે જેટલા ઉતાવળા થયા તેટલા એ આરોપોને આગત કાળે તૈયાર થયા નહિ.

દેશી રાજ્યોમાં ગામઓના હાથોમાં એકદમથી ગતિ હતી આ સત્તાનો પ્રજા ઉપર કોઈકે ધણી વખત ચલાવવામાં આવતો હતો. પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને ઈચ્છાઓને છુદી નાંખવામાં આવતી હતી જૂના જમાનાની રાજ્યશાસનની પદ્ધતિ ધણા ખરા દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી હતી. રાજાના મોદાના શબ્દો મને તેવા હોય છતાં ન્યાયનું સ્થાન લેતા હતા ધણા રાજ્યોમાં પ્રજાપીડન જેવું હતું અત્યાર સુધી દેશી રાજ્યોની પ્રજા જુદામુજબ મૂકે મોઢે ખમી ગહેલી હતી હિંદના બ્રિટીશ પ્રાંતોમાં હવે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું શાસન ચાલતું હતું આથી રાજ્યોની પ્રજા વચ્ચે જાગૃતિ આવી. દેશી રાજ્યોમાં પણ પ્રજાની શાસનની વૃત્તિ ધીમે ધીમે પ્રકાશમાં આવવા લાગી ગામસાહેબો પ્રજાના સહકાર અને સાથ સાથે નાનકડા શાસન ચલાવે એવી અર્વાચીન ઉડી ઉડી રહેલી ઇચ્છા જાગૃત થઈ ગઈ હતી.

પડિત નહેરુને નાના રાજ્યમાં અત્યંત કડવો અનુભવ થયો હતો. રાજસ્થાની પ્રજા તરફ એમને પુરી મહાનુભૂતી હતી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય તત્વને પોતાના શાસન માટેના હક્કો મળે એવી એમની ઇચ્છા હતી દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય જાગૃતિને એમણે વધાવી લીધી. પોતાના મહાન હૃદયથી એમણે દરેક પ્રજાકીય જાગૃતિના વિદ્યાર્થી માટે અનુમોદન આપ્યું. રાજસ્થાની પ્રજાની જાગૃતિમાં પોતાનો ફાળો આપવા પડિતજીએ સમય અને માર્ગદર્શન અતિ ખુશીથી આપ્યા દરેકે દરેક વિષયમાં હિંદ ઉતરી પુરી રીતે સમજી શેઓને જ તેઓ આગળ વધતા હતા.

રચાયેલી હતી. એક દિહી એવી મોટી માળામાળી ઉપર ઉતરી પડે એ મોટી દિલ્હીની બીના હતી જ્યારે દિહી એની મહાન સ્વતંત્રતાની લઘુમતી રોકાયું છે ત્યારે આવા નજીવા અદર અદરના ભ્રમભૂલક ઠહેવાતા દોષોને મોટેથી પોકારવાનો કાંઈ અર્થ જ નહોતો. દિહી મહાસભા અને મુસ્લિમ લીગે દિહી અને મુસ્લિમ દિહી એવા બે ભાગલા પાડવાની નીતિ ઉપાડી. બંદુબતિની ફરજ છે કે લઘુમતિ પ્રત્યે ઉદારતાથી વર્તે. મહાસભાના પ્રધાન-મંડળોએ એવી જ ઉદાર નીતિ અંમલ કરી છે એવી એમને ખાતરી હતી.

મુસ્લિમ લીગના મોવડીઓએ મહાસભાને વગોવવાની નીતિ ચાલુ રાખી છે સ્વદેશ-પ્રેમ જેવી વસ્તુ એમના હૃદયો ઉપર અસર કરતી નથી આ ભાષણ પછી થોડા દિવસો વિત્યા બાદ મી જીન્દાએ મહાસભાના પ્રધાનમંડળો ઉપર જાહેર તહેમતો અને આક્ષેપો કર્યા પડિત નહેરૂ આ જે ઉત્પન્ન કરનારી શબ્દનાજીની ચર્ચાને બંધ પાડવા ઈચ્છતા હતા એમણે જણાવ્યું કે મી રઝકુલ હકકે પણ મહાસભા પ્રધાન મંડળ ઉપર અત્યાચાર અને જુલમના આરોપો મુક્યા હતા એ જુલમોને લગતી વિગતો પુરી પાડવા માટેની વાગવાર વિનંતિઓનો કાંઈ જવાબ આપવામાં આવ્યો નહોતો. મી જીન્દાએ સમુક્ત પ્રાતર્ભા પ્રધાન મંડળે ચાર સ્થળે જુલમ કરવાના દાખલા આપ્યા છે પરંતુ એ ચારમાંના બે સ્થળો તો સમુક્ત પ્રાતર્ભા છે જ નહિ જે મી જીન્દા વિગતો આપવા તૈયાર થાય તો એ સબધો સ્વતંત્ર તપાસ ચલાવવા તૈયાર છે. નિષ્પક્ષપાત તપાસને અંતે સત્ય જણાઈ આવશે. મુસ્લિમ લીગ કે મહાસભા સાથે સબધ નહિ ધરાવતો એવી બે ત્રણ વ્યક્તિઓ તપાસ ચલાવી શકશે, રૂતે સત્ય તરત જણાઈ જશે.

સમુક્ત પ્રાતર્ભા મુખ્ય તપાસે આ વાત સ્વીકારી લીધી એમણે નિષ્પક્ષપાત સમિતિ નિમવાની તૈયારી બતાવી પરંતુ

થયેલી નીતિની યોજાવટ કરો, 'દેશી રાજ્યોમાં ખુલ્લું આઝાદીના હકકો પ્રજાને આપવામાં આવે એવી મહાસભાની નીતિ હતી, પરંતુ એ સર્વે પોતાની સક્રિયતા દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ જ મેળવવાના હતા. મહાસભા તો ફક્ત આશિર્વાદ અને માર્ગદર્શન જ આપે. મહાસભા ખોટી આગેવાની લઈ, દેશી રાજ્યોની પ્રજાને ભ્રમાવવા માગતી નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રજાના મોવડીઓએ એકત્ર મળી પોતાની સંસ્થાનું સુંદર નિયોજન કરવું જોઈએ. દેશી રાજ્યોની પ્રજા સુસૂક્ષ્મ છે એમ જાણીને મહાસભા વચ્ચે પડતા દૂર રહી હતી. પરંતુ હવે જ્યારે દેશી રાજ્યોમાં જનતાનાં હુકમોનું પ્રમાણ વધતું જતું હોઈ મહાસભા વચ્ચે પડવા તૈયાર છે. કેવી ગભરવણી નહીં કરવી એ કાર્ય દેશી રાજ્યોની પ્રજાનું છે, મહાસભાનું નથી. પોતાની નૌકા એમણે જ હંકારવાની છે. હિંદમાં અત્યંત નાનાં, મધ્યમ અને મોટાં મળીને છસો દેશી રાજ્યો છે. એમના જુદા જુદા વાતાવરણો અને રાજકીય પરિસ્થિતિઓ છે. કેટલાક રાજ્યો ઔદ્યોગિક રીતે અને શિક્ષણની બાબતમાં ખુબ આગળ વધેલાં છે. જ્યારે કેટલાક રાજ્યો ખુબ પછાત છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં ભુદિવાન રાજ્યો અને દિવાનો છે પરંતુ દેશી રાજ્યોને મોટા ભાગ પછાત ઓછી કાર્યશક્તિવાળાં અલ્પધન અને અસંયમવાળાં એક હથુ સત્તાવાળાં છે. ઘણી વખતે ખુબ જંગલી અને ગેરકાયદેસર રીતે અમલદારો પોતાની સત્તા વાપરે છે. ગળ કે પ્રધાન સારા કે ખરાબ હોય તેથી કંઈ વધારે તફાવત પડતો નથી દેશી રાજ્યોનો શાસન પદ્ધતિ જ ખરાબ સિદ્ધાંત પર ચલાયેલી છે હિંદમાં પણ બ્રિટિશ શાહીવાદે એને ટેકો આપ્યો ન હોત તો એ પદ્ધતિ હિંદમાં ક્યારેનીયે બંધ પડી ગઈ હોત. દેશી રાજ્યોને પગ્દેશી બ્રિટિશ ગભરવણી સત્તા પોતાના હથિયાળ તરીકે વાપરે છે. જ્યારે અત્યારે ખુબ આગળ વધી ગયું છે. મોટાં રાજ્યોના નાશ પામ્યાં છે.

રાષ્ટ્રઆત્મા જયપુરમાં રાજ્ય શાસન સાથે તડાફતી થઈ જયપુરમાં મહાગજ મળ્યું પામ્યા હતા. નવા મહારાજ સગીર હતા એક અંગ્રેજ અધિકારીના હાથમાં રાજ્ય સત્તા હતી પ્રજાની એક મોટી તકરારને ખૂબ લુહમ અને આક્રમણ સાથે દાખી દેવામાં આવી મહાસલાના કેટલાક સભ્યો અને મહાસભાની કારો-બારીના સભ્ય શેઠ જમનાલાલ બગ્ગજ સ્વતંત્ર તપાસ કરવા ગયા ત્યાં તેમને પકડી કાગમહમાં મોકલ્યા પડિત જવાહરલાલે જય-પુરના અંગ્રેજ વડા પ્રધાનની વલણને સમ્મતિ વિરોધ કયો એમણે જણાવ્યું કે આ લડત અંગ્રેજ શાહિવાદ તેમજ દેશી રાજ્યોના અધિર એક હથ્થ કાગસાર બનેલી વિરુદ્ધ છે મહાસભાની સામે આ ખુલ્લો પડકાર છે મહામલા એ પડકારને ઝીલી લે છે મહાસભાએ મદદ આપી છેવટે રાજ્યને જમનાલાલજીને હોડી દેવા પડ્યા લોકોની ફરિયાદોને પણ સાંભળવી પડી

દેશીરાજ્યોની પ્રજાએ પોતાની પરિપક્વ ભાવના રાષ્ટ્ર કુલ કાર્તિયાવાડ રાજકીય પરિપદ અને અન્ય દેશી રાજ્યોની પરિપદો ખૂબ ઉમંગમાં આવી, દેશીરાજ્યોના રાજ્યતંત્રમાં દિસ્તો માંગવા લાગી હૈદરાબાદ, કાશિમગ, માધસીગ, ત્રાવણકોગ, વિગેરે મોટા રાજ્યોની પ્રજાની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ મહત્વ રૂપે જાહેરાત થવા લાગી અને છેવટે બધી દેશીરાજ્યોની પ્રજાના મહોળા એકત્ર સમેલન લુધિયાણા ખાતે ભરાયું ‘અખિલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદ’, અસ્તિત્વમાં આવી ફેબ્રુઆરી તા ૧૫ ના દિને પડિતજીના પ્રમુખપદ નીચે એ સમેલન ભરાયું હતું

‘લુધિયાણા સમેલન’ એ દેશીરાજ્યોની જુની ગાંધી-પ્રજાની સામે પ્રજાના ઉત્સાહના પ્રતિક સમુદાય લાખો લોકોએ એમાં ઉલ્લસે ભાગ લીધો પડિતજીએ પ્રત્યેક આપતા, હરિપુરાના ડેમિસ અધિવેશનમાં દેશીરાજ્યોની પ્રજા માટે નિર્ણીત

ચેલી નીતિની યોજવટ કરો, 'દેશી રાજ્યોમાં પુર્ણ આઝાદીના હકો પ્રજાને આપવામાં આવે એવી મહાસભાની નીતિ હતી, પરંતુ એ સર્વે પોતાની શક્તિથી દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ જ મેળવવાના હતા. મહાસભા તો ફક્ત આશિર્વાદ અને માર્ગદર્શન જ આપે. મહાસભા ખોટી આગેવાની લઈ, દેશી રાજ્યોની પ્રજાને ભ્રમાવવા માગતી નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રજાના મોવડીઓએ એકત્ર મળી પોતાની સંસ્થાનું સુંદર નિયોજન કરવું જોઈએ. દેશી રાજ્યોની પ્રજા સુસજ્જ છે એમ જણીને મહાસભા વચ્ચે પડતા દૂર ગઈ હતી. પરંતુ હવે જ્યારે દેશી રાજ્યોમાં જનતાનાં દુઃખોનું પ્રમાણ વધતું જતું હોઈ મહાસભા વચ્ચે પડવા તૈયાર છે. કેવી રાજ્યનિતિ નક્કી કરવી એ કાર્ય દેશી રાજની પ્રજાનું છે, મહાસભાનું નથી. પોતાની નૌકા એમણે જ હંકારવાની છે. હિંદમાં અત્યંત નાનાં, મધ્યમ અને મોટાં મળીને હસો દેશી રાજ્યો છે. એમના જુદા જુદા વાતાવરણો અને રાજકીય પરિસ્થિતિઓ છે. કેટલાંક રાજ્યો ઔદ્યોગિક રીતે અને શિક્ષણની આખતમાં ખુબ આગળ વધેલાં છે. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો ખુબ પછાત છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં શુદ્ધિવાન રાજ્યો અને દિવાનો છે પરંતુ દેશી રાજ્યોના મોટા ભાગ પછાત એાછી કાર્યશક્તિવાળાં અલુધક અને અસંયમવાળા એક દશ્યુ સત્તાવાળા છે. ઘણી વખતે ખુબ જંગલી અને ગેઝાયટેડ રીતે અમલદારો પોતાની સત્તા વાપરે છે. રાજ કે પ્રધાન સારા કે ખરાબ હોય તેથી કંઈ વધારે તકાવત પડતો નથી દેશી રાજ્યોની શામન પદ્ધતિ જ ખરાબ સિદ્ધાંત પર ગ્યાવહી છે. હિંદમાં પશુ બ્રિટિશ શાહીવાદે એને ટેકો આપ્યો ન હોત તો એ પદ્ધતિ હિંદમાં ક્યાગનીયે બંધ પડી ગઈ હોત. દેશી રાજ્યોને પરદેશી બ્રિટિશ રાજ્ય સત્તા પોતાના હથિયા તરીકે વાપરે છે. જગત અત્યારે ખુબ આગળ વધી ગયું છે. મોટાં આમ્રાજ્યો નાશ પામ્યાં છે.

છતા શાહીવાદના આશિર્વાદથી હિંદમા દેશી ગભ્યોનો પછાત સંસ્થા હજી હાવી રહી છે. આ શાસન પદ્ધતિમાં આતંકિત સામર્થ્ય અને બળ નથી, તેથી જ્યારે લાવિષ્યમા ધર્મશુ આવી પડશે ત્યારે દેશી ગભ્યોનો સત્તાને માથું નિભાવે છે તે નહીં થઈ જશે. ખ્રિસ્તિય ગભ્ય મત્તા જ એને નિભાવી રાખવા મદદ આપશે એ નહીં છે. કાગ્નુ કે એની પાછળ એની સ્વાર્થી અને ક્રુદ્ધિત ગભ્યનીતિ ગ્રેહી છે.

‘ખ્રિસ્તિય અગ્રહાર ઝેકારલોવેકીઆ સખધમા પોતાના શબ્દો પોતે ધડી પોતે જ ગળી ગઈ હતી, કાગ્નુ કે હિંદુઓને ઉશ્કેરવાનું એને ગમતું નહોતું, પરંતુ જ્યાં એકદમ સત્તા અને શાહીવાદના ઘોડા દોડતા હોય તે સ્થળેની મધી પવિત્ર અને અતૂટ ગણાય છે હિંદુ આવી સંધિએને કદિ સ્વીકારશે નહિ. પડિતજીએ ગભ્યોની વચ્ચે પોલીટીકલ એજન્ટો માથું મારે છે તે વિષે ટીકા કરી હતી એમણે કહ્યું કે હિંદી અગ્રહારનું પરદેશ ખાતું જેવી રીતે દેશી એએ છે તેવી ગીતે ગભ્ય રૂપી પુતળા નાચે છે શિકારી કુતરા કેળવવા, પોલીની ગમત રમવી, અથવા નાના નાના પ્રાણીઓને શિકાર કરવો એ કાર્યો રાજ્યો દરે છે પણ ગભ્ય-શાસનનું રાજ એમને હોતું નથી. મહાસભા તમને દરેક જાતની મદદ આપશે, પરંતુ તમે તમાન પોતાનામાં જ આત્મ વિશ્વાસ ગળજો.’

પડિતજીએ મુખ્યત્વે હિંદુ પ્રજાની વસ્તીવાળું પણ મુસ્લિમ સત્તા ધગવતા દેખાવાદના શાસન સામે જ માત્ર દૃઢ લગાવ્યા નહિ પણ મોટી મુસ્લિમ વસ્તીવાળા અને હિંદુ શાસન વાળા કાશ્મિરને પણ સપાટામાં લીધું. ‘આ ગભ્યોએ જે ગીત અખત્યાર કરી છે તે રીતે જો તે ચાલ્યા કરશે તો લાવિષ્યમા અસહકાર તે અટકાવી રાકશે નહિ.’

હેવટમાં પડિતજીએ જાણાવ્યું કે, 'દેશી રાજ્યોની પ્રજાની સ્વતંત્રતા એ અગત્યની વસ્તુ છે. પરંતુ સમસ્ત હિંદની

સ્વતંત્રતાના નકશનો તે એક ભાગ છે. આપણે હિંદની સ્વતંત્રતા મેળવી લઈએ ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા માટેની લડત પણ ચાલુ રહેશે. જે ફેડરેશન આપણા માથા ઉપર લાદવામાં આવશે તે આપણે એને હટાવવાને લડીશું. 'ત્યાં' ત્યાં બ્રિટિશ સત્તા પોતાના હક્કો મેળવવાનો વિરૂદ્ધ દેશી રાજ્યોની પ્રજાને લાગશે ત્યાં ત્યાં એ સત્તા સાથે લડી લેવાનું રહેશે. અખિલ હિંદના રાજકીય બંધારણનું કામ તે સર્વ પ્રજાના ચૂંટેલા મહામંડળે જ કરવું જોઈએ.'

આ પરિપદે અનેક ઠરાવો પસાર થયા હતા. તેમની એક મુખ્ય ઠરાવ એવો હતો કે, 'આ પરિપદ દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં આવેલી જાગૃતિને વધાવી લે છે, અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિ માટેની લડતને આવકાર આપે છે. અને એને મજબુત ટેકા આપે છે. મહાસભા તેમજ તેના નેતાઓ અને એમાં ખાસ કરીને ગાંધીજીએ જે માર્ગ-દર્શન આપ્યું છે તે માટે પણ આ પરિપદ તેમનો આભાર માને છે.'

દેશી રાજ્યોની પ્રજાની જાગૃતિને પ્રજા મહાસભાની નીતિમાં બંધાયેલો થઈ ગયો. આખા હિંદની આઝાદી મેળવવાની યોજનાનું આ એક અંગ બની ગયું. મહાસભાની આગેવાની નીચે આ લડત લડવાની છે. પરિપદે તેમાં પોતાનો ટેકો આપ્યો. આથી રાજસ્થાની પ્રજા પરિપદે મહાસભાના માર્ગદર્શન મુજબ હિંદની આઝાદી મેળવવાની છે.

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ મહાસભાના પ્રધાનમંડળો પાસેથી અગત્યના કાર્યો કરાવવાની સંવેદનશીલતા આપતા હતા. હિંદના ઔદ્યોગિક અને અન્ય વિકાસોસભા જવાહરનો દષ્ટિએ કરાવવાનો એમનો આશય હતો. મહાસભાના પ્રધાનમંડળો પાસે જે ચોટી સત્તા હતી તે સર્વ પ્રાંતોના સંયુક્ત સદસ્યોથી વપરાય અને

હિન્દો ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવાની યોજના ઘડાય એવી એમની ઇચ્છા હતી. ૧૯૩૭ ના ઓગસ્ટ માસમાં એમની સૂચનાથી મહાસભાની કારોબારી કમિટિએ એક ઠરાવ પસાં કરી જુદા જુદા પ્રાંતના અનુભવીઓની મદદ મેળવવાની સૂચના કરી. દેશના સર્વાંગી વિકાસ અને સામાજિક યોજનાઓના ઘડતર માટે એ સર્વે જરૂર હશે પ્રાંતિય સંકીર્ણ ક્ષેત્રોમાં આવી યોજનાઓનો વિશાલ અગ્ર નહોતો. બધા પ્રાંતોના હિતો એક બીજા સાથે સંયુક્ત છે નહીંઓમાં આવતી મોટી રેલ્વેથી થતા જન-માલના નુકસાનને અટકાવવા માટે નદીઓમાં મોટા મધ બાધવાની જરૂર છે તે માટે નદીઓની પાકી સર્વે ઠરાવવી જોઈએ આ વિષય જમીનો ધોવાઈ જાય છે તે માટે, મેથેરિયાનો ઉપદ્રવ વગેરેના ઉપાયો યોજવાની યોજનાઓ માટે પ્રાંતિય સહકાર જરૂરનો છે સર્વ પ્રાંતોના તજજ્ઞોની એક મમિતિ જુદી જુદી પેટા મમિતિઓ નીમી આ વિષયમાં પ્રાંતોને સૂચના આપે

તજજ્ઞોની મમિતિ નીમવાની વાત તરતમાં અમલમાં મુકી શકાઈ નહિ બીજા ધણા અગત્યના પ્રશ્નો મહાસભાના પ્રધાન-મંડળોની દષ્ટિ સામે ખડા હતા થોડા માસની અંદર આવી એક કમિટિ નીમવામાં આવી. શ્રી સુભાષચાંદ્રના અધ્યક્ષપણા નીચે આ કમિટિની ચોટી શરૂઆતની મિટિંગો મળી પડિતજી એ વેળા પરદેશમાં હતા, ધણા હિંદી ઉચ્ચ જ્ઞાનવાળા તજજ્ઞોએ આ કમિટિમાં ભાગ લીધો આ કમિટિનું નામ ‘પ્રગતકીય યોજના કમિટિ’ મળવામાં આવ્યું હિંદની ખેતીનો પેદાશો, ખેતરો પુરી પાડનાની ગોઠવણો અને ઔદ્યોગિક વસ્તુઓ સબધી ધણી વિગતો કમિટિએ એકઠી કરી પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ આ કમિટિની જન-લ સભાના પ્રમુખસ્થાને બેસતા હતા પડિતજીનો મહાન શક્તિઓ આ કમિટિને ખૂબ ખૂબ મદદરૂપ બની, પડિતજીનું વિશાળ વાચન અને તેથીય વિશાળ જ્ઞાતિઅનુભવ, ગણિત વગેરે

દેશાની યોજનાઓનો સુદૃઢ અભ્યાસ, સંપૂર્ણ કાર્યદક્ષતા અને સુદૃઢદૃષ્ટિથી ઓમણે કમિટિના કાર્યને વેગ આપ્યો.

કમિટિની જનરલ સભાને પડિતજીએ જણાવ્યું કે, દેશને કાર્યક્ષેત્રમાં તરતજ લાવનારી આપણી દરખાસ્તો હશે તો આપણે વિજય મેળવી શકીશ. આપણે ભવિષ્યના ઉકાળામાં પાચ-દશ વરસ નજર ફેંકી અંધારું ભેદી અને યોજના કરવાની છે. એ પ્રગતિશીલ અને દિગ્દર્શનવાળા હોવી જોઈએ. હામ કુનાગને માટે હિંદમાં જન્મરુ ક્ષેત્ર પડ્યું છે. પડિતજીના પ્રયાસથી અનેક પેટા કમિટિઓ નીમાઈ. ઔદ્યોગિક, આરંભ, ખેતી વિષયક શિક્ષણ અને અન્ય વિષયો માટે રીપોર્ટો તૈયાર થતા હતા. માર્ચ ૨૨, ૧૯૩૯ સુધી એ કાર્ય ચાલ્યું. મહાસભાના પ્રધાનમંડળોના રાજીનામાથી આ કાર્ય અટકી ગયું. પડિતજી ને ખીજા નેતાઓ કાનાયુદમાં ખુશ થતા પણ ૧૯૪૬ના ફેબ્રુઆરીથી ફરી એ કાર્ય ચાલુ થયું છે. ૧૯૪૬ના એપ્રિલ પછી મહાસભા-વાદી પ્રધાનમંડળો સત્તા પર આવવાથી એ હામ પાછું ખૂન વેગથી આગળ વધી ગયું છે. પડિતજીને એને માટે ધણી ધન્ય છે.

મહાસલામાં એક વટોળિયો ઉઠ્યો છે અંદર અદર કાટફટ અને પક્ષાપક્ષી બધાયા હતા શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ પોતાના પક્ષને પુષ્ટિ આપીને મહાસલા ? અંદર પોતાની લાગવગનો વિકાસ કરતા હતા એક તરફ આગે ધપનારા અને તેજસ્વી પ્રકૃતિના સુભાષનાથુ અને તેના મિત્રો હતા સુભાષનાથુ સમર્થ યોદ્ધા અને વ્યવસ્થાપક હતા સિટન સામે એમને શેષ હતો કોઈ પણ રીતે તેઓ એની સાથે લડી લેવા માગતા સામા પક્ષમાં સરદાર પટેલ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને મૌ. આઝાદ જેવા હતા મહાત્માજી મધ્યસ્થ અને તટસ્થપણુ જળવવા માગતા હતા, પણ એમની વિચાર-સગળી સુભાષનાથુની તરફેણમાં નહોતી પડિત જવાહરલાલ મન્ને પક્ષેમાંથી જે કંઈ કાચને આગળ વધારનાર લાગ્યું તેને ટેકો આપતા હતા

સરદાર પટેલ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને મૌ આઝાદનો પક્ષ મહાલ પક્ષ હોય એમને સત્તા મમતી, પ્રેસીડેન્ટ તરીકે એમના વિચારોને અનુકૂળ માણસ જોઈતો હતો પડિતજીનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું મરોબારી કમિટિના સભ્યોને એમણે ચોંકાવનારી નીતિ સલામતી હતી પાર્લામેન્ટરી સબકમિટિ એ કારોબારીની એક કાર્ગકારિણી સલામતી હતી તેમાં રાજેન્દ્રનાથુ, સરદાર અને મૌ આઝાદ મતાંહતાં હતી એ પાર્લામેન્ટરી કમિટિ સાથે મહાસલાના પ્રાતો પર પ્રધાનમંડળે હાથ ચાસન

કરતી હતી. હરિપુરા અધિવેશનમાં સુભાષબાણુ પ્રમુખ નીમાયા હતા. જુની કારોબારી કમિટિમાં એમના સાથીઓ સાથે અચકા-મણુ થતી હતી. આવતી મહાસભાના અધિવેશન માટે સુભાષબાણુને ફરી ઉભા થવાની સલાહ એમના મિત્રો આપતા હતા. પણ સુભાષબાણુ ના પાડતા હતા. તેને બદલે આચાર્ય નરેન્દ્રેવનું નામ આપતા હતા. ડાઆ અને જમણા પક્ષે વચ્ચે ખુબ ખેંચતાણુ હતી.

બીજી બાણુ મૌલાના આઝાદનું નામ સૂચવાયું. પણ એમણે પ્રમુખપદની ચોક્કસી ના પાડી. એટલે ડા. પટ્ટાબી સિતારામૈયાનું નામ રણુ થયું. સુભાષબાણુ આથી કંઈક નારાજ થયા. એમણે આ રસાકસીમાં ઝુંકાવ્યું. મૌલાના આઝાદને અગાઉથી પ્રમુખ તરીકેનું નામ સૂચવી પ્રગતે ઉંધે રસ્તે દોડવાનો હક્ક નથી. તેથી હું હવે પ્રમુખ તરીકેના સ્થાન માટે ઉમેદવાર તરીકે ફરી ઉભો રહું છું. સુભાષબાણુની આ જાહેરાત પછી કારોબારી કમિટિના ૭ સભ્યોની સહીથી એક નિવેદન પ્રગટ થયું તેમાં સુભાષબાણુના કાર્યને નાપસંદ કરવામાં આવ્યું. સુભાષ-બાણુએ બાજબી પગલું લીધું નહોતું એમ એમણે જણાવ્યું. એમણે મતભેદો પ્રત્યે આદર વગેરે વાતો કરી છેવટે સુભાષબાણુની ઉમેદવારી ઉપર ચોક્કસી મૂકી.

પંડિત જવાહરલાલ એ વેળા કમાઉતી ટેકરીઓમાં પ્રવાસ કરતા હતા અને એ ટેકરીઓની વસિત સંબંધી બારિક નીરિ-ક્ષણુ કરતા હતા. મહાસભાના પ્રમુખ સંબંધી ખેંચતાણુ વિશે તેઓ બેચેન હતા. મૌલાના આઝાદ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ જશે એટલે કોઈ જાતની રસાકસી રહેશે નહિ એવું એમણે ધાર્યું હતું. મૌલાનાએ પ્રમુખ થવાની ચોક્કસી ના પાડી એટલે આખું ચિત્ર વિકૃત બની ગયું. પંડિતજીને એની ખબર પડતાં તરત જ

એક ખુલાસો બહાર પાડ્યો ' મહાત્માના પ્રમુખે જે પહેલો ખુલાસો પ્રગટ કર્યો છે તે સિવાય બીજાઓના ખુલાસાઓ મેં વાંચ્યા નથી. હું પ્રમુખે ઉમેદવારના ટેકા માટે આ ખુલાસો બહાર પાડતો નથી મહાસભાના પ્રમુખનો ચોક્કો ખુબ મહત્વનો હોવા છતાં એ બીજી સ્થાન ધરાવે છે, પણ સૌથી અગત્યનું સ્થાન તો મહાસભાની નીતિ અને માર્ગક્રમનું છે મેં જૂનકાળમાં જોયું છે કે મહાસભા અત્યંત અખિલ હિંદ મહાસભા અમિતિએ નક્કી કરેલ નીતિ પ્રમુખનો બદલીથી કરતી નથી પણ એ નીતિના અવપૂર્ણ અને એ કાર્યક્ષેત્રમાં વહેતી મૂંઝવાના કાર્યમાં પ્રમુખ ફેરફાર કરી શકે છે મહાસભાનો પ્રમુખ એ માત્ર એક સભાનિગ્રહ અધ્યક્ષ નથી '

' મહાત્માની નીતિ અને માર્ગક્રમ એ મને જનરે એક બીજાની વિરુદ્ધતા ધાન્ય કરે ત્યારે પ્રમુખની પમદગીમાં ગસાઈમી આવે છે તે હું સ્વીકારું છું મને લાગે છે કે પ્રમુખની ચૂંટણીમાં હિંદની ગજનીતિ અબ રીના અનેક અગત્યના પ્રશ્નો સમાવેલા છે તેમ પણ ફેરફારનો આગતનો પ્રશ્ન ખુબજ મહત્વનો છે પણ ફેરફાર આગતના મતભેદો સબધી હું કંઈ જાણતો નથી એ સબધી મહાત્માની નીતિ નાકક્રમ છે ફેરફારનો આગતમાં જશ્ય નમતું મુકત એ દરેક મહાસભાવાદી માટે અપેક્ષા છે મહાસભામાં બીજા અને રસાસીઓ છે પણ આ ચૂંટણીની ગસાકસી પર તેની મંદ અમર પડતી નથી '

' પ્રજામીય અને આત્મગર્હિત મોગી લડતોને બિવિધમાં કેવું સ્વરૂપ આપતું તે પ્રશ્ન આપણે માટે ખુબ અગત્યનો છે. આપણી સમિતિ હજુનારા આતરી તબ અને તકગરો ચાપ એવું મોટું કાર્ય આપણે કરી રહીએ નહિ કેટલી વખત મને આવા અનેક ટકવા અડુલવો થયા છે મને ઘણી વખત લાન્યું છે કે

હું કેએસના પ્રમુખપદ તરીકેનું ગણનામું આપીને પણ હું મહા-
મહાની સગસ સેના કરી શકીશ. આ વખતે કેટલાક મિત્રોએ
મને પ્રમુખ તરીકે કરી ઉમેદવારી કરવા મુશ્કેલી હતી, મેં એ
વાત સ્વીકારી નહોતી.’

‘આ અને બીજાં કારણોને લીધે સુભાષચાણુની ફરી-
વાગની ઉમેદવારીને હું પસંદ કરતો નહોતો. આવા સમયમાં ચૂંટાઈને
હું અને સુભાષચાણુ અમારા કાર્યોની શક્તિ મેળવી પાડતા
હતા. મેં સુભાષચાણુને એવું કહ્યું હતું કે આ વર્ષના પ્રમુખ
તરીકે હું મોં અશુભ કલામ આજાદને યોગ્ય માનતો હતો, કેટલાક
અગત્યના પ્રશ્નોના નિર્ણય કરવા માટે એ યોગ્ય પુરુષ હતા.
સામા પક્ષની દલીલો અને હૃદયને સમજવાની એમનામાં સારી
શક્તિ છે. તે વૃદ્ધ રાજપુરુષ છે, અને સર્વ પક્ષો તરફથી એ
સન્માનનીય અને વિશ્વાસનીય છે. બધા પક્ષોની એકતાને
સાચી રીતે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી હું મોહાના માહેબને જાણુ છું.
વર્ષો થયા એમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, સમજ શક્તિ અને સમજાવક
શક્તિ પ્રત્યે માત્ર મન અચળ રહ્યું છે. મેં અને મારા મિત્રોએ
એમને પ્રમુખ તરીકે ઉમેદવારી કરવા ખુબ સમજાવ્યા હતા.
અમે એમને સમજાવી શક્યા હોએ એવી ધારણા હતી. કમનાએ
એમણે ના પાડી છે એમનું નબળું સ્વાસ્થ્ય, જાહેરાત માટે અસંવ
અને ચૂંટણીનો ધમાલ તરફની અગ્રિયતાથી તેઓ ખસી ગયા છે.’

આ ચૂંટણીને આટલી અગત્યતા શા માટે અપાઈ છે તે હું
સમજી શકતો નથી. આમાં કુયોગ્ય દાર્શનિક ગણો નથી ને ગમે
તેને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં આવે તો પણ ફેડરેશનનો નિર્ણય
તો છે જ. બલે આ ચૂંટણીમાં રમણસી હોય પણ આપણા
દાર્શનિકો ઉચ્ચ કોટિ સદૃશ્યાનમાં ગણી મહાસભાને જરા પણ
આંચ આવે એવું દાર્શનિકો પણ કરી શકે નહિ મહાસભાનો

કાર્યક્રમ વધારે ને વધારે પ્રયત્ન અને એવા આપણે પ્રયત્નો નિશ્ચિન કરવા જોઈએ. આપણે વ્યક્તિત્વ બુદ્ધિ આપણા સિદ્ધાંતો અને કાર્યને માટે સૂઝવું જોઈએ.”

પડિત નહેરુની દિગ્ભ્રમ અને શાણી સચ્ચાઈ બહેરા કાનેા ઉપર પડી. કારોબારી સમિતિના બંને પક્ષો છૂટે ચડ્યા હતા. પોતપોતાનું બળ અજમાવી લેવા માગતા હતા બંને પક્ષો વચ્ચે રસાકસી એટલી જોસમા હતી કે પડિતજીનો અવાજ સાંભળ્યો ન માંભળ્યો થયો. બંને પક્ષોએ એક બીજાની વિરુદ્ધ લેખ-માળાઓ બહાર પાડી સગદાર ગામેનો મોરચો હવે પરસ્પરના સામનામાં પરિણમ્યો. મહાત્માજી પણ આ ખેંચાણે ચીથી અલિપ્ત રહી શક્યા નહિ. ડૉ. પટ્ટાભી સીતાગમૈયાએ જણાવ્યું કે મારો વિજય એ દેશી ગાંભીની ગળનો વિજય છે. સુભાષચંદ્રએ જણાવ્યું કે મારો વિજય એ ફરફરનને દહનાવવાના પરિણામ લાવવા માટેનો છે. છેવટે ચૂંટણી પૂરી થઈ. સુભાષચંદ્ર ક્રોધમંદ રીતે ચૂંટાઈ ગયા મહાત્માજીએ એમના વિજયને પોતાના પગજય તળીકે જાહેર કર્યો, અને દેશ ખળભળી ઉઠ્યો.

પડિત નહેરુએ આમાં મવાયોના પક્ષનો પરાજય માન્યો નહિ, આમાં પક્ષાપક્ષી કે જેયતાણનો સવાલજ નહોતો. કોઈ પક્ષે હારવાની અને બીજા પક્ષે જીતવાની ગણતરી લેવી એ ખાટો ભ્રમ હતો. આ વસ્તુને સમજ્યા વગર પક્ષાપક્ષીના બેદે મોઢું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. ખવાળો અને જહાણો સંબંધી રસાકસીઓ, લખાણો વ્યક્તિગત અને સમાજી ગત વગર સમજાયે યથાં જાય છે. પડિતજીએ તે માટે અફસોસ જાહેર કર્યો હતો. પડિતજીની મત મુજબ આ ચૂંટણી જે આપણને દિગ્ભ્રમ અને ખદેશની પરિસ્થિતિની વ્યોમિત ઝાંખી કરાવતી હોય તો હિતાવદ્દ જ ગણાવી જોઈએ. આદર્શને સમીપગમ્યા સિવાયની આડી

અન્યો વાતો મવાનો ઈ જહાલોને નીતિ ઘડતગમા સહાય
કરે તેમ નથી

પડિત નહેરૂ આ સર્વે બ્રમમૂલકે રસાદમીમા દિશા બધ્યા
નહિ તેમણે તો એક જ ધ્યેય પ્રગ્ન સન્મુખ મુક્યું હતું
હિંદને યાદ પણ ગેતે આઝાદ બનાવીને સમુક્ત પ્રગ્નક્રિય અને
સ્વતંત્ર શાસન પદ્ધતિ દાખલ કરવી નજીવી પક્ષપક્ષીની જેમતાણુ
તગ્ક એમને કિમિત પણ પક્ષપાત નહોતો એમનું જીવન આઝા-
દીના બહાથી પ્રબલિત નહેલું હતું આઝાદી પોતાના દેશ માટે
મેળવીને પ્રગ્નને સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા નીચે મુકવાના કાર્યમાં
એમને પશ્ચિમિત હતી હિંદમાં મવાલ અથવા જહાલ એવા
પક્ષોનો અનુદાશ જ નહોતો

પડિત જવાહરલાલ સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા મતના
હતા એમણે બન્ને પક્ષોને ચૂંટણી જેવી વસ્તુના વિચારો છોડી
દેવા કહ્યું ચૂંટણી પુરી થઈ ખરા પ્રગ્નવાદી તરીકે પ્રગ્નક્રિય
ચૂમદો ઉદારતાથી સ્વીકારે લેવા પોતાના નજીવા મતનેદોને
આગ્રહ સેવવો નહિ, પરંતુ મહાસભાને મજબુત બનાવી સ્વતંત્ર-
તાના મુદ્દ માટે સશ્ત્રો સજવા આ બંને પક્ષોને જીત ધણી હતી
પડિતજી બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કાગવવા ખૂબ મથી રહ્યા
ગ્રાધીજીએ મવાલોને જે મહાસભાની બહાર રહીને મહાસભાની
સેવા વધારે સારી થઈ શકે એવું લાગતું હોય તો બહાર આવવા
ટહી દીધું મહાસભાજીએ મવાલોના વતી કલમ ઉપાડી હતી

પડિતજીના પ્રયત્નોને ઘણ મધ્યો નહિ વિખરાદ ચાડ રહ્યો
કારોગારી કમિટિના મવાલ સભ્યોએ રાજીનામા લખી શ્રી સુભાષ
ચંદ્રભાઈ હાસમા મૂક્યા જવાહરલાલે પણ બીજા કારણોથી ગજીનામું
આપ્યું. રાષ્ટ્રપતિ અને કારોગારી કમિટિ વચ્ચે જે એખલાસ
અને સન્માન હોવા જોઈએ તે નહોતાં આથી સુભાષજી એ પોતાને

અનુકુળ સંબોની કારોબારી બનાવવી બેઠક. આથી કારોબારીના બધા સંબો રાજીનામું આપે ત્યારે એકલા જવાહરલાલના રહેવાથી કાંઈ અર્થ ન હોતો. જહાલો અને મવાલો વચ્ચે તિફલું વિખવાદ થયો, સુભાષ બાબુએ જહાલોની એક પરિષદ યોજાવી, વિચાર કરી આ પરિસ્થિતિમાં માર્ગદર્શન માગ્યું.

મહાત્માજીએ આજ સમયમાં ગજકોટ ખાતે પોતાના ઐતિહાસિક ઉપવાસો આરંભ્યા. દેશ અને પ્રજાનું ખ્યાન કારોબારીના ક્રમકાથી બેચાઈને મહાત્માજીના ઉપવાસોના બનાવ ઉપર કેન્દ્રિત થયું કારોબારીના પક્ષભેદ સાથે એ વિષયને કાંઈ સંબંધ નહોતો. પરંતુ બીજી રીતે આ વિષયે બીજા સર્વ બનાવોની પેઠે કારોબારીના મતભેદ ઉપર પણ મોટી અસર કરી. દરેકોના હૃદયોમાં પુન્યતા અને સન્માન પામેલા મહાત્માજીને પ્રજા કદી ભુલી શકે નહીં. એમના ઉપવાસોએ એમની લોકપ્રિયતાની લાગણીને પ્રજાના હૃદયોમાં પ્રબલિત કરી. જવાહરલાલે લોકમતને પકડ્યો પાડ્યો. ગાંધીજીએ અનદાનવૃત લીધું છે. તેઓ મરણ પધારી ઉપર છે, આપણે પરસ્પરના ક્રમકા પતાવી ન શકીએ અને એમને મરવા દેઈએ તો આપણા માટે બેહદ શરમજનક થઈ પડશે.

મહાત્માજીએ સુભાષની ચૂંટણીને પસંદ કરી નહોતી. મવાજોના ચોદાએને એમના તરફથી માર્ગદર્શન અને ગદબરી ગળતાં હતાં. જવાહરલાલ આ આતંત્રિક કલેશના ભડકાને શાંત કરવા માંગતા હતા. રાજકોટના રાજ્યએ પોતાના ચબ્દો ઉપર પાણી ફેરવ્યું હતું. દેશી ગજ્યોના કાર્યોમાં પંડિતજીએ ખૂબ રસ હતો. રાજકોટની બાબતનો પંડિતજીને મિલકત મહાસભાના પક્ષમાં થાય તે માટે પંડિતજી હિતેશ્વર હતા. ઉવટે હાકોર સાહેબનું હૃદય પોગ્યું. મહાત્માજીએ પશુ સમાધાન રૂપે

દાખવી પોતાના અપવાસને અટકાવ્યા, આખું પ્રકરણ સમેટાઈ ગયું.
મહાત્માજી જીવ્યા રાજકોટ જેવા નજીક પ્રશ્ને આખા
જગતના ચિન રૂપે દેખાઈ એ પાછું પોતાનું અસલ નજીક
સ્વરૂપ પામ્યું.

ત્રિપુરી મહાસભાનું અધિવેશન બંને મવાળ અને જહા-
લોનું કુશ્મેત બંન્ધુ બંને પક્ષોએ મોઝી તૃધારીઓ કરી હતી.
પડિત ગોવિંદ વલ્લભ પત એક હગન લાવ્યા તે નુજર્મ સુભા.
બોઝ મહાત્માજીની સલાહ પ્રમાણે પોતાની મરોબાની
સમિતિની ચૂટણી કરે એવી સૂચના હતી જવાહરલાલ અને
એમના સમાજવાદી મિત્રો તરફ રહ્યા પડિતજી અને તેમના
મિત્રો મહાસભામાં કુસખનો સડો લાવવા માગતા નહોતા તે
સિવાય પક્ષાપક્ષીની લડાઈ એમને પસંદ નહોતી એટલે તેઓ
તટસ્થ રહ્યા એમની કામ પદ્ધતિ માટે પ્રજર્મા મતભેદ હતો
બુગાગના પ્રતિનિધિઓએ પડિતજી ઉપર ખૂબ ક્રોધ દાલ્યો
શ્રી સુભાષ બોઝને ટેકા ન આપવાનો આરોપ મુકી પડિતજીને
એમણે બે કલાક સુધી ગડે નાખી બોલવા દીધા જ નહિ.

જવાહરલાલનો પારો ગરમ થઈ ગયો એમણે જણાવ્યું કે
હેલા પચ્ચીસ વરોના ગજકિય જીવનમાં એમણે આનું કલકટ
દશ્ય ક્યારે પણ જોયું નહોતું મહાસભામાં આવા સમયો હશે
તો મહાસભાનું બાવિ બગરો એરી બીક તેમને હતી ત્રિપુરીનું
અધિવેશન આવા બેચતાયુદ્ધના દરમોમાં પૂરે થયું સમાધાન
થઈ ચક્રમું નહિ લાગીઓ વધારે તિમ જની હતી આંતરિ-
મતભેદના વધારે અગત્યના પ્રશ્નો બોઝને પડ્યા હતા સારી
સમજ અને સમાધાનરૂતિ વાતાવરણમાં નહોતા.

હવે ત્યાં આને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ મળી
ત્યાંનું વાતાવળ ત્રિપુરી રૂતતા પત ગરમ ગરમ હતું બીજા

પહે મજબુત બુદ્ધિ ગ્યના કરી. શ્રી. સુભાષભોજને નકામા બનાવી દીધા કારોબારીમાં જહાલોનું બળ તૂટી ગયું હતું શ્રી. સુભાષભોજ શક્તિશાળી પુરુષ હતા. તેઓ દબાઈ જાય તેવા નહોતા. કવચ-તામાં તેમણે પ્રમુખ તરીકેનું પોતાનું ગણનાનું આપ્યું. દિલ્હીમાં ભારે ઘોરાટ થયો. મવાળા પોતાની બુદ્ધિ ગ્યનામાં મક્કમ હતા.

પંડિતજીએ આ સમયે પણ મજબુત સમતોલપણુ ખોલ્યું નહિ. તેઓ સમાધાન અને સુલેહ માટે આગ્રહ બતાવતા રહ્યા. એમણે બુદ્ધિ અવાજે પોકાર્યું બધેઓ ! ખોટી તાણાતાણીથી આપણા હિતોને નુશાન છે ભૂતકાળને ભૂલી વર્તમાનના પહેલોને સુમાર્ગે વહેવરાવો. નવી પરિસ્થિતિના ચિત્રને અપાણે દષ્ટિ સમક્ષ નાખવું જોઈ. વિશ્વબુદ્ધ ડોકીયા કરી રહ્યું છે. આપણે આ વિશ્વબુદ્ધના વરોળમાં સપડાવું જોઈએ નહિ બધા વિષયોને દષ્ટિ મર્યાદામાં રાખી આપણે શુદ્ધ અને સ્વચ્છ મનથી વિચાર કરવો જોઈએ. સુભાષ ભોજ તરફ ફરીને એમણે કહ્યું

‘હું એમને અપીલ કરું છું કે, આ વિષયનું એટલે પોતાના રાજીનામાના પગિણામનું ખૂન સલામતી વિચાર કરે. મહાસલામાં પક્ષવાદ અને તકોની હું કાંઈ આવશ્યકતા જોતો નથી આપણી સંસ્થામાં મતભેદો હશે તો આપણે કદી પણ આગળ વધી શકવાના નથી. આપણા મતભેદો એ આપણી પ્રગતિનું વિરોધી તરન છે’

પરંતુ જવાહરની અપીલ પક્ષાપક્ષના ઝેરવેગમાં નિષ્ફળ બની. મહાસલાની બેઠકે બાદ તોફાની દેખાવો થયા. જવાહરલાલ નહેરૂ ઉપર એ તોફાન ઉતર્યું નહિ. પણ ગજેદ્રમાં જોવા મવાલ નેતાઓ એ આપીમાં સપડાયા સુભાષનાજીએ પ્રમુખની ખુરશી ખાલી કરી પણ આ વિષય અહીંથી જ અટક્યો નહિ મહાન નેતાના હાથમાંથી જ્યારે સત્તા છીનવાય ત્યારે તે ઝડપા વધે છે. સુભાષનાજીએ અંચ નેતાઓ સામે કમર કમી, એમણે તરતજ એક મજબુત મડળ (Forward Block) ની સ્થાપના કરી.

મહાસભાની છત્રછાયા નીચે જહાલ નેતાઓને સંગઠિત કરવાનો એનો હેતુ હતો. એક્ટર રાજેન્દ્રપ્રસાદને નવા અવેજી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. પંડિતજીને વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્ય તરીકે આમંત્રવામાં આવ્યા, પણ એમણે એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહિ. પંડિત જવાહર સુભાષભાણુના પ્રગતિશીલ મંડળને પણ પસંદ કરતા નહોતા. એમની માન્યતા હતી કે, મહાસભાનું બળ આથી ધટી જશે અને સંરંધામાં કુસુપ ઉત્પન્ન થશે. મહાસભામાં જહાલ પક્ષના નહાનાં મંડળો સ્થપાય એ સામે તેમનો વાંધો નહોતો, પણ મહાસભાની વ્યવસ્થા તરફ ચાલુ વિરોધતા સેવનારા 'ફોરવર્ડ બ્લોક' માટે એમની સંમતિ નહોતી. અંદરોઅંદરની ખેંચા-ખેંચીમાં મહાસભાનું બળ વેડંરી નાંખવાનું એમને ઉચિત લાગ્યું નહિ. દેશની આઝાદીને ખોરબે મુકવા જેવી આ દૌલયાલ હતી. સંયુક્ત બળ વિખેરાઈ જાય એ એમને પસંદ નહોતું. એમણે જણાવ્યું કે મહાસભા લડાયક સંસ્થા હતી, પણ 'ફોરવર્ડ બ્લોક' જેવાં મંડળો ધટી શકે તેવાં નહોતાં. સુભાષભાણુ દેશભક્ત પુરુષ હતા, પરંતુ એમની જહાલ દેશભક્તિનું વશણ ફેસીઝમ તરફ ઢળતું હતું. સુભાષભાણુ એમને પ્રિય હતા, પણ દેશ એથી ય વધારે પ્રિય હતો.

પંડિતજીની માન્યતા હતી કે 'ફોરવર્ડ બ્લોક' માં અતિ જહાલ વિચારના માણસો પણ બેઠા મળ્યા છે. આ યુધ્ધમાં મહાસભાએ અખત્યાર કરેલી નીતિ તેઓ નજીવી શકે એ મુશ્કેલ અને જર્મની અને જિટન વચ્ચે યુધ્ધ ફાટી નીકળે તો મહાસભા આ લોકોને સાચવી શકે કેમ તે મોટો પ્રશ્ન છે. 'ફોરવર્ડ બ્લોક'ના નેતાઓ ભવિષ્યમાં કેવો માર્ગ અખત્યાર કરી શકે એ પંડિતજીના ધ્યાન બહાર નહોતું. આ રીતે એમની મુક્ત નિરિક્ષક દષ્ટિએ એમને 'ફોરવર્ડ બ્લોક'ની જહાલ નીતિની સમગત્યુ આપી દીધી હતી. જહાલો અને મવાલો વચ્ચેની તકરાર અચૂ-ઉકેલ જ રહી. મહાસભાનો કબજો ફરી મવાલોના હાથમાં આવ્યો.

૬૨. પરદેશની સ્થિતિનો બહુ જ બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવાની પંડિતજીની ટેવ હોવાથી જગતની પરિસ્થિતિથી તેઓ સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર રહેતા. યુધ્ધ અંગેની જંગી તૈયારીઓ અને ફેસીઝમનું બિદામણું સ્વરૂપ એમણે પારખી લીધા હતા. હેઠ હિટલરે એકાસ્ત્રોવેકાયાનો એક ભાગ લેવાને બદલે આખો દેશ આદિયા કર્યો, અને તેને કાંઈ રોકા શક્યું નહિ. એનમાં પણ કામીસ્ટ ગણ્ય સ્થપાયું ઓસ્ટ્રીયા પણ લઈ લીધું, આથી પંડિતજીએ બવિખવાણી ભાખી કે યુરોપની સ્થિતિ બગડે છે, ત્યાં મોટા ઝંઝાવાતો મડાશે, અને ૧૯૩૯ ના ઉતાળામાં યુધ્ધ ફાટી નીકળશે. એ પ્રમાણે ખરેખર ૧૯૩૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં જર્મનીએ પોલાંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું. રશિયાને અર્ધાં પોલાંડની લાય આપી, હિટલરે પોલાંડ હજમ કર્યું. પંડિતજીને બ્રિટિશ રાજનીતિ નબળી લાગતી હતી એમણે એપ્રિલ ૧૯૩૯ માં જણાવ્યું હતું કે “રશિયા અને અમેરિકા મહાસત્તાધારી મહા-ગણ્યો છે. બ્રિટન, ફ્રાન્સ, રશિયા અને અમેરિકાનું જુથ એક-સપીથી આવે તો કાંઈ તેને પગજીત કરી શકે તેમ નથી, પણ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ રશિયા સાથે જોડે તેમ નથી રશિયાને વટવી ગયેલ ગણ્યની હાલતનું એ સમજે છે, રશિયાના સામ્યવાદના હિદાગ વિચારોથી બ્રિટિશ અને ફ્રાન્સના ચાલીવાદી સામ્રાજ્યો પર આડી અસર થાય તેમ છે

રશિયા અને બ્રિટન વચ્ચે સુમેળ ન હતો. ઇંગ્લેન્ડ રશિયાને હલકું પાડવા પ્રયત્ન કરતું હતું. બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રોનાં મોઢાં પર બ્રિટિશ સરકારે તાણું માધું હતું. એટલે પ્રજા ખરી રીતિ સમજી શકતી નહોતી. બ્રિટિશ રાજનીતિ જર્મની અને રશિયા બન્નેની સાથે ખેલ ખેલતી હતી. એ નિઃશ્વાત્મક નહોતી. આવી રમત આગની સાથે રમત કરવા જેવી હતી.

આંતરરાષ્ટ્રિય આક્રમણમાં વાદળો ઘેરાતાં જતાં હતાં, તે સમયે હિંદીઓને પળવનાર એક બીજો બનાવ બન્યો. પાંડિત નહેરુને તરત તેના તરફ ધ્યાન આપવું પડ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓ હંમેશા હિંદીઓની અવગણ કરતા આવ્યા છે. ગાંધીજીએ ત્યાં બે વખત સત્યાગ્રહ શરૂ કરેલ. ત્યાં મોટી લડતો વચ્ચે જ મહાત્મા જીનું રાજકીય જીવન શરૂ થયેલ. ત્યાંના ગોરા લોકો અંગ્રેજોની સામે લડ્યા હતા. ત્યાંના હિંદીઓના હિતોને ઓપર લોકો નુકસાન કરે છે એવું કારણ બતાવી ઇંગ્લેન્ડ ઓપરો સામે લડાઈ કરેલી. પણ ઓપરોનો પરાજય કરી પાછું ત્યાંનું રાજ્ય એમને સોંપ્યું એટલે ત્યાંના ગોરાઓએ હિંદીઓના હક્કો પર તરાપ મારવા માંડી. બ્રિટન ત્યારે હિંદીઓની વહાલે આવ્યું નહિ. અને ત્યાં લડાઈ ચાલી રહી હમણાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક કાયદો પસાર કરવાનું નક્કી થયું હતું જેમાં હિંદીઓના સ્થાવર હક્ક લેવાના હક્કનો વિચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો. એ માટે બ્રિટિશ પ્રજાએ જરા પણ આંગળા ઉંચી કરી નહિ. પણ હિંદમાં તો ભારે સનસપાટી ફેલાઈ ગઈ. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ હિંદીઓ ઉપર જુલમો ગુજારતા હતા. આથી હિંદુઓમાં ગુરસાની લાગણી ફેલાઈ ગઈ હતી. હિંદના તમામ પક્ષે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવી રહ્યા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ જવાહરલાલને મળ્યા.

આખીવરનું સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે પાંડિત્યએ સમજી લીધી. તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના દિંદીઓની હાડમારી જોઈ મદદ માગી ઉઠ્યા, કે, ‘આપણે મૂળમાંથી વિનાશ પામવું’ સારું છે પણ આવી માનદાની ભોગવવી સારી નથી,’ દક્ષિણ આફ્રિકાના દિંદીઓને ધીરજ ધરવા અને મજબુત ગણવા તેમણે પ્રયત્ન. તેમણે કહ્યું: “દિંદ હમણાં ખુબ નબળું છે તેથી તે પરદેશના પોતાના બંધુઓને મદદ કરી ગરુ” નથી. પણ તેઓ ભવિષ્યમાં કોઈ પણ પોતાના એ દેશબંધુઓને ભૂલી શકશે નહિ. દિંદને હાંમે હાથ પોતાના બાઈઓના રક્ષણ માટે ભવિષ્યમાં લંબાશે અને તેમને ન્યાય અપાવશે.” મુંબઈમાં મહાસભાની કારોબારી મળી, અને હિંદના આ ગેરહિંસાઈ પામેલા સંતાનો તરફ તેણે દિલમોજી રાખવી. આ અગવળથી દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે આ હાયદાને ખોરબે નાખી દીધો. હિંદ અને ચીન એ બન્ને એશિયાના મહારાજ્યો છે. બન્ને ખુબ પ્રાચીન અને ઉજ્જવળ સંસ્કૃતિઓ ધરાવે છે. ઉંઠ અર્વાચિનકાળનાં આરંભ પહેલાં આ બન્ને પ્રાચીન સમૃદ્ધિ, શક્તિ તેજ, વિદ્યા વિદ્યાસ અને ઉન્નતિ માટે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા ભોગવતી હતી. બન્નેનું પતન થયું છે. ચીનના મહારાજ્યને પ્રથમ યુરોપિયન લોકોએ પી ખી નાખ્યું; એમનું અધુરું કામ જપાને હાથમાં લીધું. જપાને એ મહાદેશને આખે આખું ગળી જવાનો પ્રયાસ કર્યો આથી ૧૯૩૭ માં જપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કરે કહ્યું હતું. ચીન પાસે આધુનિક શસ્ત્રો અને વિજ્ઞાન નહોતાં. તેથી તેનો વારંવાર પગભથ્થ થતો હતો. પરાજયોને ન ગણકારી ચીન બહાદુરીથી લડતું હતું. યુરોપિયનો જપાનના હુમલાને અવગણીને ચીનને કંઈ મદદ આપતા નહોતા, આખરે ધીમે ધીમે અધુરું ચીન, ડિનાગનાં બંદરો જપાને ગ્રાપી લીધાં, ચીનની સરકાર અંદરના ભ.ગેમા જઈ લડતી હતી.

પાંડિત જવાહરલાલ નહેરુને ચીન પર ખુબ પ્રેમ હતો. ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં એમને ચીનનો પ્રવાસ કરવાની તક મળી.

અદલામાદથી કેવલ આપ્યા ત્યાંથી વિમાન માર્ગે યત્નરેત્ર
પહોંચ્યા અને અલ્લેશથી સિયામ યત્નરેત્ર હિંદીયાધના ગયા
ત્યાંથી ચીન પહોંચ્યા જલેશ રહ્યા, અને સિયામના
હિંદીઓએ પોતાના આ મહાન નેતાનું ભવ્ય સન્માન મ્યુ
ત્યાના હિંદીઓએ પોતાના દેશના ગજકા લુનો અભ્યાસ મ્ને
નેમરે એમ તેમણે મચ્યુ

ચીન વડાધમા સપડાયુ હતુ, ૫૫ પડિતજીને એણે નાર
માન આપ્યુ માર્ગલ અને એકમ ચાગ કાષ રોકે પડિતજીને
પોતાના મિત્ર અને અતિથી ગણ્યા એનાધ્યક્ષો અને ગવર્નરોએ
૧૬ ટેમણે એમનું સન્માન મ્યુ એને હિંદી પ્રતિભૂતિ ૩૫
ગણ્યુ રથેનના બાશિલોનામા જર્મન વિમાનોના બોમ્બમાગેનો
એમણે અનુભવ મેળવ્યો હતો, એજ રીતે ચીનમાં પણ જાપાનીઝ
બોમ્બમાગેનો ગત અનુભવ મ્યુજમી મર્મ એમને મળ્યો
ચીનના મોગ નેતાઓ સાથે એમણે વાર્તાલા ૩૫ ચીનાઓ
હિંદી ગજમરણમા ખુબ રસ નેતા જણાયા પડિતજી ચીનના
બહાદુર સામ્યવાદી નેતાઓને પણ મળ્યા ચીનની ઔદ્યોગિક
સ્થિતિ પણ એમણે નિહાળી યુનિવર્સિટીઓ અને અન્ય
ગ્રંથોનો ૫૫ અભ્યાસ કર્યો પડિતજી ત્યાં વધારે દેવા માગના
હતા, પણ હિંદમાં જન્મી પાછા ફરનાનો સંદેશો એમને મળ્યો
હતો સુદ કાગી નીજમુ હતુ અને હિંદી મહાસભાને એમના માર્ગ-
દર્શનની જરૂર હતી પડિતજી વિમાન માર્ગે પાછા હિંદ આપ્યા

પડિતજી ચીનમાં હતા ત્યારે મહાસભાનો હારોગારી
કમિટીનો ચોડી મળાઓ મગી સુભાષભાણુને ૫૫ આ
સમામા નેતાગ્રામા આ મા હતા એમના સુદ મળથી વિચારો
હારોગારી કમિટીને ૫૫ આપ્યા નહોતા સુભાષભાણુએ
દગિપુર ખાને અને પોતાના પુસ્તક 'હિંદી લડત' મા પોતાના

વિરોધે બનમગ વ્યક્ત કર્યા હતા. કારોબારીને આ વિચારો
 કંઈક આક્રમ જણાયા મહાત્મા ગાંધીજી પાસે માર્ગદર્શન
 માગ્યું. મહાત્માજી અહિંમાના મહંત છે એમની નીતિ યુદ્ધ
 પ્રત્યે અસ્પૃહકારની છે. કારોબારી કમિટી આ નીતિ સંગોપાગ
 પ્રદાન કરી શકે તેમ નહોતી. આથી માર્ગદર્શન માટે પડિત
 નહેરૂની આવશ્યકતા પડી એમને બોલાવવામાં આવ્યા.
 પડિતજીએ જ આજ મુઘી મહાસજાની પદ્ધતિ નીતિ ધડી
 હતી જવાહરલાલ આવી ગયા. મંત્રણા થઈ કારોબારી
 કમિટીએ નિર્ણય કર્યો કે કોઈ ઉતાવળિયુ પગલુ ભરવુ નહિ
 ધીગમથી મર્વે વરગુચ્ચિતિ જેતા જવુ યુદ્ધ સખધી નીતિ

બાપુ માથે મન્નાશા

તરીકે મહાસલાએ એમા ભાગ લેવો નહિ તેમ નગમો
 વિરોધ પળ કમ્વો નહિ, પન્તુ વસ્તુસ્થિતિ જોયા મ્વી
 સગમ ઠેવી રીને મુજ ચલાવે છે તે જોતુ સગદાર સાથે
 સદકાર કમવાના જાગણા બધ કમ્વા નહિ મ્વા પટેલ અને
 મો આઝાદ સહિત પડિતછના પ્રમુખપણા નીચે આ વિપવજા
 સંપૂર્ણ દેખરેખ ગખવા કમીટી નીમવામા આવી મહામજાની
 નીતિ અનુમાર તગતના પગલાં જાવા અને સજોગોને ખોટી
 વગના આ નાની કમિટીને સત્તા આપવામા હતી

૧૮૧૪-૧૮ના પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં પણ આ મહાગન્યો પ્રગટીય તત્વોના ગ્દશણ માટે લડતા હોવાનો આદર્શ જણાવ્યો હતો, પણ યુદ્ધને અતે એ વચન ખોટું પડ્યું હતું તુર્કીના સામ્રાજ્યનો અગવિચ્છેદ ઠગવામાં આવ્યો હતો. જર્મની પામેથી સસ્થાનો ઝુટવી લેવામાં આવ્યા હતાં વર્મિન્સનો સધી ન જાગતી રીતે લાદવામાં આવી હતી પ્રગ્ન સવને મારી નાખવાની હદસુધી પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું, મન્યુ-ગિયા, સ્પેન અને ઝેમરનોવેકિયાને દગો દેવામાં આવ્યો હતો. હિંદને એવા યુદ્ધમાં રસ નહીં ચાલીવાદની સીમા વિરાગ ઠગવાના કોષ્ટ પણ કાર્યોમાં કારોમારી મિટી ગ્સ ચેતી નથી પણ જે પ્રગટીય તત્વનું ગ્દશણ કે વાનું મર્થ હોય તો તેમાં ભાગ લેવાને એને આનંદ હિપ્તગે

કારોમારી મિટીએ મિર્શ પ્રગ્ને હિંદને આઝાદી આપવાનું જણાવ્યું હતું યુદ્ધની શરૂઆતનો આધાર માન નાજી મહત્વમક્ષાને લીધેજ નહોતો યુદ્ધનું મન્ય વધારે બહુ છે જગતમાં આમાણક અને આર્થિક સંઘર્ષને વીધે આ યુદ્ધો જન્મ્યા છે આ દસ્તાવેજમાં વધાગમાં જણાવામાં આવ્યું હતું કે, યુરોપમાં જે આ મહાઉત્પાત જાગ્યો છે તે ફક્ત યુરોપનો નથી પણ આખા જગતને આગી દે છે જગતની મહામારી ખીગ્ન ભૂતમળના ઉત્પાતો જેવી સહેજે પસાર થાય તેવી નથી, પણ જગતની રચનાને ઉલટાવી નાખે એવા ભયકર પરિણામો લાવશે કદાચ એથી જગતમાં સામાણક અને આર્થિક હિંતોનું નવ સર્જન પણ થાય હાલ સામાણક અને આર્થિક સંઘર્ષો અને આક્રમણો ચાને છે તેના સીધા ફળ રૂપ આ યુદ્ધ છે ન્યા સુધી આ સંઘર્ષો દૂર થઈ નૂતન સુવ્યવસ્થા અને સમભાવ ન સ્થપાય ત્યાં સુધી આવા યુદ્ધો અટકશે નહિ જગતના પછાત દેશોને ચૂસવાની અને ચક્રવર્તીપણું સ્થાપવાની નીતી મુકીને સમભાવ અપાશે ત્યારેજ જગતમાં શાંતિ સ્થપશે

હિંદ આ સમલાવની નીતિને અમલમાં મુકવા માટેનું મૂળ-
ભૂત સ્થાન છે. આધુનિક શાહીવાદે એને ઘેરું છે અને જગતની
પુનર્રચના હિંદની પુનર્રચના વગર અધુરી જ રહેશે. હિંદ મોટો
સમૃદ્ધીશાળી દેશ છે. એટલે જગતના પુનર્રદ્યારમાં હિંદને અગ-
ત્યનો ભાગ ભજવવો પડશે. સ્વતંત્ર હિંદ જગતના પુનર્રદ્યારમાં
સગસ સહકારી બની શકશે. ડાઇ પશુ ભાગમાં શાહીવાદના પડ-
છાયા નવા ઉત્પાતો હિંસા કરશે. દેશી રાજ્યોમાં પણ જે એક-
હથ્થુ, અત્યાચારી અને લોકોના હક્કોને નાશુદ કરનાર સત્તા ચાલે
છે તેનો પણ બ્રિટીશ સરકારે અંત આણવો જોઈએ. આખરમાં
કારોબારી કમિટીએ કરાવ્યું કે હિંદી પ્રજાને જર્મની અથવા જાપા-
નીઝ લોકો સાથે કોઈ તકગત નથી પણ એમની ફેસીલિટી મરકારો
સામે વિરોધ છે.

હિંદમાં દશ વર્ષોમાં પડિત જવાહરલાલ નહેરૂએ પગ્દેશોના
ગજકારણના અભ્યાસ પછી જે નીતિની પોતાના ભાષણોમાં
અને લખાણોમાં વ્યાખ્યા આપી હતી તે જ નીતિ આ મહા-
સભાના કરાવમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. પગ્દેશોના વિષયોનો
પડિતજનો અભ્યાસ દીર્ઘ, લાંબા અને સૂક્ષ્મ હતો. આથી
મહાસભાના મોવડીઓ પગ્દેશનીતિના એમના અભ્યાસનો સારો
લાભ લેતા હતા. એ અભ્યાસની ગહજરી માટે હંમેશાં ઉત્સુક
રહેતા. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ જાહેર કર્યું હતું કે જવાહરલાલ
દેશના સાચા હૃદયનું પ્રતિક છે મહાસભા ગાંધીજીના અધિસાના
કાર્યક્રમને તદ્દન અનુગતી ચકી નથી પરંતુ જવાહરલાલની પગ્દેશ-
નીતિને અનુસરવાની સલાહ આપી હતી. સામ્યવાદીઓ અને
સમાજવાદીઓએ પણ પડિતજની નીતિને ટેકા આપ્યો હતો.

[૧૫]

યુરોપીય યુદ્ધ પૂર જોસમા ચાલુ થયું. બ્રિટિશ સરકારે પોતાના સર્વે સાધનો આ યુદ્ધમાં કામે લગાડ્યા. હિંદના તમામ પક્ષોનો સહકાર મેળવવા બ્રિટન ઉત્સુક હતું. મહાસભાની કારોબારીનો કરાવ તટસ્થ જોવા હતો. મહાસભાના સહકારની યુદ્ધના વિજય માટે ખાસ આવશ્યકતા હતી આથી મહાસભાના મોવડીઓને વાર્ષસરોયે મળવા આમંત્ર્યા. યુદ્ધમાં હિંદ સપૂર્ણ સામનો કરે તે માટે મહાસભાની સાથે મૈત્રી સાધવાની તેમને ઉમેદ હતી. મહાત્મા ગાંધી, પડિત જવાહરલાલ અને ડોક્ટર રાજેન્દ્રપ્રસાદ વાર્ષસરોયને મળ્યા. પરસ્પર વિચારોની આપ લે ચાલ પરંતુ બંને પક્ષના દિલ્લિખિતુ જુદા હતા મહાસભાની માગણીઓ સત્તા છોડ્યા વગર બ્રિટિશ સરકાર પુરી પાડી શકે તેમ નહોતું આથી મુલાકાતો નિષ્ફળ ગઈ.

હિંદની બ્રિટિશ સત્તા અને મહાસભા વચ્ચેનો સંબંધ દિનપ્રતિદિન બગડતો ગયો. સરકારે યુદ્ધના જવાબો નીચે દમનના આકારમાં પગલાં લેવા માંડ્યા. મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે યુદ્ધને લગતા મતભેદો વધુ મજબૂત બનતા ગયા. પ્રધાનમંડળોએ મહાસભાના એકજ આદેશથી રાજીનામા આપી દીધા. મુખ્ય મુખ્ય મહાસભાના સમાજવાદીઓને કારાગૃહમાં પુરવામાં આવ્યા. કેટલાક સામ્યવાદીઓને પણ એજ કારાગૃહ સાંપડ્યો ! પ્રાંતિય સરકારોને અધ્યસ્થ સરકારે કાયદા કરી વિશાળ સત્તાઓ મોંપી.

કંઈ પણ અનુકંપા, દીર્ઘદષ્ટિ અને એક પગેથી રાત્રીની રીતે એ સતાઓ વધવા લાગી. પોલિસનો દંડો કમકામી ઉઠ્યો.

મહાસભાએ ગમગડમાં અધિવેશન લીધું. વાતાવરણ સરકાર સાથેની લડાઈની અશ્વમેધથી ગાળી ઉઠ્યું. ડેટલાઈ મહાસભાવાદીઓ ઉતાવળા મર્ધ સરકાર સાથે એકદમ બાંધો ચડાવી બેઠા. બીજા ડેટલાઈ લાટકું લાકડાને બારે બાંધવા દે. એવી કંઠી નીલિવાળા પણ હતા. પડિતજીએ બાંધો ચડાવી લેવાને શિસ્તબદ્ધ તૈયાર થવા સૂચવ્યું. પડિતજીએ કહ્યું, કે લડત આવી પહોંચી છે. કડે ફરકાવવો અને ગીતો ગાવા એ ફરતાં થઈ મોટું કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે. આપણે પણ મોટા આત્મ-ભોગો આપવા પડશે, પણાં સંકેતો અને લાડમારીઓ ભોગવવી પડશે. જૂનકાળ ફરતાં દમન અને જુદા આ વેળા પણાં જનુની બનશે. વધારામાં પડિતજીએ જણાવ્યું કે હવે આપણે માત્ર વિરોધ બચત કરીને પ્રેરનારો પણાં કરવાના નથી, આપણા વિરોધના ગુસ્સાનો શાનો હવે છોડી હવે પડેાએ છે. હવે કંઈ કામ ફરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.

સાં સ્વીકારાઈ નહિ. વાઘસરોયે હિંદની જનતા ભેગ એક સદેશો બહાર પાડ્યો. તેમાં યુદ્ધ માટે પ્રભને એકત્ર થવાની અરજ કરી હતી. વાઘસરોયના આ નિવેદન ઉપર પંડિત જવાહરલાલે ચર્ચા કરતાં જવાળ આખો હતો કે વાઘસરોયની પ્રાગણી હિંદને સતોષતો નથી. હિંદની એકતા હિંદની સ્વતંત્રતાને ભોગે ખરીદી શકાય નહિ. શુદ્ધાત્મીનાં બધનમાં સપડાયેલા શુદ્ધાત્મીની એકતા આપણને આવશ્યક નથી. ’

વાતાવરણ ખુબ ગરમ ગરમ થતું ગયું. બ્રિટિશ સરકારને હિંદીઓને પૂરતી સત્તા આપ્યા વગર એનો સહકાર જોઈતો હતો. મહાસભાના મોવડીઓ તો રોકડીયો સોલો કરવા માગતા હતા. થોડા મહિના પછી અસહકારની લડત શરૂ થઈ. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ વખતે લડતની જુદી પદ્ધતિ શરૂ કરી એમણે પોતાની ચૂંટણી વ્યક્તિઓને અસહકાર કરવાની સત્તા આપી. દરેક સત્યાગ્રહીએ અહિંસા સત્ય વગેરેનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાનું હતું. પંડિત નહેરુ મહાત્માજીનો સત્ય, અહિંસા વગેરે ઉપરનો આગ્રહ સમજી શકતા નહોતા. આગળના સત્યાગ્રહોમાં પણ પંડિતજી મહાત્મા ગાંધીજીના ચરમાંથી જોઈ શકતા નહોતા. મહાત્માજી અને પંડિતજી વચ્ચે આદર્શનો કંઈજ ફરક નહોતો, પણ કાર્યપદ્ધતિ વચ્ચે મોટું અંતર હતું. કાર્યપ્રણાલી બન્નેની જુદી જુદી હતી.

એ અહિંસા અને ભોગ બન્નેને મહાત્માજીની પેઠે સંપૂર્ણ આવશ્યક ગણતા હતા. દેશમાં બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. મહાત્માજીનું મંતવ્ય હતું કે સંપૂર્ણ અહિંસાને અનુસરો, અને આદર્શ માટે આકળા થાઓ મા ! સાચી અહિંસા વાપરો અને કવિધ્ય પરમાત્માને સેવો તો કામ ફળીજીત થશે. તમારો અધિકાર કાર્ય કરવાનો છે. ફળ આપનાર ધર્મવર છે. પંડિત જવાહરલાલને મહાત્માજીની આ નીતિ રાજકીય કદાપણ અને

શાસ્ત્રીયતાથી વિરૂદ્ધ ભાસતી. નૈતિક સિદ્ધાંત પણ એમનાથી પૂરતો જળવાતો નહિ. તેઓની સંકીર્ણતા એમને નીતિના વિશાળ ધોરણથી દૂર રાખે છે. એમાંથી પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે સૌજન્ય એટલે શું ? શું એ માત્ર વ્યક્તિગત પ્રયત્ન છે ? ગાંધીજી ચારિત્ર્ય ઉપર બહુ જ ભાર મૂકે છે, અને યૌધિક વિકાસ અને તાલિમની ઓછી અગત્યતા સ્વીકારે છે ચારિત્ર્ય વગરની અથવા અસહ-શુદ્ધિ બચાવે છે પણ નિશ્ચયિત સજ્જનતાની કિંમત શું ? સદચારિત્રને વિકાસ કેમ થાય ? ગાંધીજી મજબૂતાત પ્રિસ્તી સાધુઓનો સાથે સરખાવી શકાય તેવા છે અને તે આધુઓના ચારિત્ર્ય સાથે અને વાણી સાથે એમને સામ્ય છે, આધુનિક સમય, માનસ, કાયદું અને અનુભવ સાથે એનો વિરોધ છે.

કરી શકાયું. દેશની પ્રજા પણ એ પદ્ધતિને અનુસરવા તૈયાર છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી એ પદ્ધતિના રચનાર ગાંધીજી આ દિલચાલનું નેતૃત્વ લે એ શ્રેયકર છે.

મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના લખાણ અને ભાષણોમાં વાણી-સ્વાતંત્ર્ય માટે આગ્રહ બતાવતા હતા. ધણાએને એવી ભ્રમણા હતી કે આ યુદ્ધ વાણી અને લેખન-સ્વાતંત્ર્ય માટે જ લડાય છે. પંડિતજીએ આ ભ્રમ નિવારવા જણાવ્યું હતું કે, ‘આ યુદ્ધનો આદર્શ માત્ર વાણી-સ્વાતંત્ર્ય પૂરતો જ હોઈ શકે નહિ પણ એનો આદર્શ આપણી સ્વતંત્રતાના હક્ક સાથે નિહટનો સંબંધ ધરાવે છે. હિંદને યુદ્ધનો સંબંધ આપણા માટે આટલા પૂરતો જ છે. વાણીસ્વાતંત્ર્ય એ ગાંધીજીની પદ્ધતિનો ૧૯૩૦-૩૧ના મીઠાના સત્યાગ્રહ જેવો એક ભાગ છે. ગાંધીજી બધા યુદ્ધોનો સદંતર ખરા હૃદયથી વિરોધ કરે છે. મહારુલા હજી સંપૂર્ણપણે એ વિચારોને પડથો પાડી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી, તેથી આ માત્ર જગત શાંતિ સ્થાપવાની દિલચાલ નો એક ભાગ છે એમ કહી શકાય નહિ. હિંદનો આદર્શ તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને આઝાદી છે.’ પંડિતજીએ યુદ્ધ પરસ્પરની નીતિની આમ સ્પષ્ટતા કરી પ્રથમ આઝાદી અને પછી યુદ્ધ માટે સહકાર એવું સ્પષ્ટિકરણ એમણે કર્યું.

રામગઢ અધિવેશને ગાંધીજીને સર્વસત્તાધારી સેનાપ્ત્યક્ષ બનાવ્યા હતા. પણ મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદ અને પંડિતજીનાં વકતૃત્વે દેશમાં ઉત્સાહનું મોજીું ફેલાવ્યું હતું. હિંદના યુવાનો પડિત નહેરુના નેતૃત્વ નીચે યાહોમ કંવા તૈયાર હતા. પડિત નહેરુ સરકારની તેમજ મહાસભાની ન્યાં ન્યા નબળાઈઓ જોતા ત્યાં ત્યાં તે સીધી સાંદી બાજામાં એકદમ વ્યક્ત કરતા. મહાત્મા ગાંધીજીને પણ એમણે છેડચા નહોતા. જહાલો અને મવાલો

વચ્ચેના સ બધાં તેઓ સાંકળ જેવા હતા, અને દેશભરમાં ઉત્સાહ, સાહસ, બુદ્ધિ, શિસ્ત, શક્તિ અને સુરચનાના અધિનાયક હતા.

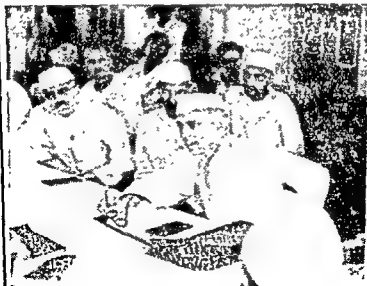
હિંદી સરકાર બ્રિટિશ સરકારનું બચુગણ હતું દોહમો-બસો વર્ષનાં અનુભવથી પૌર્વાત્મિકતા તપાસતો અભ્યાસ એમને હતો. રાજ્યદારી નીતિમાં અંગ્રેજ સરકાર ખુબ નીપૂણ હતી ક્યારે સામનો કરવો અને ક્યારે સમાધાની દેખાડવી એ સમય અને વાતાવરણ પ્રમાણે એ કગતો હતી હિંદીઓને સામાજીક, આર્થિક અને ગૃહીય રીતે પરાધિન રાખવામાં એમનો આદર્શ હતો, અને હિંદુ રૂપે ગણતર સારી રીતે સાલુ દૂધ દેવાનું લેવાય એ માટે અંગ્રેજ સરકારે મોટી જાળ બોજાવી હતી મહાત્મા ગાંધીજીને શાંતિ અને સમાધાનવૃત્તિ હિંદુ પૂતી ન હોઈ શકે આખા જગત પૂતી હોવી જેમણે એવો વધો અંગ્રેજ બુદ્ધિમાનો લેવા માડ્યા થયું જવાહરલાલની યુદ્ધ અને સુનેહના આદર્શોની નીતિનો જવાબ એમનાથી આપી શકાયો નહિ પંડિતજીની પ્રતિજ્ઞાના, જ્ઞાન અને તેજસ્વી બુદ્ધિ-પ્રભાવના કિરણો જગતમાં પ્રસરી હતા હિંદુ બહાર ન્યુમોર્ટ, ચૂગકીંગ અને બીજી રાજધાનીઓમાં એમના લખાણ અને વચનો ખૂબ વજનદાર મણકાં હતાં યુદ્ધને સમયે આવા મજબૂત પ્રતિપક્ષિને સ્વતંત્ર રહેવા દેવાની બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છા નહોતી મિ એમરો જેવા ગણતંત્રીમાજ હિંદી વજીર હિંદુ પંડિતજી સમયે રાખવા લડનમાં બિગળતા મહાત્માજી સાથે વીચારણા ચલાવવા પંડિતજી વધાં ગયા હતા. તા ૧લી નવેમ્બરના એમને ચૌકી સ્ટેશન પર ગિરફતાન કરવામાં આવ્યા.

ગોરખપુર ખાતે પંડિતજીએ એક ભાષણ આપ્યું હતું. આ ભાષણમાં રાજ્ય-દ્રોહની ગંધ છે એવા આરોપસર એમને ક.વામ આગ્રહ દેના આ સમયે આ આધાતથી દેશની પ્રાણ ચમકી ઉઠી આખા હિંદમાં એમની ધરપકડ વિરુદ્ધ

સભાઓ ભગઈ, પરંતુ સરકારે એકદમ ઉતાવળથી એમનો કોર્ટમાંના કેસ પૂરો કરાવ્યો. નવેંબર પછી ના રોજ માહિરેટ્ટે ચૂકોદો આપી એમને ચાર વરસની સજા કેદખાનાની સગ કરાવી. પંડિતજીના આ કોર્ટના કેસની પૂરતી વિગતો પ્રકાશમાં આવી નથી, પણ સરકારી મનને પારખવાને સરકારી વકીલનું ભાષણ કંઈક અજવાળું નાંખે છે. સરકારી વકીલે જણાવ્યું હતું કે :-

‘ સરકારની બદનકી કરવા માટેનાં આ ભાષણો છે. હિંદી પ્રગતે કહેવું કે હિંદને આ યુદ્ધમાં જોરાવરીથી ખેંચી જવામાં આવ્યું છે એનો અર્થ એક જ હોઈ શકે તે યુદ્ધમાં

રાજસ્થાની કાર્યકરો વચ્ચે

મદદ ન કરવી. આ વાત 'દિંદ સંરક્ષણ ધારો' માં આવી જાય છે. પંડિત નહેરુએ કોઇ પણ કાયદેસરની સત્તા અથવા કારણ વગર આ વાત કરી છે. પંડિત જવાહરલાલે મોટા પ્રવાસ આદરી ગામડિયાઓ સામે આવી વાતો મૂકી છે, અને તેમાં તેમની પાસે અખિલ દિંદ મદાસભા સમિતિના દરાવો, અને ગાંધીજી તેમજ વાર્ધસંગેય વચ્ચેના સંદેશાઓ નિષ્ફળ જવાની વાત કહી છે. સત્યાગ્રહ માટે લોકોને તૈયાર કરવાનો એમનો ધરાદો હતો. આખા પ્રવાસનો આ એકજ હેતુ હતો. અને સરકારના માર્ગમાં ખુશોલીઓ ઉભો કરવા માટેનો આ પ્રવાસ હતો. આથી શુદ્ધમાં અડચણો પડે તેમ છે. આ વાણી ઉચ્ચારતાં એનાં પરિણામો માટે પંડિતજીને જ્ઞાન હતું. ઑક્ટોબરમાં 'નેશનલ હેરોઈડ'માં એ ભાષણ જપાયાં હતું અને પોલીસના રીપોર્ટરોની નોંધણી બગબગ હતી એમ સાબીત છે. '

વકીલે આગળ જતાં જણાવ્યું કે, 'પરતાપમદ, રાપજરેવી અને અઘાઘાખાદમાં પંડિતજીએ એજ મતલબનાં ભાષણો આપ્યાં છે. આ ભાષણો કોર્ટને બરાબર ખ્યાનથી વાંચશે તો તેમને લાગ્યા વિના ગેરેગે નહિ કે પંડિતજી શુદ્ધમાં સરકારને સહકાર ન આપવા માટેનો પ્રચાર કરવા હતા. પંડિત નહેરુ કહેતા હતા કે, મદાસભાના દરાવ ખુબજ તેઓ પોતાના વિચારો દર્શાવતા હતા. કોર્ટ પંડિતજીને પૂછ્યું કે "તમારે કંઈ કહેવાનું છે?" પંડિતજીએ જવાબ આપ્યો કે, 'સરકારી વકીલે જે સ્વખીત થયું છે તેને સ્વખીત કરવાને ખુબ ખુબ મદદનત લીધી છે. એ બધું એમણે પોતાના સ્ટેટમેન્ટમાં જણાવ્યું છે.' પંડિતજીએ બાર મૂકીને જણાવ્યું કે, 'દિંદ સંરક્ષણ ધારો' દેશ ઉપર આપત સમાન હતો અને એવી સરકારને તોડી પાડવા તે હતેબર હતા. પંડિતજીને ગાર વરસની સજા કેદની સજા કરવામાં આવી. આજે દેશ

ખળભળી ઉઠ્યો. આમની સલામાં પણ સવાલજવાબ થયા પણ સુદને લીધે, વિશેષ કંઈ થયું નહિ.

પંડિત નહેરૂને ચૂપ કરી હિંદી સરકારે થોડી વાટ જોઈ, એમને વિલાયતના હુકમ મુજબ કોઈ પણ રીતે સુદ ચલાવવું હતું. એમાં અંતરાયો નાંખનારને એ તરત જ દૂર કરવા માંગતી હતી. સદૃશી પ્રથમ પંડિત નહેરૂ એની હાઈકોર્ટમાં આવ્યા અને ઝડપાયા. પંડિતજી હાજર હા, કરીને આ શાહી મહત્વાકાંક્ષાને પોતાના સુદને હિંદનું સુદ ગણવા માંગતા નહોતા. હિંદ સ્વતંત્ર થઈને પછી આ વાતનો નિર્ણય કરે અથવા હિંદીઓને કુલ સત્તા મુખત ક્યાં પછી જ સુદના હિતાહિતનો અને ન્યાય અન્યાયનો નિર્ણય એમને ક્રૂવા દેવો એવી પંડિતજીની માન્યતા હતી. સરકાર પણ મુઝવણમાં હતી. એણે પંડિતજીને ચાર વરસની કેદમાં મુક્યા હતા. પરંતુ પંડિતજીને છોડી મુકવા માટે માત્ર એકલા હિંદીઓની જ માગણી નહોતી પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રિય ચળવળે ખૂબ જોર લીધું. અમેરિકાનાં વતનમાનવત્રોમાં ચોકખી રીતે એક જ સૂર નીકળ્યો હતો, પંડિત નહેરૂ અને બીજા હિંદી મહાસલાના મોવડીઓને છોડી મૂકો. અમેરિકાને પ્રસન્ન રાખવા હોય તો એમને કેદ મુક્ત કરો. આખરે પંડિત નહેરૂને એક વરસ કેદખાનામાં રાખીને તા. ૪ ડિસેમ્બર ૧૯૪૧ માં છોડી મુકવામાં આવ્યા.

હિંદી સરકારે પંડિત નહેરુને ઊંડી મુક્યા. યુરોપીય મુદ્દ વધારે લખંડર સ્વરૂપ પકડતું જતું હતું. આ સમય ખ્રિસ્ત માટે ભારે કઠીન અને પરાજયના લખથી મુક્ત હતો. ફ્રાન્સ શરણે થયું હતું. ડન્ટર્કના બંદરેથી અંગ્રેજોના સૈન્યને લુગડાંભેર નારી જતું પડ્યું હતું. જર્મનોના વિમાનોએ ઇંગ્લેન્ડના શહેરો ઉપર વિમાની બોમ્બમારો ચલાવ્યો હતો. જાપાન મુદ્દમાં ટૂંકી પડ્યું હતું. અમેરિકાને પણ મુદ્દમાં ઝંપલાવવું પડ્યું હતું. હિંદને પણ પોતાની આસામ અને બંગાળની સરહદો ઉપર જાપાનનો સામનો કરવાનો મોઠો આવી પહોંચ્યો હતો. જાપાને ૧૯૪૧ ના ડિસેમ્બરથી ૧૯૪૨ ના એપ્રિલ સુધીમાં ફિલિપાઇન, મલાયા, જાવા, બ્રહ્મદેશ વિગેરે પાંચ હજાર માઇલોના સાગરમાં પથરાયેલા દેશો સહેલાઈથી જીતી લીધાં. આમ આંતર-રાષ્ટ્રિય સ્થિતિ બગડી ગઈ.

ખ્રિસ્તી સરકારને હિંદમાં મહાસબાને મનાવી લેવાની જરૂર લાગી. કટકો રોટલો નાંખી મહાસબા મળી જાય એવા પ્રયત્નો સંબંધી વિધાયતમાં વિચારણા ચાલી. પંડિતજી પણ અંગ્રેજ સરકારના નિષ્વાસપણા માટે સંકાશીલ હતા. પોતાને સરકારે ઊંડી મુક્યા તેથી સરકાર હિંદને સ્વરાજ આપશે એવી ખોટી આશા તેઓ ધરાવતા નહોતા. પંડિતજી કેદથી જરા પણ ડરતા

નહોતા. એમણે ચોકખું જણાવી દીધું કે હિંદ એ વિશાળ કેદખાતુ હમણાં બંને ગયું છે. નાના કેદખાનાની દૂંઝી ચાર દિવાલો વચ્ચેથી બહાર નીકળી વિશાળ હિંદના કેદખાનામાં પૂરાવાથી કાંઈ લાભ નહોતો. કેદખાનામાંથી મૂકત ત્યા પછી એમણે જગતના પ્લેટફોર્મ ઉપર હિંદની સ્વતંત્રતા માટે ફરીને ભુલદ અવાજ ગાજતો કર્યો.

પંડિતશ્રીએ જગતને જણાવ્યું કે, બ્રિટનને હિંદ આઝાદ કરવું જ પડશે. અમે ડાહ્ય રીતે આઝાદી પ્રાપ્ત કરશું જ. તેમણે ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં સંપૂર્ણ થઈ જકેત કરી. એમના ઝંડા નીચે લડવાનો નિશ્ચય બ્વકત કર્યો. હિંદમાં હજારોને કેદમાં મોકલવાથી સત્યાગ્રહની લડત પડી લાંબી નથી, સત્યાગ્રહ એ બ્રિટિશ શાહી નીતિની સામે હિંદી પ્રજાને પડકાર હતો. હિંદને લડતા આવડે છે. પરંતુ હિંદ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવા લડશે. લડત ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. લડત બધ પડશે નહિ. આગમ કરવો કે થોભી જવાની વાત જ નથી.

પંડિતશ્રીએ જણાવ્યું કે હમણા જગત ધર્મ, ઝેરવેર, હિંસા અને ભયાનક સહારના ભાવોથી ભરેલું છે. આ સમયે અહિંસાના પ્રભાવની પ્રતિભા પાડવી જોઈએ હિંદમાં પગસત્તા હિંદી પ્રજાને કચરી, ગુંગળાવી નાખે છે; ત્યારે આપણા માટે નિરાત કે આરામ હોય જ નહિ સ્વતંત્ર જગતના હિંત માટે સ્વતંત્ર હિંદની ખાસ આવશ્યકતા છે. હિંદ સ્વતંત્રતા માટે જગતના આગણમાં ઉચ્ચ સ્વરે માગણી કરી રહ્યું છે. આથી ભયંદર તાપોને સહન કરી આરામને દૂર ફેંકી દેવાનો સમય છે. આપણી હોડી લંગર ઉપરથી ચગકવી જોઈએ નહિ. જગતની પ્રજા સ્વતંત્રતા માટે કેવા મોટા ભોગો આપે છે તે આપણે જોઈએ છીએ, સ્વતંત્રતા માટે ચીન સહાર વગેરે વગેરે થયા એક

ધાર્ સડે છે, પોતાની આઝાદી સાચવવા સોવિયેટ લોકોને પાણીની પેઠે વહેવડાવે છે.

હિંદની લડત જુદી જાતની છે, આપણી પરિસ્થિતિ અને આપણો પ્રશ્ન જુદી જાતનો છે. હતાં બીજા પ્રશ્નઓની પેઠે આપણે પણ પોલાદી નિશ્ચય, ચિસ્ત અને મદાન ભોગે માટે તૈયાર ગ્રહેવાનું છે. આપણને હિંદની આઝાદીનો સાદ મોટેથી બહાર પડવા આમત્ર છે. આપણી નાડીઓનું લોકી આ હાથથી જોસથી વહેવા મડિ છે. આથી “ મહોમ કરીને પડે ફતેહ છે આગે ” પેઠે આપણે આગળ ધમવું જોઈએ. ખરા હૃદયથી દુ:ખો અને હાઠમારીઓ સહન કરતાં-ભોગે આપતાં વિવાદ અને હસતે ચહેરે આઝાદી યસમા મરો.

જ્યાં જ્યાં અન્યાય, દુ:ખ અને જુદમો થાય ત્યાં ત્યાં પંડિત નહેરોનો અવાજ ગાજી ઉઠતો હતો. રપેનની પ્રજાના હિત માટે પંડિતજીના પ્રયત્નો અને યોજના નીચે હિંદથી એક દુ:ખ નિવાળુ મંડળી રપેન પહોંચી હતી એમના જ પ્રયત્નોથી ચીન ખાતે એક તર્જાબીગીશન મોકલવામાં આવ્યું. જર્મનીના પગ નીચે છુદાયેલા રશિયાના સોવિયેટ યુનીયન તરફ એમની દિલ-સોજી ખેંચાઈ સોવિયેટ યુનીયનની એક સભા પંડિત જવાહરલાલના પ્રમુખપદ નીચે લખનૌમા મળી. સોવિયેટ યુનિયન તરફ શુભેચ્છા દાખવવા એક અદેશો મોકલવામાં આવ્યો. ચોડાં નાણાં પણ મોકલ્યા. પંડિત જવાહરલાલ સોવિયેટ યુનીયનને લશ્કરી મદદ મોકલવા હિતુકે હતા પણ પરદેશી સભ્યના શાસ્ન નીચે એ શક્ય નહોતું. સ્વતંત્ર હિંદ જ એવો સદાશર આપી શકે.

ચોડાક દિવસો બાદ માર્ચ ચાલ દાઢ રોક હિંદની મુલાકાતે આવ્યા. માર્ચ અને મેડમને મળવા માટે પંડિતજીને નિમંત્રણ મળ્યું. તેમણે દેશ-વિદેશની પરિસ્થિતિ અને રાષ્ટ્રિય

આદેશનો વિષે ખુબ વિચારણા કરી. પેસિફીકમાં જાપાને જે મોટો જગ જગાડ્યો હતો અને પોતાની મહત્વકાક્ષાનો દોર છુટો મૂક્યો હતો તે સંબંધીના વિચારો જવાહરલાલે અગાઉ માર્શલની ચીનની મુલાકાત સમયે સ્પષ્ટ કર્યા હતા. જાપાનની મહત્વકાક્ષાએ લગાઈ ઠેક હિંદના દરવાજા સુધી પહોંચાડી છે. હિંદનાં સૈન્યો જાપાન સાથે લડે છે. હિંદની પ્રજાને સહકાર મેળવવા એ બ્રિટિશ સ્વાર્થને અનુકૂળ છે પરંતુ કેટલે ફરજને બ્રિટિશ તે લેવા તૈયાર છે તે તેની ઈચ્છા પર આધાર રાખે છે.

બ્રિટિશ સરકાર હિંદની મડાગાંઠ છોડવા માટે સમય આપ્યો છે એમ સમજતી હતી. હિંદની પ્રજાની મૈત્રીની એને કદર હતી, પણ તે માટેની પૂરી કિંમત ચૂકાવવા તે તૈયાર નહોતી, ૧૯૪૦ માં સર રોડ્સ કોપ્સને હિંદ મોકલ્યા હિંદીઓની આઝાદી માટેની ઈચ્છા પ્રત્યે સર રોડ્સ દીલમોજી ધરાવતા હતા. દિલ્હીમાં સર કોપ્સે જુદા જુદા રાજકીય નેતાઓની મુલાકાત લઈ વાટાઘાટનો આરંભ થયો ગાંધીજીએ તો શરૂઆતમાં જ હાથ ધોઈ નાખ્યા, અને સર્વે જવાબદારી પડિતજીને અને મૌલાના આઝાદને સોંપી. પરંતુ એ વાટાઘાટો વાઝણી નીવડો. બ્રિટિશ સરકાર વાઈસ-રોયની ઠાઉ મીલનો વિકાસ બક્ષવા તૈયાર હતી, પણ મહાસભાને તો ખરી સત્તા અને હિંદની આઝાદી જોઈતા હતા. બ્રિટિશ સરકાર તે દેવાને તૈયાર નહોતી. આથી સર રોડ્સને પાછા ઈંગ્લાંડ ખાલી હાથે ફરતુ પડ્યું. એને નિષ્ફળતા સાપડી હતી. અંગ્રેજી માલોકીના એક અખબારે જણાવ્યું કે હિંદ એક સારી તક ગુમાવી છે. પણ હિંદે જોઈ કે બ્રિટને જોઈ તે તો ભવિષ્ય જ નક્કિ કરે. મહાસભાની દોરવણી પ. જવાહરલાલ અને મૌલાના આઝાદના હાથમાં હતી. જાને વિવેકી, વિચારવત, બુદ્ધિશાળી અને ઈંગ્લાંડની મૈત્રીને ચાહનારા હતા સાથે જર્મની અને જાપાનના રાજ્યલોભની ખુબ વિરુદ્ધ હતા. તેમાં પણ પડિતજી પાશ્ચિમાત્ય સાહિત્ય, ઇતિહાસ

અને અર્થશાસ્ત્રના સારા જ્ઞાતા હતા. અને ઇંગ્લેન્ડમાં શિક્ષણ લેવાને કારણે ત્યાં ધણાં વર્ગો વસ્યા હતા, એટલે તેઓ ત્યાંની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે માન ધરાવતા હતા. અંગ્રેજોને ખુબ સારી રીતે ઝોળખી શક્યા હતા. મોલાના આગ્રહ પણ લિંડો સમજાવ્યું, સદાનુભૂતિ અને હૃદયની ઉદારતા ધરાવતા હતા. દિલ્હીની સર રૅફ્રેડની વાતચીતો પછી પંડિતજીએ એક નિવેદન જહારપાડીને કહ્યું:—

‘હું દિલ્હીને અમલ્યો છું’ ત્યાં સુધી દિલ્હીનું હૃદય દિલ્હીમાં ખ્રિસ્તિય કબજાને સામે અસતોષ ધરાવે છે. તમે દોઢસો વર્ષના ભૂતકાળના ઇતિહાસ અને આ સમયના બનાવોને હૃદયમાંથી દૂર કાઢી શકો નહિ. દિલ્હીના આત્મામાં એ દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસ જીવે ઉતરી ગયો છે. જે ખ્રિસ્તન સાથે આપણે સમજી શક્યા હોત અને સંધી કરી હોત તો દિલ્હીના હૃદયમાંનો ઉપસો વિચાર બદલાવવાની જરૂર પડત. પરંતુ દિલ્હીને સ્વતંત્રતા મળતી નથી. સ્વતંત્રતા ના અભાવને બાથ રૂપમાં પહોંચાવી શકે છે. આથી ખ્રિસ્તિય પક્ષે દિલ્હીને સ્વતંત્ર જાહેર કરવું એવકર છે, કોઈપણ પ્રજા તરફથી સહકાર અને મદદને હું વધાવી લઉં, જે દિલ્હીને સ્વતંત્રતા મળતી હોય તો, મારી એ જ પ્રાર્થના છે.’

જનપાન સંબંધી સ્વતંત્ર દિલ્હી જ્ઞાત બેસી શકે નહિ. મુખ્ય પ્રજા ખ્રિસ્તિય સરકાર સાથેના સંબંધોમાં નથી પણ મુખ્ય પ્રજા દિલ્હી પર કબજામાં બેસે છે. અને તેને નિવારણની અમારી ફરજ છે. જે સર્વે બનાવ બન્યા હો તે તરફ લક્ષ ન રાખતાં અમે દિલ્હીમાં ખ્રિસ્તિય અને અમેરિકન પ્રવલ્ન વચ્ચે તકલીફ ધરવા માગતા નથી. અમારી હિંમત લોકો પોતાના સોપેલા દારોમાં ચલકીય રહે અને તેથી દૂર નાસે નહિ એ જોવાની છે. અમારી મુદ્દના કાર્યને આમજી ધપવાની આગરિક હિંમત છે. મદામલાની કારોબારી કમિટી એકાદ પખવાડિયામાં આ પર વિચારણા કરી કાર્યવાહી દાખવનારી છે.”

દિલ્હીમાં સર રૅફર્ડ ક્રીપ્સની નિષ્ફળતાથી પડિત નહેરુ નિરાશ થયા, પણ એમના વિચારો એના એ જ રહ્યા. જાપાન સામેના સામનાના એમના વિચારો બ્રિટિશ સરકારને પસંદ પડ્યા અને યુદ્ધકાર્ય આગળ ધખાવના તેનો મનગમતો ઉપયોગ પણ સરકારે કર્યો. અંગ્રેજી માલિકીનાં વર્તમાનપત્રોએ જાપાનના જંગને અનુષાળ્યો છે એમ જાહેર કહ્યું. ક્રીપ્સ-વિલાયત પહોંચ્યા અને નિષ્ફળતાનો આરોપ મહાસભા માથે ઝોડાડ્યો. એણે કહ્યું હતું કે મહાસભાને આખું કોણું જોઈતું હતું. બટકું જોઈતું નહોતું. એને કંઈ મળ્યું નથી. આના પ્રત્યુત્તરમાં જવાહરલાલે કહ્યું કે, સર રૅફર્ડ ક્રીપ્સના ભાષણમાં કંઈ ન મળ્યું એ જ માત્ર આખો પેરેગ્રાફ છે. અમને તો સંપૂર્ણ આઝાદી જોઈએ છીએ અને તેને માટે અમે સહન પણ કહ્યું છે અમે રાજકીય, આર્થિક અને ખીજા કોઈપણ વિભાગમાં પરદેશી અમલને ધ્વજતા નથી. છેલ્લા દોઢસો વર્ષનો ઇતિહાસ બૂંસાય તેમ નથી પરંતુ ઠડવાદ્ય ચાલી જાય અને પરાધિનતાની ચાદરસ્ત તાજી ન રહે તે અમે જોવા માગીએ છીએ. અમે લલકો, દંભ, ખોટી મહત્તા, ખિતાબો ખોટા ખર્ચ અને કાર્ય શિથિલતા જે બ્રિટીશ શાસનમાં દેખાય છે તે દૂર કરવા માંગીએ છીએ. એક મહાન અંગ્રેજો જે શબ્દો કહ્યા હતા તે હું અહીં ફરી જુ. ‘ધણે લાખો સમય તમે ચોંટી રહ્યા છો. હવે આ રથાન છોડીને મહેરજાની ફરીને જાઓ અને તમારી ગેરહાજરીથી અમારું બધું થાઓ. ઈશ્વરને ખાતર તમે ચાલ્યા જાવ’ ક્રીપ્સ સાહેબે બારણા ખુલ્લા ગખવાની વાત કરી છે પણ સરકાર માટે તેનો કંઈ અર્થ નથી.

બ્રિટીશ સરકારની વલણ ગમે તેવી હોય છતાં પણ અમે જાપાનનો સામનો કરીશું. એવી જવાબદારીની નીતિ ઉપર બ્રિટિશ સરકારની વલણે ઠંડુ પાણી રેડ્યું. અખિલ દિંદ મહાસભા સમિતિ અઘાઘાઆઘમાં ૨૮ મી એપ્રિલે મળ્યા. તે સમિતિ

મહા પહેલાં એક નાના ખનાવે કેટલોક ગુચવાડો ઉભો કર્યો મહા-સભા સમિતિમાં ભાગ લેવા રાજગોપાલાચારી અધ્યાદ્યાદ આવતાં હતા. પાકીસ્તાન તરફ એમની દિશ્વોજી જાહેરી વલણથી હિંદુ મહાસભા મડળમાં એમની વિરુદ્ધ ગુસ્સાની લાગણી ફેલાઈ હતી આથી અધ્યાદ્યાદના રોકાને હિંદુ મહાસભાના સ્વયં સેવકોએ એમનું કાળો વાવટાઓથી સન્માન કર્યું. પડિત જવાહરલાલ એમને લેવા ફોરેશન પર આજ્ઞા હતા. આ જોઈ એમને ધણુ ખેડુ લાગ્યું. આપણા અતિથીનું આવું અપમાન થાય એ પડિતજીને થોડું ન લાગ્યું. એમણે ત્યાં ધસી આવીને એકાદ વોલિટીયર પાસેથી કાળો વાવટો ઝૂટવી આ દેખાવને બંધ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા.

શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યના વિચારો પડિત નહેરુ સાથે એકમત નહોતા, તેમાં પણ પાકીસ્તાન સંબંધી એમના વિચારો એમને માન્ય નહોતા. પડિત નહેરુનું માનવું હતું કે દેશની આઝાદી સાથે પાકીસ્તાનની વાત બંધબેસતી નથી. પાકીસ્તાન હિંદને કાઢ પણ સુપુત્ર થોડું જણે નહિ એ હિંદની આઝાદી વિરુદ્ધ પગલું છે. પડિતજી પ્રાતેને ખુબ મોટા પ્રમાણમાં સત્તા આપવાની અને સ્વનિર્ણયના હક્કો અપવાની તરફેણમાં હતા. ગણિયામાં પણ આખા દેશની યોજનામાં પરદેશ ખાતાના સૈન્યમાં મધ્યસ્થ સર કાર સમૂહ જવાબદાર હતાં એમણે સોવિયેટ વિભાગોને ખરી જવાબદારી સોંપી હતી તેમ હિંદમાં તેઓ કરવા માંગતા હતા. પાકીસ્તાનનો વિચાર તેમની શુદ્ધિને અગ્રાજી હતો. મહાત્માજીએ હિંદ માટેની વલણ ચોકસ કરી હતી પરંતુ રૂંદ રૂંદ ક્રીસને મળેલી નિષ્ફળતા પછી મહાત્માજીના વિચાર ખુબ કડક બન્યા હતા. ‘હરિજનમાં’ એમણે અનેક લેખો લખ્યા હતા એ લેખોમાં એમણે બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાંથી ચાલી જાય એવી ચોકખા માગણી કરી હતી. સાચા હિંદને સોંપી દે. હિંદીઓ એનું સરસ શાસન અને રક્ષણ કરશે અખિલ હિંદ મહાસમિતિએ

કુટુંબવૃક્ષ જવાહર

મહાત્માજીની સમગ્ર નીતિને સપૂર્ણપણે સ્વીકારી લીધી. અને આઠમી ઓગસ્ટનો પ્રખ્યાત, હિંદ છોડી જાવ, એવો ઠગવ પસાગ થયો. આ ઠગવમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે હિંદ ઉપર ભયના વાદળાં ઘવાયા છે. તેથી યુદ્ધ સંબંધી મહાસભાની નીતિ ચોક્કસ કરવામાં આવે છે. સર સ્ટ્રેન્ડ્સફીક્ષ જે બ્રિટિશ સરકારનો ઠગવ પોતાની સમજીતી સાથે અમલવે છે તેથી હિંદની જનતાને સરકાર પ્રત્યે લાડે ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ છે, માત્ર હિંદને જ નહિ પણ સાથી રાજ્યોને કટોકટી ભરેલા સમયમાં પણ બ્રિટિશ સત્તા હિંદને આઝાદી અથવા ખરી સત્તા આપવા રાજી નથી એ દિલગીરી ભરેલું છે. આ ઠગવના પાછલા ભાગમાં જણાવ્યું હતું કે હિંદ પોતાની આત્મ શક્તિથી પોતાની આઝાદી મેળવી શકશે અને સાચવી રાખશે. સ્ટ્રેન્ડ્સફીક્ષ સાથેની વાટાઘાટથી જણાય છે કે બ્રિટિશ સત્તા હિંદ ઉપર થોડા પણ અકુશ ધરાવે તે મહાસભાને મંજૂર નથી હિંદના જ લાભો નહિ પણ બ્રિટનની સલામતી અને જગતની સામાન્ય સુગંધિતા માટે બ્રિટને હિંદ પરથી સર્વ કબજો ઉઠાવી લેવો જોઈએ. આઝાદીના પાયા પર જ બ્રિટન અથવા અન્ય દેશો સાથે હિંદ વાટાઘાટ કરી શકે.

આમ ગાંધીજીએ આંદોલી નીતિને મહાસભા સમિતિએ પોતાની ટાપ મારી. પડિત જવાહરલાલ નહેરુ પણ એની તરફેણમાં હતા. સમિતિના અનેક વક્તાઓએ એનું સમર્થન કર્યું હતું પડિત નહેરુની નતપાન સાથે લડી લેવાની અગાઉ જાહેર કરેલી નીતિ આ મહાસમિતિની બેઠકમાં ખુબ ચર્ચારપદ યઈ પડી હતી. યુમુદ મહેરજીએ જણાવ્યું કે સરકારે એનો દુરઉપયોગ કર્યો છે, આ નીતિથી લોકોને યુદ્ધમાં જાગ લેવાને ઉત્તેજન મળ્યું છે. ભવિષ્યમાં પડિતજીએ પોતાના રાખદેનો સરકાર પોતાના લાભ માટે ઉપયોગ ન કરે એવી સંભાળ રાખવી જોઈએ.

જવાહરલાલ નહેરુની આંખ ખુલી ગઇ. એમણે જાપાન સાથે હિંદીઓએ ગેરીલા યુદ્ધો કરવા જોઇએ એવી ભલામણ આગળ કરી હતી. લાહોરની વર્તમાનપત્ર પરિષદમાં જવાહરલાલે કહ્યું કે, પ્રગ્ધીય સરકાર તરતમાં જાનવાની શરયતા નથી એટલે છાપાં માટે આક્રમણો કરવાની વાત આપોઆપ ઉડી જાય છે.

સરકારી કોષ હવે ઝળઝળી નીકળ્યો. મહાદાખાદની અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતીની પોલીસે ઝડપી લીધી. કેટલાક ટાઇપગ્રાફરો જપ્ત કર્યા. વ્યવસ્થાપક સમિતીના કેટલાક ભેગા અને હંગામો પણ ઉપાડી ગઇ. જવાહરલાલના મૂખપત્ર 'નેશનલ હેરલ્ડ' પાસેથી જામીનગીરી માગવામાં આવી. સંયુક્તપ્રાંતમાં કેટલાક મહાસભાવાદીઓને પકડવામાં આવ્યા. આથી મહાસભાની વધણ સખ્ત બની. જવાહરલાલ ગાંધીજીના માર્ગની તદ્દન સમિપ આવી પહોંચ્યા. એમણે મહાત્માજીની મૂલાકાત લીધી. એમની ઉછીની નીતિ સબધો લાખી વાતગીતો કરી. હિંદમાંથી અંગ્રેજો ચાલ્યા જાય એવી ગાંધીજીની નીતિ પોતાનો કરી લીધી. ગાંધીજીની આખમા રવત જતાની ઝલક હતી, તેથી પડિતજીની આત્મભથ્થોત ચેતી, ઠી. પોકોના હાવમા પણ ભ્યોતમાંથી ભ્યોત પ્રગટી અને મહાત્મા પ્રદાશ પૂર્ણ ચોખમ પ્રસરી ગયો.

પડિત જવાહરલાલે મહાત્મા ગાંધીજી અખિલ હિંદના અભિપ્રાયને જાહેર કરતા હતા એમ માન્યું. અંગ્રેજો હિંદ છોડી જાય એને વધારે વિસ્તારતા અને અર્થ સમજવતા પડિતજીએ કહ્યું કે આ હરાવ અંગ્રેજોને વ્યક્તિગત લાગુ પડતો નથી. એનો અર્થ બ્રિટિશ ગભરે હિંદ પરની સર્વ સત્તા છોડવાનો હતો. જો મીલકતથી એ કાણુ છોડને તો દોષને

તકલીફ કે ઇજા થશે નહિ. જે બ્રિટિશ સરકાર હિંદને તદ્દન સ્વતંત્રતા આપવાનું સ્વીકારે તો જ ખીજા પ્રશ્નોની ચોચ થયાં અને વિચાર માટેનું ક્ષેત્ર તૈયાર થાય.

જગતમાં મોટા અને ચોંકાવનારા પરિવર્તનો થવાની અણી પર છે. હિંદ એનો માત્ર નિષ્ક્રીય દ્રવ્ય બની શકે નહિ. હિંદે પોતાનો ભાગ આ ક્રમક્ષેત્રમાં ભાગવવો જોઈએ. પરંતુ એ ઇંગ્લાંડના શુદ્ધાત્મ તરીકે કાર્ય કરે તે યોગ્ય નહોતું. એક વાત તો ચોક્કસ જ છે કે બ્રિટન અને હિંદ વચ્ચે સંપૂર્ણ સમજૂતી શક્ય છે. હાલની બ્રિટિશ સરકાર એટલી

જવાહર અને હીસીંગ

ઉદારતા દાખવી શકે તેમ નથી. ઇંગ્લેન્ડ અને એ જે આદર્શ માટે લડે છે તે જાનને માટે આ મોટી કમનસીબ બીના છે. પણ તેથી અમને કે અમારી કાષ્ઠ પ્રજાદીને કંઈ સ્થાનસ્થતક નથી. જે કંઈ પાંચ હોય તો પણ અમે તો અમારી આઝાદી માટે કાંઈ પણ જોખમે લડીશું.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની ફેસીસ્ટ અને નાઝી નીતિની વિરુદ્ધની નીતિ ક્યારે પણ ઝાંખી પડી નહોતી. એમની વિરુદ્ધતા એવી જ સખત રહી હતી. પંડિતશ્રીએ છેલ્લું જણાવ્યું કે અમારું પેટે હું આજે પણ જાર મૂકી જણાવું છું કે ફેસીસ્ટ અને નાઝીઓના સિદ્ધાંતો જાતને માટે ચાંતિ, સમાધાન અને આઝાદીના વિરોધક છે એ બહારથી આવેલ હોય કે આંતરિક ઉદભવ્યા હોય તો પણ ભયજનક છે.

બ્રિટિશ ગાંધી જાણ અને જાણનીએ આવે એવી નીતિ પંડિતશ્રીએ ક્યારે પણ સેવી નહોતી. ઉદ્ધર્માંથી ચૂસમાં પડવા નો વાત એમને મંજૂર ન હતી. જાપાન આવેતો એનો જરાબર સામનો દિંદે કરવાનો છે. જાપાન દિંદમાં દાખલ થાય તો તેનો સામે અસહકાર આદરવો એમ થઈ શકે નહિ. ગાંધીશ્રીની અદિસા સાથે તેઓ અદિં એક મત નહોતા. દેશના જમાવ અને જાણ શત્રુ અને આંતર શત્રુઓના સામના માટે મહાસભાને દિસાનો આશ્રય લેવો જ પડશે. દેશની અંદરની અભ્યવસ્થા કે જાંડ સમાવવા દયિયારોનો ઉપયોગ કરવો પડશે.

સર ર્દેશ્વર કોપ્સે વર્તમાનપત્રોમાં ગાંધીશ્રી અને પંડિતશ્રીના દિંદે ઊડવાના સૂત્રનો એવો જવાબ આપ્યો હતો કે મુઢ દરમ્યાન અંધને દિંદે હોડે એ જરાય છે. જવાહરલાલ નેહરુએ કિંસને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે "હું માનીશું છું કે બ્રિટિશ સર-કાર દિંદમાંથી મુઢ દરમ્યાન ચાલો જવા માંમતી નથી. પરંતુ

આ વિશ્વયુદ્ધમાં જેમ બ્રિટિશ સત્તાની ઇચ્છા, અનુમોદન અને વિચારની વિરૂદ્ધ અનેક કાર્યો બન્યાં છે તે પ્રમાણે હિંદમાં પણ ઘણાં બનાવો બનશે અને બીજે સ્થળે પણ બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ બનાવો બનશે જ.

પંડિત નહેરૂ અને સર રૅફર્ડ બંને ફેસીઝમ વિરોધી હતા. બંને વચ્ચે મિત્રતા પણ હતી પંડિતજી અને રૅફર્ડ બંને સમાજવાદી હતા. ૧૯૪૦ માં એ જવાહરલાલનો અતિથી હતો. પણ હિંદના પ્રજામાં બંને જુદી જુદી દિશામાં કાર્ય કરતા હતા. અને પોતપોતાના દ્રષ્ટિબિંદુઓને અનુસરતા હતા. ફેસીઝમ જાપાનીઝ અને જર્મન એક હથુ સત્તા માટે બંનેનો સખ્ત વિરોધ હતો. પણ પંડિત નહેરૂ માનતા કે સ્વતંત્ર હિંદ જ જાપાનનો ચોખ્ખો સામનો કરી શકશે, અને પરદેશી સત્તા બધાં સુધી હોય ત્યાં સુધી ફેસીઝમની ટક્કર સંપૂર્ણ રીતે ઝીલી શકાય નહિ, પરંતુ ક્રીપ્સ માનતા કે હિંદ હાલની પરતંત્ર સ્થિતિમાં પણ ફેસીસ્ટ સત્તાનો સંપૂર્ણ સામનો કરી શકે છે.

સર રોડર્ડ કોપ્સની દરખાસ્તોમાં દિંદને સંસ્થાનિક દરજ્જે આપવાની વાત હતી. આ સંયુક્ત સાસનમાં રાજવીઓને પણ યોગ્ય ભાગ આપવાની વાત હતી. બ્રિટિશ સરકાર સાથે નવેસરથી કોલકારો કામ એવી પણ એમાં સૂચના હતી. દિંદનું નવું બંધારણ ધડામ એ પણ સરકારે કબુલ કર્યું હતું, પરંતુ જે ખરી સત્તા હતી તેનો સંપૂર્ણ અભાવ હતો. જ્યારે મુદ્દમાં દિંદે સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો અને આ સંસ્થાનિક દરજ્જે આપવાનો બદલો વાળી આપ્યો એ વાત મુખ્ય હતી મહાસભાને તો સંપૂર્ણ આઝાદી જોઈતી હતી, આઝાદી વિના દિંદી પ્રગ્ન સરકારને સહકાર આપી શકે નહિ એવું મહાસભાએ જાહેર કર્યું. મુસ્લીમ લીગે પણ એ દરખાસ્તો રવીકારી નહિ મહાસભાનું કામકાજ મહાત્માજીએ લગભગ બધું જ છોડી દીધું. તેઓ મહાસભાને ફક્ત જોઈતી સલાહ કે સૂચના આપતા એટલે કે મહાસભાના કાર્યક્રમનો સંબંધ જવાબદારી જવાબદારી અને મૌ. આઝાદ ઉપર હતી, જવાબદારી અને મૌ. આઝાદ એ જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે ઉપાડી શકે એટલા શક્તિમાન હતા. દિંદને આઝાદી ન આપવાની નીતિને લીધે સમાધાન થઈ શક્યું નહિ આથી દેશનું વાતાવરણ ઉગ્ર થતું ચાલ્યું.

મહાસભાએ કરેલા ક્રિસ્ટ યોજનાના વિરોધથી બ્રિટિશ સરકાર ખુબ જ રોષે ભરાઈ અને એનો બદલો લેવા એજે દમનનીતિ આદરી, મહાત્માજીની કારોગારી સમિતિનો ૨૮ મી

એપ્રીલનો ઠંડાવ ગેરકાયદેસર જાહેર કરાયો. સુભાષબાણુનું અખિલ હિંદ પ્રગતિ મંડળ પણ ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું. દેશમાં ચોપાસ આગામી લડતના ભણકારા સંભળાવા લાગ્યા. જુલાઈ ૧૯૪૨માં શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ કારોબારી સમિતિમાંથી રાજીનામાં આપ્યા. મહાસભા દ્વેષ સંપૂર્ણ અહિંસક યુદ્ધની આગામી તૈયારીઓ ખુલ્લી રીતે કરવા લાગી. આથી જુલાઈ ૧૯૪૨માં સરકારે વાઘમરોયની કારોબારી સભાનો વિકાસ કરી ફેટલાક નવા સભ્યોને નિમ્યા, પરંતુ ગૃહખાતું, નાણાખાતું અને એવા અમલના ખાતા તો સનંદી નોકરોના હાથમાંજ અનામત રાખ્યા.

આખરે ઓગસ્ટ ૧૯૪૨માં મહાસભાની એકઠની પૂર્ણાવૃત્તિ પછીના થોડાક દિવાસમાં મહાત્મા ગાંધીજી, મૌલાના આઝાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, શ્રીમતિ સરોજીની નાયકુ અને કારોબારીનાં અન્ય સભ્યોને સરકારે ગીગૃહતાર કરી કારાગૃહમાં પૂર્યાં. બીજા હજારો મહાસભાવાદીઓને પણ જેલના સળીઆ પાછળ ધકેલી દેવામાં આવ્યા.

દેશના જ્ઞાણ નેતાઓની ઓચિંતી ધરપકડથી હિંદમાં સ્થળે સ્થળે પ્રજાની રોષજવાળા લાજૂકી ઉઠી અને હિંસક અને અહિંસક યુદ્ધની અચંક લડત પુર જોસથી ચલુ થઈ. ચોપાસ દેશમાં ધરપકડો ગોળીગાર, લાઠીમાર, સામુદાયિક દંડ અને એવાં એવાં દમનશસ્ત્રો સરકારે વાપરવા માંડ્યાં. લાગફોડ પ્રવૃત્તિ અને અન્ય હિંસક કાર્યોના મહાસભાએ સદંતર વિરોધ કર્યો છતાં ઠેર ઠેર લોકોએ આવી તોફાની વૃત્તિ દાખવી. આથી સરકારે આ બધા દોષનો ટોપલો મહાસભા ઉપર નાખ્યો. મહાસભાએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે જે કાંઈ હિંસક કાર્યો થયા છે તે બ્રિટિશ ગભ્યસત્તાની જુલમી દમનનીતિને પરિણામે થયા છે.

હિંદમાં ચોપાસ કુસંધે વ્યાપી રહે એવા કંઈક ધિરાદાથી મી. એમરી અને બીજા ટોરી રાજપુરોએ મુસ્લિમ લીગની રાજનીતિને ટકાવી રાખવા જેવી વલણ દાખવી છે. જુદી કોમીવાદી ચૂંટણી, કોમીવાદી અધિકારોની વહેંચણી અને વેપાર, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકીય સંરચાઓમાં કોમવાદ સ્થાપી મુસ્લિમ લીગની અલગ નીતિને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

૧૯૧૮ માં મહાસભાને મુકીને લીગરણ પક્ષે પોતાનું જુદું મંડળ સ્થાપ્યું હતું. મહાસભાના જુના મહારથીઓ ધણા ખરા એમાં જોડાયા હતા. એ ઉદામવાદી લીગરણ પક્ષ પશુ હિંદની સ્વતંત્રતા જ ઇચ્છે છે. પાકીસ્તાન અને હિંદુસ્તાન એવા હિંદના વિભાગો એમને પસંદ નથી. સરકારની દમન નીતિને એ સખત વિરોધ કરે છે. એ પક્ષમાં અતિશુદ્ધિવાન જુના મહારથીઓ મળ્યા છે, પણ હિંદની જનતાનો એમને જરાય ટોકો નથી. સરકારને અરજી અને હાથે કરી હકો મેળવવાની નીતિ ચાલુ છે. ગજ-દારી કેદીઓને તરત છોડી મુકવા તેઓ સરકારને વારંવાર વિનવે છે. પણ એ પક્ષને આમજનતાનો ટોકો ન હોવાથી એ બળહિન પક્ષ ગણાય. લીગરણે શરૂઆતમાં પ્રધાનો થયા હતા પણ હવે સરકાર કે પ્રજા બનેમાંથી એમની લાગવજ નાશ પામી છે.

સરહદ પ્રાંતમાં લાલ કગલીવાલા સ્વસેવકોનું એક મોટું દળ છે. એના સરદાર શ્રી. અબ્દુલ ગફારખાન છે. તેઓ સાધુ જીવંતી ગાળનારા સરહદના ગાંધી તરીકે જાણખામ છે. મહાસભાની જાયા નીચે તેઓ કાર્ય કરે છે. સરહદ પ્રાંતના પઠાણોમાં એમની લાગવગ ધણી છે. પઠાણોમાં એમણે ધણા સામાજિક સુધારા આણ્યા છે. અને ખાદીનો પ્રચાર કર્યો છે. તેઓ ખુદાઈ ખીદમતગાર તરીકે જાણખામ છે. ૧૯૩૧ માં મહાસભામાં એમને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. મુસ્લીમ લીગના તેઓ વિરોધી છે.

પદ્મોમાં એમણે શુદ્ધ-હીલચાલ અટકાવી છે. તેઓ પૂર્ણપણે અહિંસક છે. બ્રિટિશ સરકારની લાલ આંખ અસહકારની હીલચાલમાં એમના ઉપર ચર્ષ. એ લાલ ડગલીવાળાઓએ સરહદ પ્રાંતમાં લોકોનો સારો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. અહિંસા અને સત્યાગ્રહની લડતમાં એમને ખુબ સહન કરવું પડ્યું છે. એમના સરદાર ખાન ગફારખાનને મહાસભાની કારોબારી કમિટિમાં ધણી વખત લેવામાં આવ્યા છે. એમના પ્રયત્નોથી સરહદ પ્રાંત 'મહાસભા'નો બન્યો છે અને લોકોએ પણ સરકારી અનેક જુલ્મો સહન કર્યા છે. ૧૯૪૬ ની નવી ચૂંટણીમાં પણ સરહદ પ્રાંતમાં ખુદાઈ ખીદમતગારોએ સરસ કાર્ય કરી મહાસભાનો જયજયકાર કર્યો છે. ધણા લાંબા વખત સુધી લાલ ડગલીનો સંસ્થા સરકારની પોથીમાં ગેરકાયદેસર ઠરેલી હતી. હમણાં ખાન ગફારખાનના મોટાભાઈ સરહદ પ્રાંતના વડા પ્રધાના બન્યા પછી એ પાછી કાયદેસર બની છે.

નહિર કુટુંબના લગભગ દરેક સભ્ય સરકારી ટ્રેડનાના મહેમાન બની આવ્યા હતા માતા, પિતા બેનો ને બનેલીઓ પત્ની પુત્રી અને જમાણ બધાય એક થી બે વખત દેશને માટે જોડના મહેમાન બન્યા છે એક જ કુટુંબમાંથી આટલા બધા સભ્યો સરકારના મહેમાન બન્યા હોય એવા બહુ જ થોડા દાખલા મળશે એમના 'મા' સ્વરૂપરાણી બહુ ભણેલા નહોતા એકવડા કદના અને ઠીંગણા હતા તદ્દન નરમ સ્વભાવ અને અતિપ્રેમાળ એમને સમર્થ અને શક્તિશાળી પતિ મળ્યા હતા એક હિંદુ પત્ની તરીકે એમને પતિની દરેક વાતમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો પછી પુત્ર પ્રત્યે પણ એટલો જ વિશ્વાસ રહ્યો

જવાહરલાલ પોતાની માતા સબંધી નીચે પ્રમાણે લખે છે — “માતા પ્રત્યે આમ તો મને એની જરાય ખીંક જ ન લાગતી, મરણ કે હું જાણતો હતો કે હું મરે તે કર તો પણ એ નહિ જ બોલે અને એના આ અત્યંત અને અધિગા ડ્રેમને લીધે હું તેના ઉપર થોડી શીરજોરી પણ ચલાવતો ને પિતા કરતાં માતા પાસે મારો વધારો સમય પસાર થતો એટલે તેની સાથે હું વધારે નિકટતા અનુભવતો અને જે વસ્તુ પિતાને કહેવાની સ્વપ્ને પણ મારી હિંમત ન આવે તે હું મુખે માતા આગળ ઠાલવતો મા બહુ એકવડા કદના અને નીચા હતા થોડા જ વખતમાં હું તેના જેટલો જ ઉંચો દેખાવા લાગ્યો અને

તેની સાથે કંઈક જરોજરી અનુભવવા લાગ્યો. તેના સૌંદર્ય ઉપર હું મુગ્ધ હતો. અને અતિશય નાનકડા અને રૂપાળા હાથ-પગ મને બહુ ગમતા. એ અમારા કરતાં ઘણા વખત પછી કાશ્મીરથી આવેલા કુટુંબના હતા એના વડવાને ઘરબાર છોડી આવ્યે એ જ પેઢી થઈ હતી.”

જવાહરલાલની માતા શાંતિ, વૃદ્ધ, અસ્કૃત અને નાબુક દેખાવના વિધવા હતા. પરંતુ સમય આવ્યો ત્યારે એમના લોહીમાં કેતુ સૌર્ય હતું તે એમણે બતાવી દીધું દેશ-સેવાના કાર્યમાં એમણે પોતાની જીવાન દીકરીઓ અને વધુ કરતા પણ વધારે તેજસ્વી ભાગ લેવા માડ્યો. એમના મહાન પતિના સ્વર્ગવાસ પછી અને પોતાના સર્વે કુટુંબીઓના કેદના પાંજરામાં યુગવા પછી તેમણે, શોક અને રડાકુટને તીલાંજલી જ આપી દીધી. એ સત્યાગ્રહની લડતમાં કુદી પડ્યાં. આશ્રમ, શાંતિ, ઔષધ અને અમીરી એ બધાને જૂતકાળમાં નાખી દીધા પોલીસની લાહીનો સ્વાદ એમના માથાને મળ્યો. થોડા વખતમાજ માથું પાટાઓથી દીપી ઉઠ્યું. સૌ જાણે તેમણે કહેલ ‘આપણે હવેટ સુધી લડીશું’ આ શરીરમાં હેલ્થ લોહીનું દીપ્ત દશે ત્યાં સુધી અડગ રહીશું” એ એમનો નિર્ણય હતો.

પં. જવાહરલાલના પિતા શ્રી. મોતીલાલ નહેરૂ મહાપુરુષ તેજા પ્રતિભાશાળી. તેજસ્વી, શક્તિમાન અને બળવાન વ્યક્તિ હતા. તેઓ સન્માનિય અને સર્વત્ર અત્યંત જાગ્રદી ઉઠે એવી કાર્કિદી ધરાવતા હતા. વકીલ તરીકે એમના લેવાની ટોચે પહેાંચ્યા હતા. હિંદના થોડા નામાકિન વકીલોમાં પણ એમણે મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમની કમાણી ગાદશાહી હતી. ખર્ચ પણ બાદશાહી હતો.

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ સમય વ્યક્તિ હતા. સ્વભાવે અતિ આકર્ષક પરંતુ વિચારસર્વત્ર અને તિક્ષ્ણ બુદ્ધિના હોવાથી પોતાના

મન ઉપર તરત કાણુ મેળવી શકતા એમનું સંકલ્પબળ અજબ રીતે મજબુત હતું તેઓ મોટા મહેલ જેવા ઘરમાં રહેતા. નોકરોની ફોજ, ગાડી ઘોડાઓ, મોટો અમીરી વેશવ અને મિત્રોની સાથે મોજ શોખ ભોગવતા હતા તેઓ અંગ્રેજોના વખાણનારા અને એમની સરકૃતિના પક્ષપાતી હતા અંગ્રેજી દમના વસ્ત્રો, અંગ્રેજી દમનો ખોરાક, અંગ્રેજી મિત્રોનો સહવાસ એમને પ્રિય હતો. ખૂબ શોખીન અને ઉદાર પુરુષ હતા. કમાઈ બાદશાહી તેમ ખર્ચ પણ બાદશાહી હતું પડિત મોતીલાલજી વારંવાર યુરોપને પ્રવાશે જતા હતા જવાહરલાલ લખે છે કે પિતામા તીવ્ર લાગણીઓ ભયર અભિમાન ઉમ્ર મિજાજ અને જબરજસ્ત સંકલ્પમળ હતા.

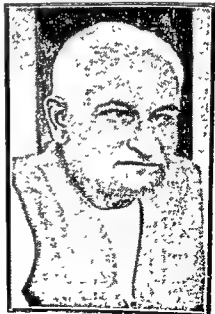
મોતીલલ ઘણું ૧૯૦૭ ૦૮ અને તે પછી કેટલાક વર્ષો સુધી ઉદાર મતવાદી એટલે મધ્યમ માગીંગોના સિરોમણી હતા રાજકિય અતિમ માગના વિચારોના તેઓ કદા વિગેધી હતા માત્ર બાળ-ગ ગાંધી તિલકને માટે એમને ઘણું સન્માન હતું કાયદા અને રાજ્ય બધારણ એમના લોકોમાં ઊંડા ઉતરેલ હતા સામાજિક રૂઢિઓ અને નતમત પ્રત્યે એમને તિરસ્કાર હતો એમના રાજકિય વિચારો મધ્યમમાગીંગો હોવાથી અંગ્રેજોની સાથે સહમત સાધીને હિંદની ઉન્નતિ કરવામા માનતા હતા ૧૯૧૮ પહેલાના મદાસમાના કરાવો અરજીઓ કરીને હક્કો મેળવવાના હતી. પડિત મોતીલાલજી પણ એ નીતિના વિચારક હતા.

સને ૧૯૨૦મા મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહકારની લડત હિંદમાં પ્રથમવાર ચરૂ કરી ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયો માટે એમણે અસહકારના ચક્રને ચોળ્યું એ સંબંધી વિચારણા ચલાવવા મહાસભાની ખાસ બેઠક કલકત્તા ખાતે લાલા લજપતરાયના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી લાલા લજપતરાય, બાણુ ચિત્તરજનદાસ, એની ખીસન્ટ વિગેરેએ અસહકારનો વિરોધ કર્યો માત્ર પડિત

મોતીલાલ નહેરુએ જ એમને મળ્યું તેટલો અપાઓ હતો. મોતીલાલજીમાં મહાન પરિવર્તનના બીજ નાખ્યા. આ વિચાર-પરિવર્તન પાછળ હિંદુ આત્મમંથન હતું ગાંધીજી અને દેશમંદુ સાથે એમણે લાખી વાતો કરી હતી. મનોમંથન કર્યા પછી મોતીલાલજી ગાંધીજીના અસહકારને અજમાયશ આપવા તૈયાર થયા. ત્રણ મહિના પછી નાગપુરના મહાસભાના અધિવેશનમાં ગાંધીજી સાથે હાથ મીલાવી કામ કરવા લાગ્યા.

મોતીલાલજીએ આ પગલું બહુજ વિચાર પછી લીધું હતું. એ મોટો આત્મ ભોગ ભાગતું હતું દર વરસે લાખોની કમાણી આપતી વકીલાત હોડી દેવાનું પગલું મોટો ભોગ ભાગી લેતું હતું. સાલખીમા પ્રવેશ કરીને એમણે મ્હાનેલું પૂર્વ અમીરી જીવન હોડી રૂવાનું હતું. પોતાની બાદશાહી મોજશોખી જીવનની ટેવોને ઉત્તર-વસ્થામાં હોડી દેવાની હતી. બાદશાહી જીવન-માથી સાદા અને કરકસરસમું અર્થ-પુરોષિયન રહેણીકરણી

પિતા મોતીલાલજી

અને ખોરાકમાંથી સાદા હિંદી ગૃહસ્થની રહેણીકરણી પ્રમાણેના જીવનમાં ઉતરી પડવું એ સર્વ જીના સંસ્કારોને ત્યજી નવાં સ્વાંગમાં રહેવું એ મહાન શરૂપણનું કામ હતું. મોતીલાલજી શરૂ પુરૂષ હતા, એમણે જીવન-પદ્ધતિ કચેડી, એમનું ઉંડું સ્વદેશાભિમાન, તીવ્ર સમજશક્તિથી જ એમણે આ મહાન પંગડું લીધું હતું.

ગાંધીજી અને મોતીલાલજીના સ્વભાવો ઉત્તર દક્ષિણ જેવા વિલક્ષણ અને ભિન્ન હતા. ગાંધીજીનો જીવનપ્રવાહ સાધુતા, સંયમ, ધર્મનિષ્ઠા, તપ અને વૈરાગ્યમય હતો. મોતીલાલજી વૈભવશાળી શોખીન અમીરી જીંદગી ગાળનાર, પરસોઠા સંબંધી વિચાર ન કરનાર હતા. એક તપસ્વી અને ખીન્ને બેંગી હતા. જતા અને સાદો સમજવાળા, દેશપ્રિતિથી જસોજય ભરેલાં, દૃઢ નિશ્ચયબળવાળા, સ્વાર્થત્યાગી અને શક્તિશાળી પુરુષરત્નો હતા. આથી એમનો પરસ્પરનો સહભાવ વધીને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગાઢ બન્યો. પછી તો ગાંધીજી નહેરુ કુટુંબના આત્મ-જન જેવા બન્યા. મોતીલાલજી આચારવિચાર, રહેણીકરણી અને વર્તણૂકમાં પાકા ગાંધીવાદી બન્યા.

શ્રી. મોતીલાલ પુરૂષ સિંદ્ધ હતા, અને મનુષ્યોમાં રાજવી જેવા પ્રભાવશાળી હતા. દેખાવે, વાણીમાં અને વર્તનમાં ભવ્ય હતા, તેમનામાં સંકુચિતતા અને દુર્બળતાનું નામોનિશાન નહોતું. મહાત્માજીની સાથે તેઓ કેવા ભાવથી જોડાયા હતા તે એમણે એક પુસ્તકના આશુખમાં નીચે પ્રમાણે જતાવ્યું છે:

“ સાધુસત્તા અને અલૌકિક બક્ષિતત્વવાળા પુરૂષો વિશે મેં સાંભળ્યું છે. પરંતુ એવા કોઈને મળવાનું સહભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું નથી. અને મારે કણુક કરતું જોઈએ કે તેમના અસ્તિત્વ વિશે પૂછ મને સંકા છે. હું તો મદોમાં અને મદાનમીના કામોમાં

માનનારો છુ આ પુસ્તકમાં જે પ્રવાહો એકઠા કરવામાં આવ્યા છે તે એક મર્દના છે અને તેમાં મર્દનગી ભરી છે માનવસ્વ-ભાવના એ મુખ્ય ગુણો—શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ—ના એ લેખો ઉદાહરણ છે ”

“ શ્રદ્ધા કે પુરુષાર્થ વિનાનો માણસ પૂછે છે ” આ બધાનું પરિણામ શું આવશે ? ‘ ‘ કા તો વિનય કા તો. મૃત્યુ એ જવામ એને ગળે ઉતરતો નથી પણ અડગ શ્રદ્ધા અને અજેય પુરુષાર્થના પાકા પાયા પર ટટાર ઉભેલ એ નમ્ર અને નિરાશિ-માન મૂર્તિ (ગાંધીજી) માતૃશ્રુતિ માટે ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા કરવાના મદેશ પોતાના દેશબધુઓને આપે જાય છે એ સદે શનો લાખો હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત પડે છે ”

આ ‘ આમુખ ’ ના ઉપસહારમાં એમણે લખ્યું છે,

“ નથી શું આપણી વચ્ચે નરો કંઈ રાજવી જેવા

ન વશ થાતા જમાનાને, જમાનો વશ થતો જેને ? ”

૧૯૨૫ ન ઉનાળામાં મોતીલાલજી હમના વ્યાધીથી પીડાઈ હિમાલય સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા ગયા ત્યાં એમને તાર મળ્યો તેમાં શ્રી ચિત્રાજીન દાસના મરણના સમાચાર હતા એમના અગત અને પ્રિય સાથીના અવસાનથી એમને હૃદયમાં ભારે ઉદ્વેગ થયો હતો તરતજ તેઓ હિમાલયમાંથી પાછા આવ્યા

પડિત જવાહરલાલને તે પછી ઘણો વખત જેનોમા પસાડ કવો પડ્યો હતો એમની તબિયત સારી ગ્રહેતી નહોતી પુત્ર, પુત્રીઓ, પુત્રવધુ સહ કેદખાનામાં પૂરાયા હતા, ડેસા એકલા ચર્ચ ગયા હતા ૧૯૩૧ માં મોતીલાલજીની તબિયત અત્યંત નબળી બની પરંતુ તેમની સકલ્પશક્તિ અને દૃઢ નિશ્ચય એવાં

ને એવાં હતાં. જાન્યુઆરીની આખરીમાં એમની માદગી વધી પડી શારિરિક શક્તિ લગભગ ઓસરી ગઈ ગાંધીજીને એમણે જણાવ્યું કે, “મહાત્માજી ! હું તો હવે તરતમાં ચાલ્યો સ્વરાજ્ય જોવાનું હવે મ્હારા નસીબમાં નથી પણ તમે તો તે જીતી શક્યા છો અને થોડા સમયમાં તે તમારા હાથમાં આવશે.” તા ૪ થી ફેબ્રુઆરીના દિને તેમની તબિયત કાંઈ સુધરી હોય એવું લાગ્યું. પડિત જવાહરલાલે એમને :એક્ષ-રે નો ઉપચારના કસાવવા લખનૌ લઈ ગયા ત્યાં તા ૨૬ ફેબ્રુઆરીના એમને શાશ્વત નિદ્રા આવી ગઈ એમાંથી જાગવાનું નહોતું આ રીતે એક મહાન આત્માએ :ઈશ્વરેશ માટે હિદીઓની વાદે દિવંગીરી વચ્ચે વિદાય લીધી

૬. સ. ૧૯૧૬ ના વર્ષમાં જવાહરલાલનાં લગ્ન થયા. બહુ જ પામક્રમકરકે આ લગ્ન ઉજવાયા હતા. શ્રીમતી કમળા નહેરુ પણ કાશ્મીરી આભરણ કુટુંબના હતા. અલ્હાબાદથી રથે-શિયલ ટ્રેનમાં મન દિલ્હી ગઈ સેંકડો સ્નેહિત્રનો મીજબાન તરીકે આવ્યા હતા એમને મટે સેંકડો તણુઆની દિલ્હીમાં ગોઠવણ કરી હતી કમળા નહેરુ મેમળ બાધાના અને કોમળ સ્વભાવના સાદવંવન મહિલા હતા. અમથે ૧૯૧૭ માં એક પુત્રીને જન્મ આવ્યા એ પુત્રા ત શ્રી ઈદા નહેરુ પડિતજીને ધણે વખત કેદમાં રહેતુ પડતું હતુ અટલે મળ્યા નહેરુનું યવન વિગ્રહમાં જ પનાર હતુ હતુ શ્રી કમળા નહેરુ ધનવાન માત-પિતાના પુત્રી હતા. ધનવાન અને અમીર સભનાના પુત્રવધુ હતા. એમના વિશે પડિતજી પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે—

“ ૧૯૨૧ પછી કુટુંબ જીવનમાં મેં કીક કીક સુખ અને સતોષ અનુભવ્યાં જે ક હું બહુ ઓડા વખત કુટુંબને આપી શકતો. સુલાગે માન સ્વજના મને અવા મળ્યા છે કે સકટ અને મુઝવણને અવસરે તમની પામેથી હમેશા મન સત્તન અને દૃઢ મળ્યા છે. ૧૯૨૦ પછી મારી પત્ન જે અનપમ ઉદ્યગતથી વંતી તેથી મેં જોટલુ મેગચું છે એનો વિચાર કરુ છુ ત્વરે મને મારી પોતાની અગ્રેષ્ઠતાને વિશે સરમ છૂટે છે તે માની ફળી અને આળી ચામડીની હતી તો ખબ મરા બધા હોમ સદન કરતી

એટલું જ નહિ પણ હું ચાકતો, કંટાળતો ત્યારે મને તે સમજાવતી અને શાંતવન આપતી. ”

કમળા સૌન્દર્ય-ગણી હતી. અત્યંત શાંત, સુશીલ અને તીવ્ર સુદ્ધિની બાળા હતી. ૫ ડિગ્રી મોતીલાલજી પોતાની આ પુત્રવધુને મારે ધજા મગરન હતા. કમળાને ઘરની ગણી તરીકે માન મળતું પાતળા શરીરની, સહેજ ઉચી ગળીર અને પ્રેમાળ કમળા સૌની માનાતી થઈ પડી. પતિના આદેશને એણે ઝીલી લીધા વડીલના તીવ્ર સ્વભાવને અનુકૂળ થઈ ગઈ. સસરાજીને મિત્રો રનેદિઓ અને સબથીઓને વારવાર મિજબાનીઓ આપવાનો બારે શોખ હતો. સાસુ તો ત્રિમાર રહેતા કુળવધુજી મીજબાનગમી થઈ સોનો આદર સદાગ્ર ટરતી હતી. તેમા કમળા દીપી નીકળતી હતી.

કમળા અને જવાહરનું જોડું અનિશ્ચય પ્રેમાળ, આદર્શ અને સુખી હતું. પરસ્પરના પગમ રનેલથી સુખી અને બાગ્યશાળી સંસ્કૃત કુટુંબમા કમલા દુધમાં શાકની પેટે એકરૂપ થઈ ગઈ.

એનીંતાં બધું પરિવર્તન થયું. સુખ, સમવડ, ભ્રમવિલાસ, શાંતિ અને કુટુંબના સુદર મહકારી સંસ્કૃતિ ઉપર ઘેરાં ઘેરાં વાદળો આવી ગયાં. સુખી વિવાહના આશરમાં તોફાની વાવાઝોડુ આવ્યું. તથા વિરહ, રોગ અને હાકમારીઓ ઉતરી પડી. જવાહરે રાજકીય વાવાઝોડામાં ઝંપલાવ્યું. મોતીલાલજીએ પણ વહીલાતને તિલાંજલી આપી ગાંધીજીના આત્મબોધી મેનાની યથા. જોમી જોવા વિભી પાતળા ઝીંઘ માખુંમે આવીને આખા કુટુંબજીવનમાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખ્યો. એના જાદુઈ પ્રભાવની અદર કુટુંબની નાની મોટી દરેક વર્ષિકા અંતર ગઈ, સંદેશ-ભિમાનનું પૂર ફરકના હાથમાં અતિશય વેગથી હાક્યું. સુદર વજે, અલંકારો, મહેલ, બગીચા, નોકરોની ફાજ, મોટર અને

બીજા બધા સાધનોથી વિંટળાયેલ કુટુંબની ગૃહિણી ઠમળા નહોતી
એ સર્વેના મુશ્કેલીના ઉબરમાં જ ત્યાગ કર્યો, પતિની આત્મભોગ
અને દેશ માટે ઝુઝવાની હૃદયભિન્નિઓને પતિએ સમજા સક્રિય
રોકા આપ્યો

કમળા માવિત્રે અને સાસરે ખૂબ ધનવૈભવની વચ્ચે ઉછરી
હતી, દહીંવાણ, તાલીફ, સોઠ, દુબ, બિમારીઓ સર્વે એણે
ક્યારે પણ જણ્યા નહોતા, કુળની કામળતાથી એ મધુર
વાતાવરણમાં ઉછરી
હતી આત્મી કવની
એને ચિંતા નહોતી
બધું સહેજ સમજમાં
બદલાઈ ગયું કમળા-
એ આ સર્વ બધું
ધીરજ અને હિમતથી
સહન કર્યું એણે
મોદામાંથી દુબ રાક
કે વિધિની સામે એક
પણ દેહગાર કાઢ્યો
નહિ, પતિની પાછળ
પતિએ પણ પોતાનું
જીવન દેશને ચાલે
ધરી દીધું દપતિએ
સ્વતંત્રતા વિચાર મુક્તી
દેશની આઝાદીના જ
વિચારોથી હૃદયોને
ભરી દીધાં, પતિ અને
પતિ બંને ભૌતિક
મુખે ત્યાગી પ્રગણમય
હિમત જીવનગામી થયા

પતિ : કમતા નહેરુ

કમળા મહા પ્રાણ સમર્થ શક્તિશાળી સસરાજી અને પ્રતાપી જળવાન પતિનો આભાથી ઘેરાયેલી હતી પરંતુ એનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ આ મહાતેજોમાં અગ્રણ્ય ગણુ નહિ એની મેધાના ચમકાગ વાનવાગ ઉઠતા અને સૌને માર્ગદર્શન કરાવતા હતા. એ તરતજ નિશ્ચય ઉપર આવી આગળ પધારું માડતી હતી, આનાકાની, પીછેહઠ એને ગમતાં નહિ, પતિનું હમેશાં એ જીવન અને દિમાકનું એ સ્થાન હતી, નાનુક, સુઠલકડી, રોઝમસ્ત શરીરમાં જળવાન આત્મા વસતો હતો એમાં કેટલાક સ્વભાવ દોષો પણ હતા એ પોતાના સ્વાસ્થ્યની સલાહ રાખતી નહિ તબીબત સલાહવાનો કુટુંબીઓનો આમલ જહેરાં કાનો ઉપગ્રહ પડતો હતો માદગીઓ તો વારંવાર આવતી, પગલું એના સુકુમારતા અને સોદર જેવું સુધી જળવાઈ ગયા હતા મિમારીએ એને આંતરિક રીતે ઘેરી, બાહ્ય દેખાવ છેવટ સુધી મનોદર રહ્યો તેમજ બાહ્ય તાપો એના હૃદયના ગુણોને વધારે ઝળમળી શક્યા કમળા નહેરુનું સ્વાસ્થ્ય વહેતું જ બગડી ગયું એને સ્વાસ્થ્ય માટે સુરોપ લઈ જવામાં આવી હતી. વાંચન વિચાર, ચર્ચા અને મનન એ તેના મનને નિરતર ઉદ્યોગી રાખતા હતા. સુરોપથી સ્વાસ્થ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરીને આવ્યા પછી કમળાએ હિંદના રાજકીય મા સંપૂર્ણ ચિંતથી અંપણાનું, એ સાક્ષાત ઉદ્યોગની પ્રતિ જની ગઈ, કડકડતા શિમાળામાં વહેલી સવારે પાસવાને એ ઉઠતી સ્ત્રીઓને બેગી કરી એમને કવાવતની તલિમ આપતી હતી સવારના આઠ વાગતા દાર અને પરદેશી કાપડની દુકાનો પર ચિકેનીય ચતુ તે ડેઠ સાજ સુધી કમળા નહેરુના અભ્યુદાયને ચાલતું, સખત ઠંડીના સુગવાટા વચ્ચે કમળા અવિરત પગે કામ કરતી હતી સર્વના પ્રયત્ન તાપમાં ઉનાળાના દિવસોમાં સોડાના આસો પીતા પીતા પણ કમળા નહેરુએ ચિકેટીંગની ઓડી ચાતુ રાખી હતી. એમનામાં અનૂટ અદા અને ધીગજ જાયો હતા.

૧૯૩૪થી કમળા નહેરુની તબિયત ખૂબ બગડવાં માંડી હતી દેહની અંદર કાંઈ સડો પેડો હેતો. લવાલીની સેનીટારીઅમ (આરોગ્ય ગૃહ) માં એ જઈને ગયા. પરંતુ ત્યાં ઉદ્ધું એનું સ્વાસ્થ્ય બગડવા માંડ્યું. જવાહર આત્મોગ્ર જીવમાં હતા. પત્નીને વારંવાર મળી આવવાની સગવડ એમને અપાતી હતી. ડોક્ટરોએ એમને સ્ત્રીઝરલેન્ડની સુકી હવામાં લઈ જવા સૂચના કરી. આત્મોગ્રાથી જવાહરે આવી પત્નીને લાગેલા હૃદયે વિદાય આપી જવાહરનું પોલાદી હૃદય પણ પ્રિય પત્નીના પરદેશ પ્રવાસથી દ્રવી ઉદ્યું. એના શરીરની ચાલ, દેખાવ અને આકૃતિ ઢીલા થઈ ગયા. થોડા માસ પછી કમળા નહેરુની તબિયત યુરોપમાં બગડી. જવાહરને છૂટા કરવામાં આવ્યા. તેઓ પત્નીના હૃદય દર્શન કરવા યુરોપ ઉપડ્યાં. જર્મનીના બેકનવેલર શહેરના આરોગ્ય ગૃહમાં પતિ અને પુત્રીનાં આશ્રુઓ વચ્ચે કમળા નહેરુનો આત્મા સ્વધામ સ્તીધાવ્યો.

હિંદ બરમાં શે ક પ્રવર્તિ રહ્યો. એ લબ્ય પતિની વિરંગનાં પત્નિ માટે હિંદમાં બારે સદાનુભૂતી પ્રકટ થઈ. કમળા નહેરુ હિંદની આઝાદી માટે કારાગૃહમાં ગયા હતા. પ્રજાએ એમની સ્મૃતિ માટે નાણા એકઠાં કર્યાં. અઘ્લાઆદમા શ્રી કમળા નહેરુ હોસ્પીટલ સ્થપાઈ. એ માટે લાખોનું ફંડ થયું હતું, એ હોસ્પીટલ પ્રજાનાં હૃદયોની ઉદારતાથી નભે છે. એક સુંદર ઉપયોગી અને જનસેવાની સંસ્થા તરીકે સરસ સેવા બજાવે છે. કમળા નહેરુના અવસાન પછી જવાહર નહેરુએ દેશને પોતાનો સર્વસમય આપી દીધો છે હવે એના સમગ્ર પ્રેમનો કળશ હિંદની આઝાદી ઉપર ઢાળાયો છે.

જવાહરલાલની પહેલી નાની બહેન વિન્યાલક્ષ્મી પંડિત છે, પિતા અને બાપની પેઠે એ પણ સમગ્ર વ્યક્તિ છે. તીવ્ર શુદ્ધિ

તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ, વિચારવંત અને મનન્શીલ સ્વભાવ, વિશાળજ્ઞાન, હિદી અને અંગ્રેજીમાં એકધારે મીઠું વસ્તુત્વ, સામાને ઓળખી ઠાઠવાની શક્તિ અને અનુપમ સૌદર્ય ધરાવતી વિન્યાસદમ્બી પડિત હિંદી એક મહાન નારી છે. એને કાર્મ પ્રિય છે. કામ લેવાની એનામાં શક્તિ છે, આથીજ હિંદમાં એણે સંયુક્ત પ્રાતમા પહેલી સ્ત્રી પ્રધાન તરીકે પ્રશંસા મેળવી છે. શ્રીમતી વિન્યાસદમ્બી શાંતિ ગળી શકે છે, ઉશ્કેન્દ્રિજતા નથી. બહારના બનાવો એના ઉપર તરત અસર કરી એને ગમતાવી શકતા નથી, રૂપ સાથે શુદ્ધિ છે. શુદ્ધિ સાથે આત્મનિમ્મલ છે. આત્મનિમ્મલ સાથે જીંડું અને વ્યાપક સ્વદેશાભિમાન છે સ્વ-દેશાભિમાન સાથે સરકારી અવરૂપા ૩૫ કારામદમાં નહેવાની શક્તિ છે. બે વખત ત્યાં રહી પછુ આવેલ છે. તેઓ ૧૯૩૬માં મેયુક્ત પ્રાન્તના પ્રધાન થયા હતાં અને પ્રધાન તરીકે ફરીથી કાબોલપત તેમણે પૂરવાર કરી હતી.

૧૯૪૨માં વિન્યાસદમ્બી કાશમદ નિનાઓ થયા. ત્યાં ટેલોક સમય ગાળ્યા પછી તેમને છોડી મુકવામાં આવ્યા તેઓ પોતાની પુત્રીઓને મળવા માટે અમેરિકા આવ્યા ગયા. ત્યાં હિંદ વિરૂદ્ધ ખૂબ રાજકીય પ્રચાર હિંદી સરકાર અને પ્રિન્ટિંગ સરકારના આડતીઆ ચલાવતા હતા એ પ્રચારના જુલુઓને વિન્યાસદમ્બી એ જમીનદોરત ટ્યાં તેમની તેજસ્વી વાર્ણ એ જાનુઆરી પ્રભાવ દેલાઓ. એમને ખૂબ લોકપ્રિયતા મળી. એમણે હિંદ વિષે સાચી હકિકત દેલાવા માડી. એમણે મહાસલાતુ દ્રષ્ટિમિદુ સરસ રીતે સમગ્રવવા માડ્યું. અમેરિકાના ચેડા મામન વસવાટ પરમ્યાન એ સમય સ્વ-દેશની સેવામાં ગાળ્યો હવે તેઓ હિંદમાં પાછા ફર્યા છે.

શ્રીમતી વિન્યાસદમ્બી પછુ મહાત્મજીના પાઠા અનુયાયી છે. તેઓ રાજકોટના શ્રી રણજીત પંડિત સાથે ૧૯૨૦માં

પર ૧૧ એમને ત્રણ કન્યાઓ છે સ્વ ગણ્યત પડિત બેરીસ્ટર
હતા તેમણે પત્ની સાથે રાજકોટ મુકીને અદલાવાદને ચોતાનું
ગ્રહેણ બનાવ્યું પોતાની પુત્રીઓના શિક્ષણ માટે એમને ઘણી
કાળજી છે એમના પતિ રણ્યત પડિત પણ કાગમદ બરદાસ

ભગિની વિદ્યાતક્ષ્મી પરિત

કરી આપ્યા હતા. શ્રીમતિ વિજ્યાલક્ષ્મી દિંદમા સુયુક્ત પ્રાંતની
ધારાસલાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા છે

૫ જવાહરલાલના બહેન શ્રીમતી કૃષ્ણા દલિસિંગે પણ
રાજકિય આદેશનોમા જૂઠાવ્યું છે. તેમણે પણ અમેરિકા શિક્ષણ
મેળવ્યું છે કુટુંબની જલોજલાથી, લડત અને કારાગરવાસના
સાક્ષી છે મનોહર મધુગ મુખાકૃતિ, આકર્ષક છટાવર રીતભાત,
સરસ શિક્ષણ અને સ્વ શાલિમાન એમના કાળે પણ આવ્યા છે.
જવાહરની એ લાડળી મહેન છે. યુરોપ અમેરિકાનો પ્રવ્રમ તેમણે
ખેડ્યો છે ઑસ્ટોનર ૧૯૩૩ના શ્રીમતી કૃષ્ણા નહેરુના લગ્ન શ્રી
શુભોત્તમ દલિસિંગ સાથે થયા તેઓ ત્રી કરતુરભાઈ વાલભાઈના
કુટુંબના છે. શ્રી કૃષ્ણા દલિસિંગને બે પુત્રો છે શ્રી શુભોત્તમ
પણ ખેરીસુર છે શ્રી કૃષ્ણાએ With no regrets નામનું
આત્મકથનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે

શ્રીમતી ઇદિરા ગાંધી ૫. જવાહરલાલ અને કમળાના
એક માત્ર પુત્રા ઠ. એન યુરોપ મોકલી લાંજ લજારવામા આવી
છે. પુત્રીના ચિન્તનની દેખરખ માટે જવાહરલાલ વારવાર યુરો-
પની મુલાકાતે જતા હતા ૫. રીશેઝ ગાંધી નામના પારસી
યુવકની સાથે ઇદિરાના લગ્ન થયા છે જવ હરલાલને પોતાની
પુત્રી ઉપર અપાર પ્રેમ છે પરંતુ સ્વદેશ પ્રેમ બીજા બીલિક
પ્રેમોને સ્વાદા કરી લાય છે બે કૃષ્ણાની પેઢે ઇદિરા પણ
ગુજરાતમાં જ પન્વા છે

૧૧ વરસો સુધી જવાહર, કુટુંબના એકલા જ બાળક હતા, એને મુલમા મોકલવામાં આવ્યા, હતા, પણ ઘેર શિક્ષકો રાખી એને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. પિતાજી પ્રેમાળ પણ શિસ્તવાદી હોવાથી જવાહર લાડકોડમાં ઉછર્યા હોવા છતાં અભિમાન કે મોટે મડાવ્યાના કુશુંણના ભોગ બન્યા નહિ જવાહર નાનપણમાં જ્યોત્સુ ખેલનાર, ચરમાળ અને લાગણીવાળા બાળક હતા.

૧૪ વરસની ઉંમરે તેઓ શિક્ષણ માટે વિલાયત ગયા. શ્રીમતિ કૃષ્ણા હર્દિસિંગ પોતાના બાઈ વિશે લખે છે કે મોટા બાઈ તરીકે જવાહર સંપૂર્ણ છે. એ હદી પણ પોતાની વહીવટ બાંધશાહી અમારા ઉપર લાદના નથી. એ અમારો વહીવટ બાઈ, મિત્ર અને સાથી છે. અમારા ઉપર પિતાજીના મગ્ન પછી એની છત્ર છાયા હતી. એ અમારી એ બહેનોનો વિશ્વાસ ધરાવે છે.

પિતાના મરણ પછી જવાહરે માતાજી અને મને જણાવ્યું હતું કે “હું તો માત્ર આ સર્વે મિલકતનો દ્રસ્ટી છું” આ સર્વે તમારું છે. જેમણે તે વાપરો મારા કુટુંબની અને મારી જરૂરિયાતો અરુ છે.”

પિતાજીના જીવન દરમ્યાન જવાહરલાલે વકીલાત કરીને કમાઈ લેવા અને પિતા ઉપર લાગ ન પડે તે માટે ખૂબ મથામણ કરી હતી. “પરંતુ યુદ્ધેશની સેવામાંજ તમામ સમય આપ. તારે કમાવાની ચિંતા નથી. હું થોડા દિવસોમાંજ કદાચ નારા બાર

માસના ખર્ચ જેટલું કમાઈ શકું છું. તારે આ માટે ચિંતા શખવી જોઈએ?" પિતાજીના એમ કહેવાથી જવાહરલાલનું સમાધાન થયું નહિ. છતાં એમણે નખાવી લીધું.

પિતાજીએ વકિલાતને તિલાંજલિ આપી, દેશ સેવામાં તન, મન, ધન સમર્પી દીધાં, બાદશાહી ખર્ચ ધટાડતું પડ્યું. પોતાના પ્રિય ઘોડાઓ, જીયું ફરનીયર, નોકરોની ફોજ એ સૌ ધટાડવા પડ્યા. માહુંતો ઘણું લાગ્યું પણ દંડ નિશ્ચયથી સહન કરી લીધું. વકિલાત મૂક્યા પછી એક કેસ લડવા માટે એક અરસીને એક લાખ રૂપિયાની ઓફર કરી પણ મોતીલાલજીએ તેને ટોકરે મારી.

પિતા અને પુત્ર બંનેને પૈસાનો મોઢ નહોતો. પિતાજી લાખો કમાતા હતા. લાખો ખર્ચી નાખતા હતા. જમે રાખતા નહિ. એમની રહેણી કરણી બાદશાહી હતી. કાંઈ અમીરી હતો.

પિતાજી અત્યંત તિવ્ર સ્વભાવના, ગરમ મિજાજના માણસ હતા. પરંતુ વજી જેવા દંડ મનોમજવાળા હતા. જવાહરમાં પણ એ ગુણો ઉતર્યા છે.

જવાહરલાલને દિલની મૂકમિલ આઝાદીની તમના છે, છતાં તેઓ આશક્તિ પ્રેમાળ પુત્ર, ખૂબ પ્રેમથી હોદ્દા લઈ લેવામાં, પોતાના શરીર અને આત્મા સમર્પી ચાહનાર પતિ, બહાલસોયા પિતા અને સ્નેહાળ સખધી તરીકે જવાહરલાલે પોતાની ફરજ અને નિબાલસ હૃદય પારદર્શક રીતે બતાવી આપ્યું છે. દરેક વિષયમાં એમનો આદર્શ ઉચ્ચ છે.

જવાહરલાલ બાળકો સાથે ધ્યાન દળી જાય છે. એમની સાથે સમય પસાર કરવો એમને બહુ ગમે છે બાળકો સાથે રમવા અને ગેલ કરતા એમને આવડે છે. ગંભીરતા નાશો જાય છે.

જવાહરલાલના સમયનો મૂખ્ય ભાગ હૃદયમાં ધગધગતા વાક્યોના પ્રવાહથી લોકોમાં અગૃતિ લાવવા, રાજકિય કામો કરવા તેને લગતી મસજત કરવા પ્રવાસ કરવામાં ગયો છે. છતાં એ ખૂબ વાંચે છે. ક્યારેક થોડું લખે છે. એમની સાહિત્ય-સેવા જેલમાં જ વધુ થાય છે. એમના આયુષ્યનો સારો ભાગ કારાગૃહમાં પસાર થયો છે.

જવાહરલાલ ઘોડેસ્વારી કરવાના ભારે શોખીન છે. તરવાનો પણ એમને શોખ છે. પણ રાજકિય કામમાં ચોતાના શોખો પુરા કરવાનો તેમને સમય મળતો જ નથી.

સર્ગા સંબંધી પ્રત્યેનો એનો ભાવ પ્રેમાળ છે. એમના જન્મદિવસો જવાહરલાલ હમેશાં યાદ રાખે છે. જન્મદિવસે ભાવળીનો પત્ર અને કાંઈક ઉત્તમ બેટ આવી જ ઉમે. જેલમાં હોય તો પણ પત્ર તો જરૂર લખે છે. સ્વાર્થ ત્યાગ, પ્રેમાળતા અને નિષ્પાલસતા એના રામે રામ બાપક છે.

ધનવાન, સંસ્કારી અને શોખીન પિતાનો એ પુત્ર હતો. યુવાન વયે એ બણી ગણી યુરોપથી આવ્યો. સરસ ઘોડાઓ, મોટરો, દેશનેબલ વસ્ત્રો, પૂત્રવેશ માતપિતા, પ્રેમાળ, સૌંદર્યશીલ પત્નિ, સન્નિવ્રા, ઉચ્ચ પાત્રિમાત્મ્ય શિક્ષણ, આરોગ્ય, શક્તિ, બળ, ઉત્સાહથી ભરેલું શરીર, ઉચ્ચ ખાનપાન, મહેલ જેવા ઘર, અનેક આશાધારી નોકરો આ સર્વે એને મળ્યું. દેશ કાળે એણે સૌનો ત્યાગ કર્યો. ભગવાન શુદ્ધની પેઠે એણે દેશની આઝાદી માટે મહાસિનિષ્ઠમણુ કર્યું. અગીરીને બદલે ગરીબી, સ્વાર્થને બદલે આત્મભોગ, શુદ્ધની દવાને બદલે કારાગૃહ, ગાજતા સુખી ઘરને બદલે સૂતા દુઃખી ઘરને મેળવ્યા. આ માટે ? આઝાદી માટે. જવાહર આખા એશિયાની આઝાદી ચાહનાર મહાપ્રાણુ છે. એ માત્ર હિંદનો નથી એ એશિયાનો છે.

કુંખી, કચડાવલી, રાજકિય જીલ્લો નીચે દબાવેલી પગાધિન એશિયાની પ્રજા માટે જવાહરલાલના હૃદયમાં સખ્ત આધાત યાંચ છે, કેદી પણ એનો આત્મા પ્રજાઓના ઉપરના જીલ્લો, ચૂંસણ; પરના તંત્ર સહન કરી શકતો નથી. - જવાહર ઉશ્કેરાઈ જાય છે. એનું હૃદય દ્રવે છે. ચીનની પ્રજાની જાનપોને કરેલી ખાનગી-રાખી માટે એને ભારે આધાત લાગ્યો હતો. સ્પેનનાં લોકો માટે પણ એણે દીલસોજી બતાવી ત્યાં દોડ્યો હતો. ઇન્ડોનેશીયાના લોકો માટે પણ એણે આંસુઓ ખેંચ્યાં છે. જવાહરલાલ સ્વતંત્રતાની દેવીનો પૂજક છે. ત્યાં પણ સ્વતંત્રતા ધવાય છે ત્યાં એનો આત્મા પણ ધવાય છે, એણે જમતની પ્રજાની પરતંત્રતાની બેડીઓ પોતાના પગાની બેડીઓ ગણી છે.

જવાહરલાલ પોતાની હૃદયના સ્વાધીનતાના જંગના સૌનિક છે. એમણે પરતંત્રતાના સ્વાદ સંપૂર્ણ આપ્યા છે. યુવાનીના સરસમાં સરસ વરસો એમણે કેદખાનામાં ગાળ્યા છે. ૭ ૭ વાર કારા-ઘરોમાં તે વસી આપ્યા છે. અંગ્રેજીના બારેક વરસો એમણે કેદખાનામાં ગાળ્યા છે. કેદખાના—સરકાર જેલોમાં એકાંત, એક-લવાયું, કેદી જીવન એમણે ગાળ્યું છે. જેલમાં સગવડો નથી, પોતાના સ્નેહિતો નથી સર્ગ વહાલાં નથી. સારીરિક અગવડો અને તંદુલીકિતો પાર નથી. ત્યાં કોઈ પણ આધ્યાત્મન વગરની ખિમારી બોગવી છે. છતાં અંતિમાં તપેલું સોનું જેમ શુદ્ધ થાય, તેમ જવાહર જેલ જીવનથી શુદ્ધ, સરળ, નિર્મલમાની, સાદો, પવિત્ર અને ઉન્નત આત્મા બન્યો છે. એણે હૃદયનું માધુર્ય ખોલ્યું નથી. જેલ જીવને એનું ધડતર કંઈ છે. લાંચાં જેલજીવનથી ધણી ઉન્માદી બની ગઈ યદ્ય જાય છે. જવાહરે વાંચન, લેખન, મનન વિચારથી એ સ્થિતિ આવવા દીધી નહિ.

જવાહરલાલ એક સ્વપ્નસેવી છે. એમના સ્વપ્નો અને તરંગો દેશના, જમતના વિશાળ ક્ષેત્રમાં સ્થાય છે. બહુ યશવંટ

પછી એ આકાશમા મીઠ માડી જોતો બેસે છે ત્યારે એમની આંખો સ્વપ્નમય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે

હોદ્દા ૨૫ વરસો થયા એકધારા આત્મમર્ષણ કરેલા રાજ-કિય જીવનથી જવાહરલાલનું શરીર અકાને વૃદ્ધ જેવું જણાય છે જીદગીના ૫૫ વર્ષ એમના મોઢા ઉપર વૃદ્ધત્વની છાયા લાવી શક્યા છે ક્યારેક એમની આંખોમા શોક અને મ્હણા ટપકી નીકળે છે. એનું જીવન ને આત્મભોગ સાંસારીક કન્ઝાઓ, દુઃખ અને દૃષ્ટાંથી જ દુઃખેશાં નીતરતો રહ્યો છે

ભય અને જોખમોનો સામનો એ ખૂબ દિ મતથી કરે છે શારીરિક કે માનસિક દુઃખો એના આત્માને ક્યારે પશુ કચરી શક્યા નથી હાડમારીએ વેઠતા વેઠતાં પણ એ દસી શકે છે. રમતગમનનો અતિ શોખ છે કુદરતના સૌંદર્ય પાછળ એની આંખો ઘેરી ગને છે એ પોને પણ દિદના સૌંદર્ય પ્રેશનું સત્તાન છે ને? ગમતમા એનો આત્મા ખૂબ ખીની નીડે છે છતાં આવગુઓ એ જોતરી શકતો નથી જેલજીવન અને બદાગનું અજાન ગજકીય વાતાવણ્ય એને આનંદ કે ઉદ્ધાસ માન્યા દેતા નથી

જવ હગ્ગાવ ધર્મિક વૃત્તિના માણસ નથી પાશ્ચિમાલ શિક્ષણ પામેનો શુદ્ધ હૃદયનો ઉદાર આત્મા છે એણે શ્રી ભગવદગીતાનો અન શક્તિમાગ જીવનમા લિતાર્યો છે પાગકા દૂ મોથી એનું હૃદય નિત શાય હ પ ગ્ર અણે પોતાના દૂ મોને પોતાન માજ સમાખ્યા છે એનો અણુકારો સન્મો પણ કાઈ અણે એ એને ગમતું નથી

જવાદન પોને દરેક કામ ખૂબ ચોક્કસ છે અને સભાગથી કરે છે મમમા એને જૂલો ગમતી નથી માં જૂનો મે તો તે વાત એનો સ્વભાવ સદન કરી શયતો જ નથી સુસ્તી, આગસ અને શાંતિમાં જૂલો એ જવાદગને મને મફત ન કરી શકાય એવા પાપો છે ખીજઓની મૂખાંધ એનાથી સદન થતી નથી.

જવાહરલાલ એક આદર્શ પ્રજાસેવક છે, કોઈની ખીમારી વચ્ચે એ વધારે ને વધારે નમ્ર અને સુવર્ણ બને છે, સંબંધો પ્રસંગે એક અનુભવી નર્સનો જેમ જ સેવા કરી શકે છે. દહીંવ સંજોગો પ્રમાણે અનુકૂળ બની શકે છે. થોડામાં પણ ઘણું મેળવવાની એની ટેવ છે.

પોતાના હૃદયની હિમ્મતને એ છુટી શકે છે. રાજકીય, સાંસારીક, આર્થિક કે સમાજિક ગમે તે કારણે હાડમારીઓ અને હૃદયમંથનો એને હસતાં હસતાં સલા છે. જીવનમાં ગમે તેવા ઝંઝાવાતા એને દટાવી શકતા નથી. એ આગ છે. એક વૃક્ષની પેઠે રાજકીય જીવનના કાંટા એને સ્વભાવિક બની ગયા છે.

જવાહરનો આત્મા દિંદની આઝાદી માટે ઝંખે છે તેટલા જ વેગથી એશિયાની આઝાદી માટે પણ ઝંખે છે. એને માટે જીવિષ્ય હમેશાં પ્રદાશમય અને મદદાત છે. એ કદી પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરતોજ નથી, પોતાના પહેરવાના વસ્ત્રોથી ખાસ માટેની વસ્તુઓનો નાનપણમાં એ બારે શોખીન હતો. દૂનિયામાં આરામથી રહી શકાય એ માટે સરસમાં સરસ સુખ-સગવડો એણે વસાવ્યા હતા. હવે, હજીપણ એવીજ વસ્તુઓ એને ગમે છે. હતાં જોહજીવનમાં એ બધાની ઉલ્લેખો એણે નબાવી લીધી છે. એને વસ્તુઓના મોહ નથી. હોય તો સરસ ઉપયોગમાં લાવે છે ન હોય તો એની એને પડવા નથી. જવાહરલાલ પ્રકૃતિએ વૈરાગ્ય પસંદ કરતા નથી. ભગવાંવસેવાળા જીવન ઉપર એમને જગમ મોહ નથી. એ તો સૈનિક તરીકે ફરજ અદા કરવામાં ગમે તેવી વીંટબણાઓ હસતે મઠે સહો સે છે.

જવાહર વિચારક છે. પરંતુ ધાર્મિકવિધિઓ—ધાર્મિક દંભો જડવત્ ક્રિયાઓ તરફ એને ખૂબ નફરત છે. જવાહરને દિંદની જીવિષ્યની મદદતા માટે એને જગમ સંકે નથી.

ગાંધીજી અને જવાહરલાલની પ્રથમ મુલાકાત ૪ સ ૧૯૧૫ ની નાતાલમાં થઈ. લખનૌ મહાસભામાં આ બંને મળ્યા. એ વેળા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પિડિત હિંદીઓને માટે ચલાવેલી વીરતાભરી લડતને લીધે હિંદના રાજનંદારી વાતાવરણમાં એમનું નામ ગાજતું થયું હતું આ વખતે તેઓ હિંદના રાજ-કાંચમાં ભાગ લેવાને મદને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના પ્રશ્નને જ વધારે મહત્વ આપતા હતા- ધણી નવનોદિયા યુવકોને એ વખતે ગાંધીજી રાજનંદારી વાતાવરણથી ભિન્ન પદ્ધતિના હોય એમ જણાયું હતું.

ગાંધીજીએ લગભગ ૧૯૧૬ના આરંભમાં 'રૉનેટ બીલ'નો વિરોધ કરવા સત્યાગ્રહ સભાની સ્થાપના કરી કાયદાઓ તોડવા અને જેનમાં જવું એવી લડત લડી એ આ સભાને મુખ્ય હેતુ હતો. એ સભાએ નક્કી કરેલા સત્યાગ્રહનાં ઠરાવ વિષે જ્યારે જવાહરલાલે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું ત્યારે એમનું મન નાચી ઊઠ્યું. દેશના યુવાનો જે ઈચ્છતા હતા એ જ માર્ગ ગાંધીજીએ બતાવ્યો હતો. જવાહરલાલનું મન આ સભામાં જોડાવાને તલપાપડ થઈ રહ્યું, પરંતુ એમના પિતાશ્રી મોતીલાલને આ નવી રીત પસંદ નહોતી આથી થોડા દિવસો સુધી પિતા-પુત્ર બંને વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા ચાલી આખરે મોતીલાલજીએ ગાંધીજીને અસ્વાદ્યબાદ બોલાવ્યા ગાંધીજીને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. આથી ગાંધીજીએ

પિતાની પ્રજા વિરુદ્ધ અત્યારે કશુંય પગલું ન ભરવું એવી જવાહરલાલને સલાહ આપી. જવાહરલાલને આ સલાહ ગમી તો નહિ, પરંતુ થોડા જ સમયમાં આ સત્યાગ્રહસભાને પોતાની પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી પડી.

૬ ઠી એપ્રિલે સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહ દિન સમગ્ર ભારત દેશમાં ઉજવાયો. આખા દેશમાં સખ્ત હડતાલ પડી. દિલ્હી, અમૃતસર, અમદાવાદ અને અન્ય શહેરોમાં જળરત્ન રમખાણો શરૂ થયાં. જલિયાંવાલા બાગની કતલ પશુ આ અરસામાં જ થઈ. પરિણામે પંજાબમાં હરકરી કાયદો અમલમાં આવ્યો. પંજાબ બાગ પ્રાંતોથી લગભગ છુટું પડી ગયું એમ કહીએ તો ચાલે. પંજાબના સમાચાર કોઈ પણ પ્રાંતમાં જઈ શકતા નહોતા, એટલી આ હરકરી કાયદાની સખ્તાર્થ હતી.

હરકરી કાયદો ખેંચી લેવાયા બાદ મહાસભા તરફથી એક તપાસસમિતિ ત્યાં મોકલવામાં આવી. આ સમિતિએ પંજાબમાં સરકારે વર્તાવેલા કાળા કેરની કશું દેહાણીએ સંભળી અને પિંદિતોને યોગ્ય મદદ આપવાનું પણ મહાસભાએ નક્કી કર્યું. આ તપાસસમિતિમાં જવાહરલાલ પણ હતા.

૧૯૨૦ના ચિયાળામાં કલકત્તામાં મહાસભાનું અધિવેશન જરાયું. આ મહાસભા પછી જ દિલ્હીમાં ‘ગાંધી યુગ’ની શરૂઆત થઈ એમ કહી શકાય. ગાંધીજીના આગમન પછી દિલ્હીના રાજકારણના રંગો પણ પલટાઈ ગયા. વિદેશી પહેરવામાં જરાય ક્ષોભ ન અનુભવતા મહાસભાવાદીઓએ, ખાદી જ ધારણ કરવી નોંધ્યું, એવા ગાંધીજીના આદેશને વધાવી લીધો. ગાંધીજીના સ્વદેશી વસ્તુ જ વાપરવી એવા પ્રચારથી મહાસભાના રુબરુએ ‘પરદેશી વસ્તુઓને તિલાંજલી આપવા માંડી. ભાષા માટે પણ એવું જ થયું. મોટાભાઈ અંગ્રેજીમાં ચાલતું મહાસભાનું કામકાજ હવે

હિંદુસ્તાનીમાં ચલાવવું એવું નહીં થયું. આથી એક મોટો લાભ એ થયો કે એકાંક સુશિક્ષિતો મહાસભામાં રસ લેતા હતા, એને બદલે સામાન્ય લોકો પણ મહાસભામાં રસ લેતા થયા અને મહાસભા દેશની પોતાની પ્રિય સંસ્થા બની ગઈ. બધાએને ગાંધીજીના દેવી માનસનો પરિચય થયો. ગાંધીજીના આ આદેશો જવાહરનાથને પણ ખૂબ ગમી ગયા. તેઓ મહાત્માજી પ્રતિ વધારે ને વધારે આકર્ષાતા ગયા.

ગાંધીજીએ અસહકારની યોજના લોકોને સમજાવી. લોકોએ એને સહયોગ અપનાવી. ગાંધીજી રાજકીય પ્રશ્નોને ધાર્મિક રીતે નિહાળતા, એ જવાહરને ગમતું નહિ. એમને થતું : રાજકારણના ક્ષેત્રમાં આવી ધાર્મિક બાબતો વચ્ચે લાવવાની શી જરૂર ? આમ છતાં એમને લડતની નૈતિક બાબત ખુબ ગમતી. ગાંધીજીએ દર્શાવ્યો 'અહિંસા' નો માર્ગ હિંદ માટે સર્વોત્તમ માર્ગ હતો. એ તો ચોક્કસ હતું.

બાદશાહી જીવન જીવેલા નહેરુ કુટુંબમાં એક સુલકડકડી ફકીર જેવો માણસ એમના જીવનના માર્ગમાં આવ્યો. એ પોતાની સાથે દેશપ્રેમ, આત્મભોગ, મરી બૂઝવાનો સત્યાગ્રહનો અને અહિંસાનો મંત્ર લેતો આવ્યો, શાંત, વિચારવાંત, વૈરાગ્યધારી એ શરીરમાં અખંડ હિજ્જવડા તેજસ્વી અને રફ-ચોતલ જ્યોત્સ્ન ઝગમગતી હતી. જ્યોતે જ્યોત ઝગમગાવી, અંગ્રેજી શિક્ષણ અને સરકારના ઉપાસક બુવકને એમણે પોતાના પ્રતિ આઠધોઈ. જવાહરલાલના હૃદયમાં ગમ્મથી ઢંઢાપેલા અગ્નિ પરથી એમણે રાખ ઉગાડી મૂકી. દિવ્ય તેજોમય અગ્નિ બહાર આવ્યો. મહાત્માજીએ અતિસુદૃઢ ભુદિથી જવાહરલાલનું ધડતર કપું. અનુભવી ગાંધીજી આ યુવકના હૃદયને સમજ્યા. એમણે એમના ઉપર કંઈ ઉપદેશ કે જળાત્કાર કર્યો નહિ.

જવાહરલાલના ઘડતરના પ્રવાહને એમણે પોતાના માર્ગે વહેવા દીધો. એમણે એમના મ્વયસિદ્ધ માર્ગને માત્ર ક્યાંક ક્યાંક સહેજ સ્વદેશ પ્રેમને માર્ગે નૈસર્ગિક રીતે વાળ્યો.

મોતીલાલ નહેરુ જલ્દી ઠાકનીશોદમાં આવતા નહિ, તેઓ વૃદ્ધ, અનુભવી અને અત્યંત જીવિવાન પુરુષ હતા, તેઓ બીજાઓને ખુબ આકર્ષતા. તેઓ સર્વના નૈસર્ગિક અધ્યક્ષ જેવા હતા. ગાંધીજી, એમનું તત્વજ્ઞાન, એમની રહેણી દરણી, એમના વિચારો અને એમના ધર્મક્ષેત્રો મોતીલાલજીને પસંદ નહોતા બનના. માર્ગે ઉત્તર દક્ષિણ જેટલા વિલિસ્યુ હતાં છતાં આ દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા સાધુ પુરો મોતીલાલજી ઉપર ધીમે ધીમે સચોટ પ્રભાવ પાડ્યો. મોતીલાલજી સાથે ગાંધીજીના અનેક વાર્તાવાપો થયા. એ દાણો તરત ગળ્યો નહિ એમણે વિચાર મારે ખુબ સમય લીધો. પરંતુ મહાત્માજીએ પોતાનો પ્રભાવ આખા કુટુંબ ઉપર જમાવ્યો. નહેરુ કુટુંબના એ ધગધગ કુટુંબી જેવા બની ગયા. ધીરજ અને ઉત્સાહથી એમણે આ કુટુંબના રાજકીય સામાજિક વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન આવડ્યું.

જવાહરલાલ નહેરુ ગાંધીજીના હાથમાં આવ્યા. એ પોતાને પાશ્વિમાત્મ રાજકારણના મોટા અભ્યાસી માનતા હતા. કુચ્છીજી અને હેરોના એ અભ્યાસી, સ્વતંત્રતાના ઉપાસક હતા. એ વૃત્તિઓને મહાત્માજીએ ઉત્તેજન આપી, મહાસભાદ્વારા પોતાના દેશનું સ્વાતંત્ર્ય એળવવાના આદર્શના બીજ રોપ્યાં. મહાત્માજી, પડિત જવા એળવવાના આદર્શના બીજ રોપ્યાં. મહાત્માજી, પડિત જવા દરલાલની હૃદયની ધગધગને પ્રથમથી જ સમજી ગયા હતા અને મોગ્ય માર્ગે વહાવડાવવાનું પ્રારબ્ધ એમને પ્રાપ્ત થયું, યુવકને ગાંધીજીના હાથમાં સોપતા મોતીલાલજીને જરાપણ ચડકારો થયો નહિ. એ કાઠાનો તાજ પહેરવાને એમણે ગાંધીજી જેવા રહીસને પુત્ર-દાન કર્યું, જેમ પાણીમાં માછળું નૈસર્ગિક જીવન ગંભીરે ઉ

તેમ જવાહરલાલને રાજકીય જીવન નૈસર્ગિક થઈ પડ્યું. ગાંધીજીને એના ધડતરમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ, તેમણે પોતાને માટે યોગ્ય વારસદાર તૈયાર કર્યો.

જવેરીએ હીરાને જોળખ્યો, એમાં કુયોગ્ય પાસા પાડ્યા. લાહોરના ૧૯૨૬ના મહાસલાના અધિવેશનમાં ગાંધીજી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા. પણ પોતે એ જગ્યા ઉપર ન બેસતાં જવાહરલાલનો હાથ ઝાલી એને બેસાડી દીધા. આઝાદ હિંદના એક આદર્શ યુવાન સરદાર તરીકે એમણે જવાહરલાલને આગળ આપ્યા. જવાહરલાલે યુવાન અવસ્થામાં જ કીર્તિનું ઉચ્ચ ગિરી-શૃંગ નિહાળ્યા છતાં, એમને એનો જસએ ગર્વ નહોતો. એમણે મહાત્માજીએ દર્શાવેલો માર્ગ પોતાના કુટુંબીજનોને પણ બતાવ્યો. જવાહરલાલ દરેક વસ્તુઓ અને વિચારોનો સામનો કરતા હતા પણ એ બંડખોર ઘોડાને મહાત્માજી જેવા સવારે કાણુમાં આપ્યા, છેવટે તેઓ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દેશસેવક તરીકે ઝળકી ઉઠ્યા.

ગાંધીજી શા યુવકના વિચારો, વાણી અને આદર્શની આડે આવતા નહિ. એ એમની ભારે ભભૂકદાર જવાલાને જંસમેર પ્રજાળવા દેતા. પરંતુ જરા પણ મર્યાદા બહાર જાય તો એને નર સમગ્રવટ અને વિવેકથી કાણુમાં આણુતા. જવાહરલાલના આંતરિક મંથનો પિતા પાસે રહી મતાં નહિ. ગાંધીજી પાસે એ ઠલવાતાં ગાંધીજી એમની નબળા ઠડી શોધી કાઢી થોડા શબ્દોમાં એનું શાંતવન કરી દેતા. પુત્રે ગાંધીજીના અગ્નિને ઝીલ્યો. પિતા ગાંધીજીનો માર્ગ અદ્યથુ કરતા કેંધક અચકાતા હતા. એમને ગાંધીજીના માર્ગમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા નહોતી જ, પુત્રે પિતાને સમજાવ્યા. પુત્રને માર્ગ આપી પિતા પણ ગાંધીજીના પ્રભાવમાં આવ્યા, આખા નહેરુ કુટુંબે ગાંધીજીનો માર્ગ પસંદ કર્યો. અરણ્યક સંપત્તિ, શ્રીમંત

જીવન, ઉચ્ચ પ્રકારની બાદશાહી રહેણી કરણી એ સર્વને આ કુદને તિલાંજલી આપી પોતાના આમલા જીવન સાથે બંડ કરી શાદુસરળ જીવન એમણે અપનાવ્યું. આ તોફાની અને જોખમી જીવનનો તો મોતીલાલ નહેરુએ સહજ અનુભવ લીધો, પણ પુત્રે એનું સંપૂર્ણ રસમાન કંચું.

જવાહરલાલને ૧૯૨૦ના સત્યાગ્રહે પ્રથમ રાજ્યક્ષેત્રમાં આવવા, હિંદની ગરીબ ચૂસામેલી દીન, દારિદ્ર, અસાન પ્રજાના દુઃખો જોઈ એમનું હૃદય, મન, રસિયાના પ્રવાસે એમને સમાજવાદી બનાવ્યા મુડીવાદ ઉપર એમને ઘુણા થઈ. એમણે સ્વતંત્ર દેવીની ઉપાસનામાં પોતાના તન, મન, અને ધન ધર્યાં. શાહીવાદ, મુડીવાદ, ફેસીઝમ અને એકદમ્ય સત્તાના એ પ્રખર વિરોધી બન્યા. ૧૯૨૯ ના લાહોરના અધિવેશન વેળા એમણે જણાવ્યું હતું કે, “હિંદની ચોટલી પોતાના હાથમાં રાખવાનો બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને કોઈ પણ દક્ષ નથી” એમણે કહ્યું હતું કે, “હિંદના ખરાબ છે, પણ શુભાશી એથીય વધારે ખરાબ છે.” પડિતજી અહિંસાના લોકન નહોતા. અહિંસા એમના સ્વભાવને અનુકૂળ નથી. બળ, વીર્ય અને શક્તિના તેઓ ઉપાસક છે. પરંતુ મહાત્માજીની અહિંસા એમના વિચારોને અનુકૂળ આવી અને હિંદની સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં એજ ઉપયોગી દધિવાર છે એવી એમને ખાત્રી થઈ, રાજબંધારણની વાતો કરનારાઓને એમણે કહ્યું કે, “બંધારણની વાત શું કરો છો? પરદેશીઓએ ધડેબું બંધારણ આપણું બંધારણ હોઈ શકે નહિ.”

મહાત્માજી અને પડિતજીના વિચારોમાં બધી રીતે સામ્ય નથી. જવાહરલાલ મહાત્માજીના આધાર ઉપાસક કે ચિંતક નથી. તેઓ વારંવાર માથું ઉઘાડી ગાંધીજીના ડેટલાક વિચારોની ટીકા પણ કરી લે છે. પડિતજીને અહિંસા પર દબેચને માટે વિશ્વાસ નથી. જરૂર પડે હિંસાના પ્રયોગની આવશ્યકતા હોય તો એ

પગલુ ભરતાં પણ તેઓ અચકાચ નહિ. તેઓ મહાત્માજીની અહિંસા સમય પૂતી અપનાવે છે. ચરખા ઉપર પણ એમને શ્રદ્ધા નથી. એટલે તેઓ કાંઈ ચરખો નિયમિત ચલાવતા નથી. મહાત્માજીને વૈરાગ્ય, મત, ઉપવાસ, હૃદયની પ્રેરણા વગેરે ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા છે. જવાહરલાલ એ સૌમાં બિલકુલ માનતા નથી. સત્યાગ્રહનાં સન્માન પણ એમના હૃદયમાં સમય પૂરતાં જ છે. એ સત્યાગ્રહના અંધ ભક્ત નથી. ગાંધીજી સમાજવાદ તરફ દોડેલા નથી. જવાહરલાલ ચુસ્ત સમાજવાદી છે. ગાંધીજી પ્રાચિન રામરાજ્ય જેવા આદર્શને આગળ ધરે છે. જવાહરલાલ એ સર્વે પ્રત્યે આદર ધરાવતા નથી. ગાંધીજી પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ દ્વારા હિંદની ઉન્નતિ આહે છે, પણ જવાહરલાલ પાશ્ચિમાત્ય આધુનિક સંસ્કૃતિ દ્વારા હિંદની ઉન્નતિ આહે છે. ગાંધીજી યંત્રો, કાગ્જાનાં, વિદ્યુતશક્તિ એ સર્વેને તિરસ્કારે છે. જવાહરલાલ એ સર્વેને હિંદની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક ગણે છે અને સમર્થા છે, પણ બન્નેનાં સ્વપ્નો જુદાં જુદાં છે. ગાંધીજી અધ્યાત્મવાદી છે, પડિતજી વિજ્ઞાનવાદી છે.

જવાહરલાલ સીધા વિષય પર નિષ્ઠા રાખી સમાધાન પસંદ કરતા નથી. જોટી મુત્સદ્ગીરી અને વાણીવિલાસ એમને ગમતા નથી. તેઓ સીધી, સાદી અને સરલ સત્ય વસ્તુને સમજે છે. એમણે એક લાપલુમાં જણાવ્યું હતું કે, આપણી પાસે બે ખજાનો છે. એક સ્વતંત્રતાનો અને બીજો બ્રિટિશ આધિપત્યનો સ્વતંત્રતાના ઝંડા સાથે રહેશે તે આપણા છે. અને સામા ખજાનો નીચે રહેનાર આપણા વિરોધીઓ છે. દેશમાં આ બે ખજાનો સિવાય ત્રીજો ખજાનો નથી. શાહસોદાગરો, ધનવાનો, અને મુડીવાદીઓને યાજ્ઞડવાની મહાસજાની નીતિ અમને પસંદ નથી. એ સર્વમાંથી મહાસજાને મુક્ત કઠવા તેઓ પ્રયત્નો કરે છે. જવાહરલાલે હિંદની સ્વતંત્રતા સાથે સમાજવાદનો ઝંડો પણ

મહાસભા પર ફરકાવ્યો છે મહાત્માજીએ સમાજવાદ પ્રત્યે વિશેષ વલણ બતાવ્યું નથી પણ નેહરુના સમાજવાદે મહાસભાના ક્ષેત્રમાં ઊંડા મૂળ નાખ્યા છે જુના રાજદારી ચોદાઓના વિરોધ છતાં તેમણે સમાજવાદો મહાસભાનું શસ્ત્ર બનાવ્યું છે પડિતજીએ રશિયનોના સામ્યવાદને પણ દિદમાં લેકગ્રિપ બનાવ્યો છે ૧૯૨૭ ના મહાસભાના અધિવેશને પડિતજીના રશિયાના પ્રવાસ પછી સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો

પડિતજી મુખડો અને વિદ્યાર્થીઓના લાડીલા નેતા છે દિદના મુવાનો જવાહરલાલને પોતાની આદર્શમૂર્તિ તરીકે વહે છે રામ અને બડેખાઓના સમૃદ્ધિ જુના કાંકમાઠ અને એકદમ્થુ સત્તાને તેઓ હંમેશા તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જુએ છે લખની મહાસભાના અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે પડિત નહેરુએ એક ખૂબજ મહત્વની વાત સમજાવી તેમણે દિદને જગતના એક અગત્યના અને સર્વત્ર વ્યાપક અસર કરનાર ભાગ તરીકે ઓળખાવો દિદની સ્વતંત્રતાએ જગતનો પ્રશ્ન હોઈ જગતના નકશામાં એનું સમાધાન શક્ય હોવાનું જણાયું ચીનથી પેરુ સુધીની સ્થિતિનું ચિન દોરતા એમણે શાહી મુદ્દના બગાડ સંગઠન વિશે સમજાવ્યું એ દેશે મંપૂરું રીતે વિકાસ એ પણ એમણે જણાવ્યું આપણું નિર્ધન જીવન શાહિવાદ મૂડીવાદ અને એકદમ્થુ સત્તાનું પરિણામ છે એમના આંતરમાં જગતના પછાત લોકમણુ પ્રત્યે ખુબ દિવસોજ ભરી છે લોકોની નિર્ધન અને નિર્ગંજ સ્થિતિ જોઈ એઓ દ્રવી હશે છે તેઓ મહે છે કે શાહીવાદે આપણને ચાખખાનો માર મારી કુતરા બનાવ્યા છે પોતાના શિક્ષા માટે આપણે એના પાળેલા કુતરાઓ તરીકે ઉપયોગ કરે છે જગતને શાહીવાદ સામે બળવો કરવા પોકારે છે, એ મહે છે (૧૯૪૨ એગસ્ટની A I C C ની મીટીંગમાં)

“ તમે ગુલામીની વાતો કશો નહિ કાગ્ય કે આપણે દોઢસો વર્ષ થી ગુલામી સહન કરતા આવ્યા છીએ. અંગ્રેજો, તમે સ્વતંત્રતાની વાતો કરો છો. મુરોખના દેશોને આઝાદી અપાવવાનો પરોપકાર કરવા નિહળ્યા છો પણ અમને તો એ સ્વતંત્રતાની આખી પણ મવા દેતા નથી ”

અન્માન ઝીંકતાં

ગાંધીજી અને પડિતજી બન્નેનો આદર્શ એકજ છે. હિંદની આઝાદી પરંતુ ગાંધીજીએ હમેશ માટે સત્ય, અહિંસા, ખાદી ચરમો વગેરેને એના સાધનરૂપ માન્યા છે. પડિતજી એ સર્વમા સમય પૂગતા સાધનો તરીકેજ વિશ્વાસ રાખે છે. અમેરિકામાં મહાત્મા ગાંધી, ટાગોર ચામ કે સેક દપતિ પછી લોકપ્રિયતામાં પૌર્વાત્મીમાં જવાહરલાલનો નંબર આવે છે.

પડિત નેહરુએ પ્રવાસ, વિશાળ વાચન મનન, ગાંધીજીના આર્ગદર્શન અને તિલ્લુ શુદ્ધિથી રાજકાજમાં પહેલા નંબરની સ્થિતિ મેળવી છે. મહાસભાના એમના કેટલાક સાથીઓ એમના વિચારો સાથે સામ્ય ધરાવતા નથી, છતાં મહાસભાના પરદેશ ખાતા માટેના મુખ્ય સલાહકાર જવાહરલાલ જ છે, એમ તો તેઓ પણ કશુંક કહે છે. જવાહરલાલને જ્યારે કારાગરમાં ૧૯૪૨માં પુરવામાં આવ્યા ત્યારે વાઈસરૉયને પત્ર લખતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે —

‘ જવાહરલાલ મારા મરતાં પણ ફેસીઝમ અને નાઝીઝમનો મોટો શત્રુ છે. મેં એની સાથે દિવસો સુધી ચર્ચા કરી છે એણે મારા વિચારોની સાથે એટલા બળથી મુઠ્ઠા કર્યું કે હું એની શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. પરંતુ છેવટે વસ્તુની ખરી સ્થિતિએ એને ઠેકાણે આણ્યો. અને હિંદની સ્વતંત્રતા વિના બીજી વાતો ગૌણ ગણવાનું તે સમજી શક્યો. ખરેખર પડિતજી જેવા શક્તિશાળી મિત્ર અને સહકારીને કેદમાં પુરવામાં તમે શૂંધ કરી છો. ”

જવાહરલાલ જન્મથી જ બડોચર ૬ મહાત્મા પાસે એના બડને સમાવવાની આદ્યૂત શક્તિ છે, છતાં ક્યારેક ક્યારેક એ છટકી બપ તો ગાંધીજી એ સહન કરી લે છે, અને ધણી વખતે મહાત્માજીને પણ તેઓ પોતાના ધોરણે લાવી શકે છે. જ્યારે એમના પિતાના બધારખુના મુધારાના રિપોર્ટ પર મહાસભાના સેક્રેટરી તરીકે જવાહરલાલે સહી કરી ત્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે આ સંસ્થાનિક દરબાને માનતા રિપોર્ટ પર

સ્વતંત્રતાના ખ્યાલ ધરાવનાર તમે કેમ સહી કરી ? ત્યારે એમણે કહ્યું કે એ જૂઝ છે અને તરત સુધારી લેવામાં આવશે. એમણે પાછળથી એ જૂઝ સુધારી લીધી. મહાત્માજીએ વાઘસરોવર લોડ કરાવીને સાથે ૧૯૩૧ માં સહી કરી. પંડિત નહેરુને એ જરાય પસંદ ન પડી. એમણે વિરોધ કર્યો પણ આ સંધી આવતી લડાઈની તૈયારી રૂપ છે એમ સમજાવવાથી જ એ સમજ્યા હતા. પછી તો એમણે સંયુક્ત પ્રાંતની નાકરની લડતમાં હોમાઈ આ સંધીથી રથપાએલી શાંતિ ઉઠાવી દીધી હતી.

મહાત્માજી અને પંડિતજી બન્નેના દક્ષિણે જુદા જુદા બંને દિંદની આઝાદી માટે એક બીજાના પુરક બને છે, અને એક બીજાની વિચારસરણીઓ જુદે જુદે માર્ગે વહી છેવટે આઝાદીના આદર્શ પાસે ભેગી મળી જાય છે. જવાહરલાલ બંડોપાઝ છે, પણ મહાત્માજી એ બંડોપાઝીનો સાથે ઉપયોગ કરી શકે છે. જવાહરલાલના પાંચ છ પાનાના પત્રને મહાત્માજીની દશ લીટી ચૂપ કરાવી દે છે. મહાત્માજીનો પ્રભાવ પોતાને ઢાંકી ન દે એ માટે પંડિતજી જાગૃત રહે છે. જતાં ધણીખરી બાબતોમાં મહાત્માજી એમને પોતાને માર્ગે વાળે છે. દિંદની આઝાદીના રથના એ બંને ચક્ર છે, જવાહરલાલનું સસ્ત્ર મુલ્યકિન ડા. પદ્મભી સીતારામૈયાએ નીચે મુજબ કહ્યું છે.

‘ આ બધાં કાર્યક્ષેત્રો અને વ્યવસ્થાને અતિ એક વાત યોગ્ય રહે છે કે જવાહરલાલ એક રાજ્યદારી પુરૂષ છે. એ મહાત્મા પણ નથી, અને તત્ત્વજ્ઞની પણ નથી. જવાહરલાલ આ જગતની સુંદર અને શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓના ભોક્તા છે જતાં પોતાના આનંદને ફરજ આગળ નમાવી દે છે અને પોતાને દેશ આગળ ધરી દે છે. આથી જીંદગીની સખત કસોટીઓ એ પસાર કરી શકે છે. અમીરી જીવનના માણસે પોતાના જીવનને એટલું સાદુ બનાવી દીધું છે કે જીવનની કઠીનાઈઓ એ હસીને સહન કરી લે છે. ગ્રીષ્મ વર્ષમાં એ મુસાફરી કરી શકે છે. પાથરણાં

વગરની જમીન પર એ સૂઈ શકે છે, માછલોના માછલો વગપાળા પ્રવાસ પણ કરી શકે છે. જેવો તેવો ખેતરાઈ પણ તે ખાઈ શકે છે. ગાંધીજી અને જવાહરલાલ સ્વભાવ, ધર્મ, શ્રદ્ધા, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિચારસરણીમાં હિતર અને દક્ષિણ જોટલા જુદા છે. છતાં ૨૧ વર્ષ થયાં તેઓ સ્વતંત્રતાના એક ગાઝના એ ચકો બનીને રહ્યા છે. વારંવાર એક બીજાની સંમતિ, અસંમતિનું રૂપ લે છે અને અસંમતિ, સંમતિનું રૂપ લે છે. બંને પાસે સામાન્ય સમજબુદ્ધિની સમાનતા હોવાથી જ આ શક્ય બન્યું છે, અને એક બીજાની સાથેના સંબંધમાં જે ઉદારતા અને સન્માન તેઓ વાપરે છે તેને લીધે જ રાજકારણને ન્યાય આપી શકાય. ■

ગાંધીજી અને જવાહરલાલ બંને હિંદના રાજકારણમાં અન્યત્ર જુના યોદ્ધાઓ છે. બંને પોતાપણું વિસરી ગયા છે. બંને બ્રિટિશ સરકારની નીતિના સખ્ત વિરોધી છે. બંને સ્વતંત્રતાના પૂજક છે. બંને જુદિવાન, શક્તીશાળી, તેજસ્વી મહો છે. હિંદની જનતાના બંને ખૂબ લેલકશિય મુખ્ય નેતાઓ છે. બંને ગરીબોની મોટી દાઝ ધરાવે છે. બંનેએ અમજીવીઓ અને ખેડૂતો માટે અંતરની હિંદી લાગણી કીયા-સ્વરૂપમાં વહેતી મૂકી છે. બંને બ્રીટીશ સામ્રાજ્યવાદના મોટામાં મોટા શત્રુઓ છે. બંનેએ દેશ માટે ફકીરી સ્વીકારી છે. બીટન ગમે તે ધારતું હોય પણ બંને જનતાના મહાન પુરુષો છે. બંને હિંદને આઝાદી અપાવવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ થશે. ગાંધીજીના વારસ તરીકે જવાહરલાલ ગાંધીજીની કીર્તિ વધારે તેમ છે. દુઃખો, દીન, અજ્ઞાન, કચડાયેલા હિંદના બંને ઉદ્ધારકો છે. બંનેનો કીર્તિધ્વજ વધારે ને વધારે ઉમેરે કરેલો...

ગાંધીજી તો ૧૨૫ વર્ષ જીવવા માંગે છે. જવાહરલાલ પણ ખડતલ બાંધના છે. એમની બંનેની હિંદની આઝાદી મેળવવા અને આઝાદીનું રક્ષણ કરવા માટે જરૂર છે. બંનેનો જયજયકાર થાઓ.

જવાહરલાલ અનેક વખત ઠાગમદવાસી થઈ આવ્યા છે એમના જેલના અનુભવો એમણે પોતાની આત્મકથામાં લખ્યા છે. તે સુદૃઢ અને રસિક છે. એક મહાત્માણુ પુરૂષ સિંહે પોતાના જીવનનો સરસમાં સરસ ભાગ જેલમાં કેવી રીતે ગાળ્યો તે જાણવા જેવું છે.

પડિત નહેરુને પહેલી જેલ ૧૯૨૧માં મળી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (ડ્યુક ઓફ વિન્ડસર) દિલ્લી મુલાકાતે આવ્યા હતા. એમની દિલ્લી મુલાકાતનો બહિષ્કાર કરવાનું મહાસભાએ ફરમાન કર્યું અમદશારની પ્રથમ ચળવળ શરૂ થઈ મહાસભાના સર્વે નેતાઓની કારામદમાં પધગમણી થઈ પડિત જવાહરલાલ પણ સરકારના મેમાન થયા ત્યો પ્રથમ જેલની મોજ માત્ર ત્રણ માસ જ માણી શક્યા

લખનૌની જેલમાં એક ૨૦ ફીટ લાંબા અને ૧૬ ફીટ પહોળા ખડમાં પડિત મોતીલાલ, જવાહરલાલ અને એમના બે પિત્રાઈઓને ગખવામાં આવ્યા સવારના વખતમાં પડિત જવાહરલાલ આખા ખડને ઘોઈ સાફ કરતા, પછી પિતાના અને પોતાના વસ્ત્રો ઘોઈ સાફ કરતા હતા કેદી સ્વયંસેવકોનો કલાસ ખોલી બીજાઓની મદદથી તેમને અંગ્રેજી અને ઉર્દૂ ભણાવતા હતા જપોર પછી વોલોમોલ અને બીજી રમતો રમતા હતા.

ધીમે ધીમે સખ્તાઈ થતી ગઈ. વાઝમાયો જહાર નીકળવાની બંધી યઈ. વર્ગો પણ બંધ થયા. પડિતજી છૂટયા. છ સાત અઠવાડિયા પછી ફરી કારાગરમાં પૂગયા. પડિત મોતીલાલજીને લખનો ડિરેક્ટ્રીક્ટ જેલમાંથી નૈનિતાનની જેલમાં લઈ ગયા હતા. આ વખતે જવાહરલાલને બીજા પચાસ જણાની માથે એક મોટી બેરેકમાં રાખ્યા મુલાકાત અને કાગળ મહિનામાં એક વખત મળે એવો નિયમ થયો નાહવાનું, કપડા ધોવાનું ખુલામાં થયું. એકાતનો અભાવ હતો. આયામનું સાધન મળતુ નોતું. ધીમે ધીમે નિયમો આકરા બનતા ગયા. પડિતજી અને તેમના સાથીઓએ વિશેષ તરીકે મુલાકાતો આપવી બંધ ફરી આથી સરકારે પૂરપોત્તમદાસ ટાંકન, મહાદેવ દેસાઈ, જ્યોર્જ જેસર, બાલકૃષ્ણ શર્મા, દેવદાસ ગાંધી અને પડિતજીને એક નાનકડા વાડામાં અલગ ખસેડ્યા ત્યાં બીડ નોતી એટલે પડિતજીને ગમી ગયું જહારના જમત સાથેનો સંબંધ બંધ થઈ ગયો. સમાચારપત્રો પણ બંધ કરવામાં આવ્યા હતા. એ સાતેએ કામ અને કસગતનો નીચમીત સમય બાંધ્યો. દોડવું, કૂવાનો કોસ જે-યવો શાકભાજીની વાડીને પાણી આપવું અને ચોકુઠ કાંતવું બાકીના સમયમાં ખૂબ વાંચન. આ દિવસનો કાર્યક્રમ, અને રાતે નજમડળમાં મહો અને નક્ષત્રો ઓળખવાનું શિક્ષણ તાલુ રાખ્યું દિવસ, અઠવાડિયા અને મહિના પસાર થતા ગયા. સામાન્ય કેદીઓથી તેઓ અલગ હતા ખોરાક પણ ખૂબ ખરાબ જીએ મૂકેલો ગમે પણ નહિ. કેદી ઉપર ત્રાસ વર્તાવવા કામનો હમનો કરવામાં આવતો રાજકીય કેદીઓના મોળા બાગને સામાન્ય કેદીઓ માફકજ રાખવામાં આવતા. અમલદારોને ફરવતો આપવાની એમની પાસે વાત નોતી, આથી અમલદારો તરફથી એમને સહેતુ પણ પડતું આઝાદ નામના પંદર સોળ વરસના હોકરાને કોઈ નિવમળ મ માટે નખન છરીર ઉપર ફટકા મારવાની સજા કગવામાં આવી હતી ચામડીમાંથી લોહો ટપકયું.

ફટકે ફટકે ગાંધીજીની જ્યોત્ષ્ણાઓ ઉઘળી જતી. આખરે એ બેભાન બન્યો. પાછળથી એ છોકરો ઉત્તર દિશાની ત્રાસવાદી ટોળાનો એક નાયક થયો હતો.

જેલમાં સીઓનો કામળ કંઠ કે બાળકોનો દિલોલ તો ક્યાંથી સંભળાય ? વોડરોની ધમકીવાળી વાણી ગાળોથી ભરેલી સંભળાતી.

૧૯૨૩ ની જાન્યુઆરી માસને છેલ્લે દિવસે સૌ રાજદારી ફેદીઓને છોડી મુક્યામાં આવ્યા. ખંદારની તાજી હવા, લોભાની દોડધામ, જુના મિત્રો સાથે મેળાપ, કુટુંબીઓનું સ્નેહમિલન એ બધામાં પંડીતજી ગુંથાઈ ગયા.

પણ એ થોડાજ વખત માટે હતું. એમણે જોયું કે મહા-સભાની કાર્યવાહી બંધ પડી હતી. કારણકે શરૂ થયા હતા. સ્વાર્થ ખાતર અનેક ટોળાઓ એનો કબજો લેવા માગતી હતી. ફેરવાદી અને નાફેરવાદી વચ્ચેની તકસર ખૂબ જલદ બની હતી. આ હતો પંડીતજીનો પહેલો જોડો અનુભવ.

તે પછી બીજી વખત જેલ મળી નાભા ખાતે. તે વખતે નાભા અને પતિઆલા વચ્ચે કંઈક અંગત તીજોં ઝઘડો ચાલતો હતો. પરિણામે બ્રિટિશ સરકારે નાભાના મહારાજાને પદબ્રહ્મ કર્યા. આથી નાભામાં અને આજુ બાજુના વિસ્તારોમાં એની વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ થઈ. આ ચળવળ દરમિયાન અખંડપાઠ માટે જતા શિળોના જગ્યાને નવા એડમિનિસ્ટ્રેટરે અટકાવ્યા. જેતો પાસે તેમને માર મારવામાં આવતો અને છેવટે જંગલમાં છોડી દેવામાં આવતા. આ વાતની પંડિતજીને દિલ્હીમાં ખબર પડતા 'ગીદવાણી' અને 'કે.સંતાનમ' નામના બે સાથીદારો સાથે શું બને છે તે જોવા જેતો ઉપડ્યા. જ્યારે જગ્યાને ઉપાડવામાં આવ્યો ત્યારે થોડે થોડે દૂર પંડીતજીની ઢૂંકડી પણ પાછળ પાછળ નીકળી પણ

જૈતો પહોંચતાજ અગ્નિજ એકમિનિરૂદ્ધે જથ્થાને અટકાવ્યો અને એમને પણ નાણા ચરહદમાં દાખલ થવાની મનાઈ કરવામાં આવી

પતિજીએ અમલદારને જણાવ્યું કે તેઓ ફક્ત પ્રેક્ષક તરીકે જ આવ્યા છે અને ગાડી મગતાજ પાછા જઈ રહે એમ છે પણ અમલદારે કંઈ ન ગણ્યું મરતા એમને આજુમા રાખ્યા છે કે રાત્રે હાથમાં હાથકડીઓ પહેગવી ખીચોખીચ ભરેલી રેન્વે-ગાડીમાં એમને બેસાડ્યા બીજે દિવસે બપોરે પડિતજી નાના જોડમાં પકોન્યા ત્યાં સુધી એ ત્રણેના હાથે હાથકડીના બંધ નમાં જ હતા.

નાભાની જેલકોટડી ખૂમજ ગદી હતી ૭૫૩ ખૂમ નીચું અને ઉકરોનો વાતી ત્યાં સારા પ્રમાણમાં હતી ત્યાં સાવ અલભ્ય કહી શકાય એવા જજ પાસે તેમને કેસ ચાલ્યો કોર્ટમાં શુ ચલુ ને કેવી રીતે કામ ચાલતું તે કોઈ સમજી શકે તેમજ નોંદું પોલીસને મનદાવે તેમ કરવાની ત્યાં છૂટ હતી પડિતજી આત્માકથામાં લખે છે કે —

પછી એમએ રમૂજ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો એક સાજો કોર્ટ ઉક્યા પડી અમને બીજા મગનમાં રોકી ગમવામાં આવ્યા રાત્રે સાત વાગ્યે એક બીજા જોરડામાં લઈ જવામાં આવ્યા અહિં એક માણસ ટેબલ પાસે બેઠો હતો અને એની આસપાસ બીજા માણસો બેઠા હતા અમ્મ એકે તે જૈતોમાં અમને પકડનાર જૂનો અમલદાર મિત્ર હતો તેણે ઉઠીને બ્યાન કર્યું

મે પૂછ્યું અમને ક્યા લાવવા મા આવ્યા છે અને આ દુ આલી રહ્યું છે ? અને જવાબ મળ્યો આ કોર્ટ છે અને તમારા લેખર દાવરાનો કેસ ચાલી રહ્યો છે

હવે ઠાવના માટે ત્રણ માળમે પૂર્તા ન ગળ્યા એટલે અમારી સાથે કશો સબધ નોતો એવા એક ચોથાને પકડીને મૂકદમામાં અમારી સાથે લેડવામાં આવ્યો. બાપડા શીખને અમે ઓળખતા ન હતા. પરંતુ જતા આવતા અમે એને એતરોમાં લેયો હતો.

ઠાવતગનો આ કેસ જે અજ્ઞ અને ઉપલક્રીયા રીતે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો તે જોઈને વકીલ તરીકે તો હું આભોજ બની ગયો.

આમ એમના ઉપર એકી સાથે બે કેસ ચાલ્યા. લાલુલચ ફેરવાનામુ એમને પૂરું સંભળાવ્યું નહિ અને છ મહીના સર-હદ નહિ છોડી જતા માટેના અને બે વર્ષ ઠાવતગ કેસ માટે સજા તરીકે બેટ મળ્યા અડી વર્ષની સજા થઈ હતી માટે ફેરવાની નહલ માગવામાં હતી, પણ પડીતજીને માઈએ ગણુગયાં નહિ.

તેજ માજે જેલમાં સુખી તરફથી ખમર મળ્યા કે પડિતજી અને તેમના સાથીની સજા મોટું રાખવામાં આવી છે આમ ગમૂજ માફક નાભાને આખો પ્રસંગ પતી ગયો ને પડિતજીના સબદોમાં તે સમયપૂરતી તેમને 'લટકતી' મૂકિત મળી.

અને લાઠીનો પકેનો અનુભવ એમને લખનૌમાં થયેલો. લાલા લખપતગયના અવસાન પછી લોકલાગણી 'સાયમન કમિશન' તરફ ખૂન કરડી બની હતી જ્યાં ત્યાં વિરોધિ દેખાવો થઈ ચયા લખનૌમાં જ્યાં એ કમિશને પધરામણી કરી ત્યારે વિરોધી સરઘસમાં પડીતજી પણ હતા. ગોવિંદવલ્લભ પંત એ સરઘસમાં આગેવાન હતા. થોડા અંતરે વીસ વીસ ઘોડેસ્વારની દુકડી એમનું સ્વાગત કરવા દોડી આવી અને પછી લાઠીઓ ઝુંડવાનું શરૂ થયું. કેટલાક જ્યાંવ માટે રસ્તાની બાજુએ દોડી પણ ગયેલા. વિચારોના હિયોરા ખાતા પડિતજી સમક્ષ એક લાઠીધારી આવી પડોચે સડાક કરતાં પૂંકે ઉપર બે ફટકા એણે લખમમાંબ્યા. સોઠાના ટોળાં બેગા થઈ એમને ઠેરેલ ઠેકાણે જવા દેવામાં આવ્યા.

અને એનેજ બીજે દિવસે લાડીમાઝ-સંપૂર્ણલાડીમારનો
 એમને સગસ અનુભવ થયો સાયમન કમિશન સ્ટેશને તે દિવસે
 ઉતરવાનું હતું જુદા જુદા સરખસોના પ્રવાહ સ્ટેશનના મેદાનમાં
 ભળી જતા ધીરે ધીરે માનવમેદની જમી ગઈ અને એ સ્થળને
 શોભાવવા માટે પોલીસની ઘોડેસ્વાર ટુકડીપણુ હાજર થઈ આખો
 મીચીને એમણે ઘોડા ઘોડાબ્યા, પંડિતજીનો હરોલ્લ હતુ અવુટ હતી
 પંડિતજી એ હરોલ્લ છોડી દેશે, સાથીઓ ત્યાંથી હતી જરી એ બાળુએ
 ટોડી પણુ ગએલા વિચારોના દિવોળાખાતા પંડિતજી સમક્ષ પણુ
 એક આશાએ ટોડી આવતા ઘોડેસ્વાર છેક છેલ્લી કાંચે રોકાઈ ગયો
 ઘોડા એ પગ ઉપર ઉભો થઈ ગયો લાડીઓ અને લાંબા દડા એમના
 સરીર ઉપર ઉછળી આવ્યા અને એમને અતિશય માર પડ્યો
 સાથીઓ એમને અહરજ ઉપાડી ગયા આપણા નસીમે એમને
 એવો કોઈ રોગ કે અપમાન વળગી નહિ જેથી એ અચકત બને.
 આ પછી ધણુ વયે એમને નૈનીની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા.
 મીઠાના કાયદા બંગની ચળવળ શરૂ થઈ ગઈ હતી રાયપુર બર-
 નારી પરિષદમાં જર્તાજ રસ્તાવચ્ચે પંડિતજીને પકડવામાં આવેલ
 નૈનીમાં તદ્દન એકાંતવાસ એમને આપવામાં આવ્યો હતો સકિ-
 ભાથી ઝઠકાએલી ચારપાઈ અને ગોળ ફરતી દિવાલ એમના સાથી
 હતા નાનકડો આકાશનો ટુકડો એમને રાત્રી કાઢવા માટે આનંદનો
 વિષય બનતો નહિ, સાથી કે મિત્ર સે કંડેઓ વીંટળાયેલા રહેતા
 પંડિતજીને ઘોડા દિવસ ત્યાંની શૂન્ય એકાંત વસમી લાગી, રાત્રિ-
 દિવસ કચ્ચા, પકકાના અવાજો. હોંકાગ, ચકકીના અવાજો અને
 દબાયેલા શૂરો ગુળ્યા કરતા. આ બધું નિવારવા એમણે પોતાને
 કામમાં ભેડી દેવાનો વિચાર કર્યો કાંતવું, પાટી વણવી, વાંચવું
 અને કપડાં ધોવા વગેરે કામમાં એમણે એમની કલાકો બેઠેલી નાંખી.
 આમ તો કેદી, રસોયો, કેદી ઝાકુવાળો, જેલનો મુકામ અને
 ચોખીદાર સિપાઈ પણ એમના સાથીદાર હતા જેલની રહેણી

કરણી, કેદીઓ તરફનો વર્તાવ અને એમની છાંછી ભેષ પડિ-
તજી વીચારમાં પડતાં રહ્યું સર્થું માનવત્વ પણ અમલદારોની
રીતભાતને કારણે ઝૂંટવી લેવાતું હતું. માનવીજ ન હોય તેમ
એમનો ઉપહાસ થતો. આનંદ કે રમતગમત માટે અવકાશ
નહોતો. બહારનું જગત ક્યાં જઈ રહ્યું છે તેમની તેમને ખબર
નોતી. યુવાનીયો છુટાપો આવતાં સુધી એજ જીવનમાંથી નીકળી
શકે તેમ મોતા એવા લાંબી ટીપ વાળા કેદીઓ પણ ત્યાં હતા.

ખાસ કરીને કાચી વયના કુમારો પણ ત્યાં હતા. પડિતજી
માને છે કે આ જેલો, માનવીઓથી ભરેલી જેલોમાં અર્ધા પણ
સાચા યુનેમાર નથી. છતાં કંઈક ને કંઈક કારણે એ સળ ભોગવી
રહ્યા છે. જેલજ એમને યુ-હેગાર બનાવે છે. એના પ્રમાણમાં
યુનેપમાં જેલો, અને કેદીઓને ધણીજ છુટ મળે છે.

આખા એક મહિના પછી એમને સાથી મળ્યા તે નમ-
દા પ્રસાદ સિંહ અને ત્યાર પછી અઢી મહીને આનંદજીવનમાં પરો-
વિયેજ પોલીસ પહોચી. મોતીલાલ નહેરુ અને દાકતર સૈયદ મહ-
મૂદને પકડી જ્યાં પડિતજીને, યુનને, રાખવામાં આવેલ ત્યાંજ
પિતાને લાવવામાં આવ્યા.

પિતાને પહેલાં, અને છમહિને પડિતજીને તૈનીમાંથી છોડ-
વામાં આવ્યા, તેજ વખતે મહાત્માજી પણ ચેરવડાની જેલમાં
હતા. ખાસ સ્પેશીયલ ટ્રેનોમાં પડિત મોતીલાલ નહેરુ અને
ડૉ. સૈયદ મહમૂદને ગાંધીજી સાથે અમલત્યની મંત્રણાઓ માટે
મોકલવામાં આવ્યા હતા. ઓકટોગરમાં એ જેલમાંથી છૂટયા.

છૂટયા પછી પણ એમણે તરત અલ્હાબાદ પરિષદમાં હાજરી
આપી. ત્યાંથી માછ ફરતા શ્રી. કમલાદેવી સાથે આનંદજીવન તરફ
આવતાં હતાં ત્યાં રસ્તામાંજ પડિતજીને અટકાવવામાં આવ્યા.

એને ફરી થોડા જ વખતમાં નૈની જેલનાં તોતીંગ ઠરવાળા પાછળ પડીતજી પહોંચી ગયા. આ એમની પાંચમી વખતની જેલ હતી.

આ રખતે એમની સાથે તેમના બનેલી શ્રી રજુજીન પંડિત આવી હતા. પાછળથી પંડિત મદનમોહન માધવોઆ પણ બેઠાયા. ૧૯૩૧માં એસતા વર્ષને દિવસેજ કમલાદેવીને ગીગરનાર કમલામાં આવ્યા તે વખતે એમના પિતાશ્રી એમને મળવા આવેલ. થોડાજ વખત પછી એક દિવસ નપોરે તેમને તથા રજુજીત પંડિતને એકી સાથે તેમના પિતાની સખત માંદગીને કારણે છોડી મૂકવામાં આવ્યા. બરાબર તેજ નાત્રે હિંદુલની જેલોમાંથી મહાસલાની કારોનારીના અસલ તેમજ અવેજી સભ્યોને પણ બીગમો સાથે છોડી મૂકવામાં આવ્યા. કમલાદેવી પણ હતા.

મોતીલાલ નહેરૂની આ માદગી જીવેલુ નીકળી. પંડિતજી અને હિંદને છોડી એ લોકપ્રિય આત્મા સ્વર્ગે સમરી ગયો. પંડિતજીથી પિતાનું મૃત્યુ બનાવુંજ નો'ંતું. ગાંધીજીના આશ્રાસને એમને એ સામે ટકી રહેવાની નવી શક્તિ આપી.

૧૯૩૨ની જાન્યુઆરીની ચોથી તારીખે ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પકડી લીધા અને વગર કેસે એમને જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. પંડિતજીને તે તે પહેલાંજ ફોની નૈનીના તોતીંગ ઠરવાળાઓએ પોતાનામાં સમાવી લીધા હતા. પંડિતજીને પણ તેજ દિવસે એ વર્ષની સખત કેદની સજા થઈ. આખા હિંદમાં ફરી લાઠીયાળ અને સરલસ અપ્રકાશવાના બનાવો બનતા ગયા. સવિનય ભંગના કારણે કેદીઓથી જેલો ઉભરાવા માંડી. રજુજીન પંડિત, મોહનલાલ નહેરૂ અને નમદાપ્રસાદ સિંહ ફરી એમના સ્પર્થી બન્યા.

નૈની જેલમાં જ અઠવાડીયા રાખ્યા પછી એમને બરેલી જલ્લાની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. બરેલીમાં ચાર મહિના

રૂઢા કે તરતજ દહેરાદૂન જોલમાં એમને ખસેડ્યા, ત્યાં તેમને અમુક વર્તમાન પત્રો મળતાં પણ આથી બહાર શું, આવી ગયું છે, તેનો તેમને સપૂણુ ખ્યાલ મળતો નહિ.

પાંચ ૭ મહિના છુટા રહ્યા ન રહ્યા કે ફરી દહેરાદૂન તી જોતે એમને બોલાવી લીધા પડિતજીને મુલાકાતો માટે ગળ આપી હતી છતાં મુલાકાત વખતે છૂપી પોલીસનો માણસ એ મુલાકાતમાં ચર્ચેલી વાતચીતો લખી લેતો આથી ખાસ ફરીને પડિતજી મુલાકાતો લેવા માગતાજ નહિ.

પોણા બે વર્ષનો એ કારનાસ પછી એમને એમની માતાની માદગીને કારણે તેર દિવસ વહેલા છોડવામાં આવ્યા.

તેઓ જેતમાથી છૂટ્યા તે પહેલાંજ શ્રી સૈનગુપ્તા (જ્યોતિન્દ્રમોહન સૈનગુપ્તા) ના અવસાનના સમાચાર મળ્યા હતા.

ફરી પણ પાંચજ મહિના છુટા રહ્યા અને કંઠકતાથી પાછા ફર્યા કે અલ્લાબાદમાં એમને પકડવામાં આવ્યા અને અલીપૂર જોલમાં એમને રાખ્યા પણ અલીપૂરજોલમાં એમની તબીબત બગડી કંઠકતાની હવા અને વધતી જતી ગરમી એમની તબીબતને જરાય અનુકુળ નહોતા આથી ફરી એમને દહેરાદૂન જોલ મળી પણ આ વખતે જગ્યા મલ્લાઇ ગઈ હતી તદ્દન એકાતમાં રહી સકાય એવું જીવન એમને સહેવું પડ્યું.

દહેરાદૂન જોલમાંથી એક રાત્રે એભીતા પોલીસ દેખરેખ નીચે અલ્લાબાદમાં લાવવામાં આવ્યા અને ખગર આપવામાં આવી કે કમલાદેવીની માદગીના કારણે તેમને છોડવામાં આવ્યા છે, આ છૂટ સાવ અચોક્કસ હતી કંઈ થડીએ ફરી જોલ, એમની જુની સાથીદાર, એમને સત્કારી લેશે તે એ જાણતા નહોતા.

કમલાદેવી માંદા હતા. ચમદૂત સાથે તેઓ જીવન માટે લડી રહ્યા હતા. પંડિતજીના આગમને એમની તખીયતમાં કંઈ ફેરફાર થયો હતો. પરંતુ ૧૧ મે દિવસે જ ફરી પાછા એમને નેની જોલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં પહેલાં તે એકાદવાર એ કમલાદેવીને મળી શક્યા પણ પછી તે અબ્બર મળવાનું પણ મુશ્કેલ થતું ગયું.

કમલાદેવીને તખીયતના કારણે લવાઈ લઈ ગયા. પંડિતજી પણ પાસે હોય તો મળી શકે એ જ કારણે કદાચ એમની નેની-માંથી બદલી થઈ. ત્યાંથી આફમોડા લઈ જવામાં આવ્યા. આફમોડામાં તેમને ગમ્યું હતું. વળી તેમની પત્નીને પણ મહિનામાં એ વાર મળી શકતા

પણ પછી કમલાદેવી સારવાર માટે મુરોપ ઉપડ્યા જવાહરની કાપકમમાં ફેરફાર પડ્યો.

અને ફરી એક દિવસ એમને છોડી ચૂકવામાં આવ્યા. બાકનવાછંદરમાં એમના પત્ની સખત ખિમાર હતા, એ કારણે એમને સગકારે છોડ્યા, અને બાકનવાછંદર તરફ ત્વરાથી પહોંચવા વિમાન મારફતે ઉપડ્યા.

પંડિત નહેરૂ તપ અને વૈરાગ્યની વાતો પસંદ કરતા નથી કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની પેઠે આ જૂના તપ વૈરાગ્યના જોડા પ્રત્યે તિન્દ્રાર ધરાવે છે. પરંતુ આત્મબોગના વિશાળ મહત્તી આહુતિ તરીકે તપ અને વૈરાગ્યનું જીવન એમને સહેજે ભોગવવું પડ્યું છે સમય કારાવસ, બહાલાઓને લાભો વિયોગ પોતાની સ્થાવર જંગમ મિશ્ટતો યશસ્વી કાર્ગિહી અને યુવાનો એમણે વૈરાગ્યથી દેશને ચરણે ધરી અમર દિતી પ્રાપ્ત કરી.

૧૯૩૦ થી આરંભાયેલી ૧૯૩૪ ની ૭ મી એપ્રિલે મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહકારની ચળવળ પાછી ખેંચી. સાડા ત્રણ વગરા સુધી એ ચળવળ ચાલી હતી. બાદ હિંદના રાજ્યદારી વાતાવરણમાં શિથિલતા આવી હતી. તા. ૧૪ મી જુને મહાસભાએ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની સ્થાપના કરી. તા. ૬ ઠી જુનના દિને સરકારે મહાસભાને પાછો કાયદેમર જાહેર કરી. ૧૯૩૪ ની આખરમાં મહાત્માજીએ આમોદોગ મડળ ઉભું કર્યું. એ જ વર્ષમાં મી. જીન્ટા વિધાયતના બે વર્ષના ચાલુ વત્તવાટ પછી હિંદમાં પાછા ફર્યા. ૧૯૩૫ માં હિંદી નવા કાયદા ઉપર નામદાર સ્ક્રાટે સહી કરી ૧૯૩૫ ના ડીસેમ્બરમાં મહાસભાની ભયુખીવી ખુબ ધામધૂમથી ઉજવાઈ. ઓગસ્ટ ૧૯૩૬ માં મહાસભાએ ઢંઢેરો બહાર પાડી બ્રિટિશ સાહીવાડીઓ કાષ્ટ મુદ્દ જાહેર કરે તો એમાં હિંદે વાંધો લેવો એમ જાહેર કર્યું. હિંદના હિતને માટે સ્વતંત્રતા મેળવવી અને ધાસસભાનો કબ્જો લઈ ફેડરેશન સામે વાંધો લેવો. ગાંધીજીની કેદીઓને મુક્તિ અપાવવી અને દમનના કાયદાઓ રદ કરાવના. પાછળથી ના જહા ન્યોર્જના રાજ્યાલિયેકમાં ભાગ ન લેવાનો કરાવ કર્યો

૧૯૩૭ માં પ્રાંતિય પાગમલાઓની ચૂટણીઓ સંપૂર્ણ થઈ. આંદ મુખ્ય પ્રાંતોમાં મહાસભાને જાદુમતિ મળી. તા ૩ જુલાઈ ૧૯૩૭ ના રોજ આંદ પ્રાંતોમાં મહાસભાના મંજૂરેએ

પ્રધાન મંડળ રચ્યાં. દારૂના દેલનો નાશ કરવા જાજર ચળવળ ઉપાડી, ખેડૂતો ઉપગ્રનો કચ્છનો ભાર ઉતારવા કાયદાઓ રચ્યાં, શિક્ષણના વિભાગ માટે દળરો નવી શાળાઓ ખોલાઈ પરંતુ બંધારણ એમનાથી તોડી શકાય નહિ ૧૯૩૬-૩૭ માં પડિત જવાહરલાલ નહેરુ મહાસભાના પ્રમુખપદે હતા ૧૯૩૮ થી શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝની પ્રવૃત્તિઓ વિભાગ પામી તેઓ અનોખી શક્તિ ધરાવતા હતા તેઓએ દેશને ખાતર ખુબ જ સફળ કાર્યો કર્યાં તેઓ સનહી નોકરીની પરિક્ષામાં બેઠા હતા પછી કલકત્તા કોંગ્રેસનના મુખ્ય કારોગારી અધિકારી હતા ૧૯૩૨ માં તેઓ કોંગ્રેસમાં સ્વકારી મહેમાન બન્યા. ૧૯૩૭ માં તેમને યુરોપ તરફ જવાની છૂટ મળી ત્યાંની તેમની પ્રવૃત્તિઓ બ્રિટિશ સરકારને જોખમમારું લાગી ૧૯૪૬ માં સુભાષચંદ્ર હિંદ આવ્યા, એમને ફરી કોંગ્રેસમાં મોકલ્યા ૧૯૪૬ માં ફરી તેમને છોડવામાં આવ્યા. ૧૯૪૮ માં તેમણે રાષ્ટ્રિય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ગાંધીજીની વિરૂદ્ધ અર્ધ ઉમેદવારી કરી ૨૦૦ મતની બહુમતિએ તેઓ સફળ થયા ૧૯૪૮ માં તેઓ ત્રિપુરીની બેઠકમાં પ્રમુખ થયા પરંતુ એ વેળા તેમનું સ્વાસ્થ્ય સારું નહોતું

તા ૨૯ મે ૧૯૪૮ ના શ્રી સુભાષચંદ્રએ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે રાજીનામું આપી, ફોરવર્ડ બ્લોકની સ્થાપના કરી પરંતુ તેમને વિકાસનું વાતાવરણ સાપડ્યું નહિ મહાત્મા ગાંધીજીએ એ સમયે 'રાજકોટ'માં ઉપવાસ આદર્યો દેશી ગળયો પોતાની પ્રજાને કંઈ બંધાગસ્તિય સુધારા આપે તો વિરોધ નહિ કરવાની નીતિ સરકારે જાહેર કરી

૧૯૪૮ થી મુસ્લિમ લીગની પ્રવૃત્તિઓ વેગવાન બની. મહાસભાને થોડા જ આઝાદ મુસ્લિમ નેતાઓ મળ્યા આથી રાષ્ટ્રિય પ્રધાનમંડળમાં ૩૦ હિંદુ પ્રધાનો અને ૬ મુસ્લિમ

પ્રધાનો નીમી સમયા. મહામહાનો વ્યવસ્થાપક સભાના સભ્યો-
પ્રધાનો બન્યા નહિ. બ્રિટિશ સરકારની નીતિ કોમી બેઠાવાને
આક્રમતરી રીતે ઉત્તેજન આપવાની હતી. મી ઝીણા અને
પડિત જવાહરલાલ વન્ડે કેટલોક પત્રબવદાઝ આપ્યો 'પન્થિમ
શન્યમા આ યુ મુસ્લિમ હિતોનો સન્ગરી મીરી નજર નીચે'
મિ ઝીણાએ વિમસ સામ્યો મહાસભાનો ખુબ વિરોધ કર્યો

૧૮૩૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૩ જી તારીખે મહામુદ્દ શરૂ થયું
જર્મનીએ મોગી તૈયારીઓ કરી હતી એટલે મુશ્કેલી મોટા
વિજયો મેળવ્યા બિન લાચાર બન્યું તા ૨૭ મી જુન
૧૮૪૧ ના રોજ જર્મનીએ મુશ્કેલી ધર્મી ખગ નાજ્યો હતી લઈ,
રશિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું રશિયનોને મોટા પરાજયો આપ્યા
તે પહેલા ૧૮૦૭ મા જપાને ચીન સાથે લડાઈ શરૂ કરી હતી
૧૮૪૨ ની ૭ મી ડીસેમ્બરે જપાન, અમેરિકા-બ્રિટન સામે
યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને મોટા વિશાળ પ્રદેશો હતી લીધા ૧૮૪૪
થી જર્મની અને જપાનોએની પીઠેલક શરૂ થઈ દિલ્લે
બ્રિટિશ સરકારે મુદ્દમા લાગીદાર બનાવ્યું મહાસભા : પ્રધાન-
મંડળે મુદ્દ-કાર્યમા રહેકાઝ ન આપવાની નીતિ અનુમાર
રાજનામા આપી લીધા મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના રાજ્યદારી
વાગ્સ તરીકે પડિત જવાહરલાલ નેહરુને જાહેર મ્યાં મહા
સભાની નીતિ અદિસાની હાવાથી મુદ્દમા ભાગ લેવાની ના
પાડી, પરંતુ એ નીતિ જર્મની-જપાન જેવા ફેસીસ્ટ ગળ્યોને
સહકાર આપવાની તદ્દન નિરુદ્ધ હતી માર્ચલ ચામ-કાર્થ-શેક
તેમના પત્ની સાથે દિલ્લમા આવ્યા પડિતજી સાથે એમણે ખુબ
ઝેંબી દેખાડી, દિલ્લની આગ્રહી તરફ શ્રદ્ધ જતાવી

મુસ્લિમ લીગ તરફથી મિ ઝીણાએ પાકીસ્તાનનો ફતવો
બહાર પાડ્યો પગલ, સિંધ સરહદ પ્રાંત, જંગલ અને

આસામમાં મુસ્લિમોની બહુમતિ છે એટલે એમને માટે અલગ મુસ્લિમ રાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ એવું જાહેર કયું. દેશમાં આથી ખુબ ઉદાપોદ થઈ. હિંદમાં કુલ ૨૫ લાખ માણસોની સૈન્યો માટે ભગતી થઈ. બ્રહ્મદેશ અને મલાયાથી લાખો હિંદીઓ અનેક મુશીબતો સહન કરી હિંદમાં પાછા આવ્યા.

માર્ચ ૧૯૪૨ માં સર રોબર્ટ ક્રીસ્ટિય પ્રધાન-મંડળ તરફથી મુદ્દમાં હિંદનો સહકાર મેળવવા કેટલીક નવી દરખાસ્તો લાખ્યા. તેઓ પંડિત જવાહરલાલના મિત્ર હતા. એમની દરખાસ્તોમાં મુદ્દ પછી હિંદને સંસ્થાનિક દરજ્જે આપવાની વાત હતી. હિન્દે પોતાને અનુકૂળ આવે એવી શાસનપદ્ધતિ ધડી કાઢવી તેમાં લઘુમતિઓને અને બ્રિટિશ હિંદોને રક્ષણ આપવાની શરત હતી. હિંદના સંયુક્ત શાસનમાં દેશી રાજવીઓ પણ જોડાય એ માટે એમની સાથે નવી સંધીઓ કરવાની ઇચ્છા પણ દેખાડાઈ હતી. નવું બંધારણ હિંદીઓએ જ ધડવાનું હતું. એ અમલમાં આવે ત્યાં સુધી હિંદના શાસનની અવસ્થા અંગ્રેજોના હાથમાં જ રહે. માત્ર વાયસરોયની કારોબારીમાં હિંદીત્વ વધારવામાં આવે. પરદેશ મુદ્દના ખાતાં બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રહે. તેમાં પણ મુદ્દખાતું સંપૂર્ણ રીતે મુદ્દ સેનાપતિના હાથમાં રહે. આના બદલામાં આ મુદ્દમાં હિંદીઓએ સંપૂર્ણ સહકાર આપવો.

મહાસભા તરફથી એ વખતના રાષ્ટ્રપતિ મોધાના અશુભ કથામ આઝાદ અને પંડિત નહેરુએ આ દરખાસ્તોમાં સુધારો માગ્યો. ખાસ કરીને સૈન્ય ઉપર કાણુ માગ્યો. સર રોબર્ટ ક્રીસ્ટિયે તે આપવા ના પાડી. મુસ્લિમ લીગે પણ આ દરખાસ્તો સ્વીકારી નહિ. કારણ કે એમાં પાકિસ્તાનનો ઉદ્દેશજ નહોતો. માત્ર જે પ્રાંત ફેડરેશનથી અલગ રહેવા માગે તેને રહેવા દેવાની તેમાં જોગવાઈ હતી. ઉદામવાદી લીગરસે, અને બીજા ધર્મપણ

પહે ક્રિસ્ટ દરખાસ્તો પસંદ કરી નહિ. સર સ્ટ્રેકર્ડ ક્રીસ્ટ વિદાયત પાછા ફર્યા. ત્યાં એમણે વિમાની ખાતાનો અધિકાર સ્વીકાર્યો.

સરકારે દમનનીતિ મદલ્ય કરવાની ઘણાવાર કરી. ૨૮ એપ્રિલનો દરમિયાન ગેરકાયદેસર થયો. તા. ૮ ઓગસ્ટના દિને મહાસભાએ Quit India "હિંદ છોડો"નો દરમિયાન પસાર કર્યો. આથી મહાસભા અને ફોર્વર્ડબ્લોક બન્ને સંસ્થાઓ ગેરકાયદેસર ગણેા કરાઈ. સરકારી દમનનીતિ બેસબંધ ચાલુ થઈ. જુલાઈ ૧૯૪૨ ના ચી. જુલાઈમાં દેસાઈ અને રાજગોપાલાચારીએ કારોબારી સમિતિમાંથી રાજીનામાં આપ્યાં સત્યાગ્રહ ચર થયો. જુલાઈ ૧૯૪૨ માં વાવસરાયે પોતાની કારોબારી સભાને વિદાય કરી નવા હિંદી સભ્યો નીમ્યા. ગૃહખાતું, નાણાખાતું અને સૈનિક-ખાતું એ ત્રણ અંગેના દાયમાં રાખ્યા. ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટમાં મહાત્મા ગાંધીજી, મોદાના આગ્રાહ, સરદાર પટેલ, પં. જવાહરલાલ

બે સાથીદારો

નહેકું" સરૌજની નામક અને રોષ્ટ્ર સલાની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો પીળ સભ્યોને કાગમદમાં પૂરવામાં આવ્યા. હજારો મહાસભાવાદીઓની ધરપકડ થઈ. પ્રજાના લોકોની તત્ત્વે ખુબ જાગૃક્ષ અને સરકારી મિલકતોને નુકસાન કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. સરકારે તે માટે મહાસભાને ગુન્હેગાર ઠગવી.

સુદ્ધ લાંબું ચાલ્યું. હિંદનો વેપાર બધે થઈ ગયો. વેપાર ઉપર સરકારી નિયંત્રણ થયું. રેલ્વેઓ પણ સુદ્ધકાર્યમાં વધારાઈ. યોગેશ સરકારી નિયંત્રણો, ભાવબંધી અને માપમંદીઓની શરૂઆત થઈ. આખા અને નિકાશની વસ્તુઓના આવો ગગનમાં ચઢ્યા, આસામ પર જાપાનીઓએ ચડાઈ કરી આથી હિંદને એ મોટા મેકડું લક્ષર મોકલ્યું પડ્યું. અમેરિકન અને બ્રિટિશ લક્ષરો સોદા પ્રમાણમાં હિંદમાં લાવ્યા આવ્યા. સુદ્ધને નધે હિંદમાં ખુબ અવ્યવસ્થા ફેલાઈ અને વસ્તુઓના ભાવ નજીકી પડર ગયા વધી ગયા; બંગાલમાં અનાજનો પાક ઓછો થયો. સરકારી ગેરવ્યવસ્થાને લીધે ખેતરોની સરખી વહેંચણી થઈ નહિ. વેપારીઓએ કાળાં જાડો ઉભા કર્યાં. સૈનિકો માટે અનાજની મોટી નિકાશ કરવામાં આવી. આ ને કારણે લીધે બંગાળની જનતાને દુકાળના દૈત્યે ઘેરી લીધી દરરોજ હજારો લોકો મૃત્યુના મુખમાં જવા માંડ્યા. કુલ ૩૫ લાખ માણસો આ કારણે જીવમગમાં માર્યા ગયા હોવાનું જણાયું છે. એક દરોડ માણસો મેલેરીયા અને એવા અન્ય રોગોને લીધે અશક્ત અને દુર્બળ પડ્યા ત્રણલોકોમાં પશુ એવો સ્થિતિ ઉભી થઈ

હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર મુંઝવાયું. હિંદના સૈન્યનો વાર્ષિક ખર્ચ ૫૦ કરોડ જેટલો હતો તે ચાર અમજ સુધી પહોંચ્યો. નવા કરવેરાનો ભયકર જોખો હિંદની પ્રજા પર લાગ્યો. વેપારીઓ, દુકાનદારો અને ઉદ્યોગપતિઓએ ખુબ કમાણી કરી પરંતુ મધ્યમ-વર્ગમાં અને નિર્ધનવર્ગમાં વધારે ગરિબાઈ આવી. સરકારે સુદ્ધ

મહાત્મા મોટા પ્રમાણમાં નાણાં બચાવે મેળવ્યાં. નાણાંના ચલણનો જખરો ફૂગાવો થયો. પૌણ્ય એ અબજ રૂપિયાની કિંમતની ચલણની નોટો ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં ચલણમાં હતી, તે વધીને બાર, અબજ જેટલી થઈ ગઈ. બ્રિટિશ સરકાર માટે હિંદી સરકારે હિંદમાંથી ધુધને માટે વસ્તુઓ નોટો આપી ખરીદ કરી. બ્રિટિશ સરકાર એ નાણાં સોનામાં કે બીજી રીતે આપી ચકી નહિ. આથી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર લગભગ ૧૬ અબજ રૂપિયા હિંદી સરકારના, નીકળે છે. બ્રિટિશ સરકાર આર્થિક બીડમાં છે આથી હિંદનાં લેણાં નાણાં પાછાં આપતી નથી. વાટાઘાટો માટે હિંદીઓની એક સમિતિ વિધાયત જશે. ધણાં વર્ગો (લગભગ ૫૦) એ હિંદને નાણાં મળે એવી બંધવસ્થા કરાશે. હિંદમાં ચલણના ધુગાવાને લીધે નાણાંની કિંમત ઘટી છે અને વસ્તુઓની કિંમત ખુબ વધી છે. એક રૂપિયાની કિંમત અત્યારે પાંચ ૭ આના જેટલી જ છે.

૧૯૪૩-૪૪ ના ભયંકર દુકાળ પછી હિંદમાં ખેતરોની અછત રહી છે. રાજદારી ચળવળો સુદ્ધ દરમિયાન શીયોલતા પામી હતી. મહાસભાવાદીઓ કારાગૃહમાં પુરાયા હતા. પ્રતિમાં પ્રજાકીય શાસનને દૂર કરી તેને બદલે ગવર્નર ગભરો શરૂ થયાં હતાં. બંગાળમાં જાપાનીઓએ (ખાસ કરીને કલકત્તામાં) બોમ્બમારો કરી કેટલુંક નુકશાન કર્યું. આસામનો કેટલોક પ્રદેશ કબજે કર્યો; પણ ૧૯૪૪ ના અંતમાં પીછેહઠ કરી. સાથી સેન્યોએ એમને હિંદમાંથી હાંકી કાઢ્યા. જર્મનોને, રશિયનોએ ગિયામાંથી હરાવી હાલવ્યા. અંગ્રેજો અને અમેરિકનોએ આફ્રિકામાંથી જર્મનોને પીછેહઠ કરાવી, ઇટલીમાંથી જર્મનોને પોતાનાં ગાંસડા પોટલાં ઉપાડવાં પડ્યાં. અંગ્રેજ-અમેરિકનોએ ફ્રાન્સ ઉપર આક્રમણ કરી ત્યાંથી જર્મનોને જર્મનીમાં ધકેલ્યા. રશિયનોએ 'પૂર્વ' પ્રશિયા, પોલાંડ, ઍસ્ટ્રીયા, એકાસ્લેવિકીયામાં જર્મનોને પરાજય કરી

જર્મનીને પીછેહઠ કરાવી છેવટે ૧૯૪૫ ના મે માસમાં હિટલરે આત્મહત્યા કરી એમ કહેવાય છે. જર્મની એ સમયમાં જ શરણે આપ્યું.

જર્મનીનો પ્રદેશ સાથી રાજ્યોએ કબ્જે કર્યો, રશિયા, અમેરિકા, ફ્રાંસ અને બ્રિટન એ ચાર રાજ્યોએ ચાર ભાગના કરી જર્મનીનો કબ્જે લીધો. એમનામાં કુસપ હોવાથી જર્મનીનું શાસન છુટ્ટુ થઈ ગયું છે. યુરોપનો રાજકીય મામલો અસ્થિર છે જર્મની અને બીજા દેશોમાં ખેતી થઈ શકી નથી તેથી ખેતરની ખુમ અછત છે યુરોપમાં બેઠરી મોટા પ્રમાણમાં છે. મોટું મુદ્દા પુરું થયું પણ મહારાજ્યોમાં એકમતી અને એકદીની નહિ હોવાથી યુરોપમાં સુમેલના કરારો થઈ શક્યા નથી ત્યાં ખુમ અશાંતિ, ઝેરવેર, બેઠરી રાજકીય પક્ષોની સાકમારી, બ્રૂખમરો, નિતા, લૂટફાટ, લાખો માણસોનું બીજા દેશોમાં રખાવું વગેરે સકટો અને હાડમારીઓની પરપરા ત્યાં ચાલુ છે. બધાકે મોઢવારી પણ ચાલુ છે ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધના બલુકારા વાગે છે આ વિશ્વયુદ્ધથી લોકોના અને ગભ્યદારીઓના હૃદયોમાં શાંતિ પણ પડ્યા નથી અને પરસ્પર અવિશ્વાસના વાદળ ધેરાય છે.

જાપાન પણ થાક્યું હતું અમેરીકોએ એટમ-બોમની શોધ કરી એક મુઠ્ઠી જેટલા બોમમાં સૂર્યની અખડ શક્તિ વિજ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન કરી આ બોમ જાપાનના હીરોશીમા અને નાગાસાકી બંને અને સહેરો ઉપર છોડ્યા બે ત્રણ બોમોએ મોટો ઉદગ્રાસ મચાવી લાખો લોકોનો બોમ લીધો સહેરોને ખડેર બનાવ્યા. જાપાનને શરણે આવવાની ફરજ પડી અમેરિકોએ જાપાનનો કબ્જો લીધો છે તેમાં અમેરિકા, રશિયા અને ચીનાઓએ સહેજ અવકાશ આપ્યો છે ફ્રીડમ સર્વે ગભ્યોનો પિનારા અને પતન થયું છે, પરંતુ શાંતિ અને વિશ્વાસનો સદતર

અમારુ છે. જાપાન અને જર્મની જન્મે પડી ભાગ્યાં. ફ્રેન્સીસમનો સંપૂર્ણ પરાભવ થયો. રશિયા હજારો ધાવોથી ધરાઈ ગયું છતાં આજે વધારે બળવાન બન્યું છે. એના સામ્યવાદ અને સ્પિટનના યાદીવાદ વચ્ચે ભારે રાગદ્વેષ ચાલે છે. જગતમાં અશાંતિ, ધર્ષા અને અદેખાઈનું સામ્રાજ્ય જન્મ્યું છે. જગતમાં સમાધાન માટે જુના પ્રજાસંઘની નવી આવૃત્તિ ૧૫ ૫૨ રાજ્યોનું મહા સંમેલન બે ત્રણ વખત મળી ગયું છે. પરંતુ હૃદયનો મેળ નહિ હોવાથી એનાં મીઠાં ફળાં સાંપડ્યાં નથી.

હિંદમાં દુષ્કાળની સૌથી મોટી આફત ઝુમી રહી છે. મદ્રાસ, બંગાળ, બિહાર અને ઝુલ્હમાં ચોમાસું નિષ્ફળ નિવડ્યું છે. વાવાઝોડાં અને રેલોએ પણ હિંદના ફેટલાક ભાગોમાં અનાજની નુકશાની કરી છે. હિંદમાં ૪૦ લાખ ટન બહારના અનાજની જરૂર પડશે. તે નહિ મળે તો હિંદમાં કારમો દુષ્કાળ લાખો ગાણુસોનો ભોગ લેશે. વૈશ્વગટન ખાતેના જગતની શંકા નિવારણ સમિતી પાસેથી અનાજની મદદ મેળવવા હિંદથી એક પ્રતિનિધિ મંડળ ગયું છે. હિંદના લોકો માટે અત્યારે કટોકટીનો વખત છે. સરકારે ખેરાકીની વહેંચણી અને સંચાલની સઘળી બ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી છે.

હિંદમાં ઔદ્યોગિક, ખેતીવાડી, રસ્તાઓ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, રેલ્વે વગેરેના વિકાસ માટે અબજો રૂપિયાની યોજનાઓ ધસાઈ છે. પરંતુ એ યોજનાઓ માટે જરૂરનાં યત્રો સ્પિટન પાસેથી મળતાં નથી. કારણ કે સ્પિટન પાસે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે પૂરતાં નાણાં અને સાધનો નથી. અમેરિકા પાસે એ યત્રો છે, પરંતુ હિંદ પાસે-એ. સ. મંજૂરતા મેળવવું ફૂંડીયામણુ નથી.

અમેરિકામાં હડતાલો લાગે જોસથી ચાલી રહી છે એ પણ એક વિદન છે.

હિંદમાં દુકાળના પડછાયા ચાલુ છે ગળકીય અસહિષ્ણુતા પણ પુરતા જોસમાં ચાલુ છે. કેવી જાતનું અને કઈ રીતનું 'પાકીસ્તાન' મુસ્લિમ લીગને જોઈએ છે તે મુસ્લિમ લીગે જણાવ્યું નથી. એની ચોખવટ મુસ્લિમ લીગ કરી શકે તેમ નથી હતા મુસ્લિમ લીગ એ ટોલ વધારેને વધારે જોસથી વગાડ્યે જાય છે મહાસભાએ એનો ખુદનો વિરોધ કર્યો છે. ૧૯૪૫ની આખરમાં મહાસભાના ધણા ખરા સભ્યોને કેદ-મુકત કરવામાં આવ્યા છે દુકાળને લીધે મહાસભાનું અધિવેશન ૧૯૪૬ની આખરમાં મળ્યું. ચોપાસ અસહિષ્ણુતા અને દેશ ભક્તિના પ્રવાહો વહે છે મહાસભા હિંદુઓની મુખ્ય રાજકીય સરચા બની છે, મુસ્લિમ લીગને પણ મુસ્લિમોએ ટેકા આપ્યો છે આઝાદ મુસ્લિમો, ખાકસારોનું બળ ધટ્યું છે શિયા મુસ્લિમો પણ પાણી દેખાડી શકતા નથી

આ વિશ્વયુદ્ધ પછી બ્રિટન ખુબ નબળું પડ્યું છે. ચોપાસ એની તકલીફો વધી છે એ મોહુ કરજવાન બની ગયું છે. દેશમાં હડતાલો પુર જોસમાં ચાલુ છે. ૧૯૪૫ની આખરમાં અને ૧૯૪૬ની શરૂઆતમાં ત્યાં મળુર પ્રધાનમંડળ સત્તામાં આવ્યું છે દેશમાં લાખો ગરીબ બાધવા, લાખો માણસોને કામ આપવા, ૫૦ લાખ સૈનિકોને વિખેરી એમના કામ ધંધા માટે મોખ્ય મોજના ધડવી. દેશને માટે જોરાકીનો જદોબસ્ત કરવો, રેલ્વે, ખાણો વગેરેને અજકીય સરચાઓ બનાવવી, જોશરી નિધારવી, શિક્ષણનો વિકાસ કરવો, કારખાનાઓને પુરના મુસો

જવાહર, પત્ની કમળા અને પુત્રી ઇદિશ સાથે

આચાર્યભાવાઈ જવાહર (૧૯૨૧)

સ્વતંત્રતાને આવતી અટકાવવાની એ રાજ્યનીતિ સૌને માટે મુક્તિનાશરક છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મોવડીઓ છુટયા પછી હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ પાછું ઉમળકુનું છે. હવે મુદ્દ પશુ પુરૂ થવાથી હિંદની સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્નો ફરી પ્રગતિશીલ થયા છે. નવા વાઈસરોય લોડ વેવલે એક વખત વિલાયત નર્થ પ્રધાનમંડળ સાથે વાટાઘાટ કરીને જાહેરાતો કરી હતી. ક્રિસ્ટ દરખાસ્તોથી એ જાહેરાતો આગળ વધી નથી. હિંદ એને સન્માન આપ્યું નથી. એનો એકજ સ્વર નીકળતો હતો કે હિંદુ-મુસ્લિમો અંદર અંદર સમજા આવો એટલે સ્વતંત્રતા મળશે. હિંદુ-મુસ્લિમો વચ્ચે પાકિસ્તાનની મહાગાંઠ કાઢી રીતે છુટે તેમ નહોતી. એ તરત છુટે તેમાં ટોચી દિતોને કાયદો પણ નહોતો એટલે આખો સવાલ અહીં લટકતો હતો. હિંદુ-મુસ્લિમ મહાગાંઠ છોડવા મહાસભા પક્ષના અધ્યક્ષ ધારાસભા પક્ષના મોવડી શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈએ મુસ્લિમ લીગના ધારાસભાના નેતા નવાજગદા લીલાઈતઅલીખાન સાથે ખાનગી કરારો કર્યા. તેમજ અધ્યક્ષ ધારાસભામાં હિંદુ-મુસ્લિમોને સમાન સભ્યો ૫૦-૫૦ ટકા ચૂંટવાનો હક્ક મળે એવી વાત સ્વીકારી હતી, પણ મી જીનાએ એ સ્વીકાર્યા નહિ.

વિલાયતમાં વિશ્વમુદ્દને અંતે નવી ચૂંટણી થઈ. બ્રિટિશ પ્રજાએ ખૂબ મોટી જલ્દમતથી મજુર પક્ષને વિજય આપ્યો. ટોચી પક્ષનું જળ તુટી પડ્યું મજુર પક્ષનું પ્રધાનમંડળ રચાયું. તેમાં લોડ પેથિક લોરેન્સ હિંદી વજી નિમાયા તેઓ હિંદની સ્વતંત્રતાના મિત્ર છે એમણે લોડ વેવલને મંત્રણા માટે ફરી વિલાયત બોલાવ્યા વિલાયતથી પાછા ફરી આવ્યા બાદ લોડ વેવલે ફરી હિંદી આગેવાનો સાથે

મસલતો કરી સિમલા ખાતે નેતાઓની પરિપદ બોલાવી દિહી-
ઓને મધ્યસ્થ સરકારની કારોબારી સલાના સર્વે ખાતાઓ
સોંપી દેવા વાઈસરોયે તૈયારી બતાવી ધારાસભાના હિંદુ-મુસ્લી-
મોના સમ્યો સરખા પ્રમાણુમા ચુટાય, બ્રિટીશ સરકાર હિંદમા
પોતાનો અવગ પ્રતિનિધિ નીમે, હિંદ આથે સધિના મારો
બિટન કરે હિંદના પ્રતિનિધિઓ પોતે ભેગા થઈ પોતાનું
રાજ્યબંધારણ ધડી કાઢે વગેરે જાહેરાતો કરી એ પ્રમાણે સ્વીકાર
કરવા જણાવ્યું

મહાત્મા ગાંધીજીએ મહાસભાના સલાહકાર તરીકે જણાવ્યું
કે મહાસભાના અધ્યક્ષપદે મૌલાના આઝાદ છે પોતે માત્ર
સલાહકાર છે એમ કહીને મહાસભાની વતી મૌલનાને આગળ
ધર્મ વાઈસરોયે આગેવાનોને બોલાવી પોતાની યોજના સમજાવી.
સીમલામા પરિપદ મેળવી સમાધાન કરવા ઇચ્છા બતાવી
મી જીજીએ પોતાની માગણીઓ વિસ્તૃત કરી માત્ર હિંદુ સમ્યો
સરખુ મુસ્લિમોને પ્રતિનિધિત્વ મળે એટલું પૂરતું નથી પણ
હિંદુઓ અને બીજા સર્વે લઘુમતિઓ મળીને જેટલા સમ્યો હોય
તેટલાજ મુસ્લિમ સમ્યો હોય તેજ સમાધાન કરવા જણાવ્યું
લઘુમતિઓ સર્વે હિંદુઓની મહાસભા સાથે મળી ગઈ છે એટલે
એ સર્વે જેટલુંજ મુસ્લિમોને પ્રતિનિધિત્વ મળે તેજ મુસ્લિમોના
હક્કો સમવાય એવી દલીલ કરી વાઈસરોયે મી જીજીને બે ત્રણ
વખત વાતચીત માટે બોલાવ્યા પણ અમાધાન થયું નહિ.
સિમલા પરિપદ નિષ્ફળ ગઈ તે પહેલાં મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ
મી જીજીને ત્યાં જઈ ઘણા ઘાંઘા સમય સુધી વાતચીતો કરી
પરંતુ કોઈ ચોખ્ખવટ થઈ નહોતી મહાગાંધે મજબુત બની ગઈ

સર તેજજીદાદુર સમ્યે હિંદના મોટા નેતાઓની પરિપદ
બરીને હિંદનું બંધારણ ધડવાના મનોરથ સેવ્યા સર્વે પક્ષોએ

સહકાર આપ્યો પરંતુ મી. જીન્દાએ ભાગ લેવાં ના પાડી. સર તેજબહાદુર અને તેના મિત્રોએ પરિષદ ભરી સપ્ત રિપોર્ટ પડી કાઢ્યો. તેમાં મુસ્લિમોને હિંદુઓ જેટલું પ્રતિનિધિત્વ આપવું. હિંદના ભાગલા પાડવા નહિ. વિગેરે ભલામણો કરી.

એક પક્ષની જીદથી હિંદનું બંધાવણ અને સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન મુલતવી રહે એ વાત વિધાયતમાં સમજી વર્ગને યોગ્ય લાગી નહિ. આ મકાગાંઠનો કોઈપણ રીતે છૂટકો થવાની જરૂર જણાઈ. મહાસભા પક્ષનું ટહેવું હતું કે અંગ્રેજો ચાલી જાય. અમે અમારું કુટી લેશું. પરસ્પર સમજી લેશું આ સર્વે વિચારો પ્રધાન મંડળે કર્યાં. એમણે જાહેરાત કરવી કે નવી ચૂટણી કરાવવી. ધારાસભાઓની બુદ્ધને લીધે ૧૦ વરસો સુધી થઈ શકી નથી. મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્યોને બંધાવણ કમિટિમાં રથાન આપવું નહિ પરંતુ પ્રાતોની ધારાસભામાં નવા ચૂંટાયલા સભ્યોની પરિષદને હિંદના નવા બંધારણનું કામ સોંપવું. રાજ સારેખોને પણ યોગદાવીને અખિલ હિંદના ફેડરેશનનું બંધારણ બાંધવાની જાહેરાત કરી તરત નવી ચૂટણી માટે ગોઠવણો કરવા જણાવ્યું. બ્રિટિશ સરકાર સમય લાવવા માગતી નથી એમ પણ જણાવ્યું.

૧૯૪૬માં વળી રાજકીય લડતમાં એક નવો ફણગો ફૂટ્યો. ૧૯૪૨ની સાલમાં વીર સુભાષ બાબુ હિંદમાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયા હતા. સરકારની મજબુત ચોકીઓમાંથી છટકાને સુભાષ બાબુ અફધાનીરતાન ગયા. એવી ચતુરાઈથી છૂપા વેશમાં નાસી છુટ્યા કે સરકાર એમને પકડી શકી નહી. કાબુલથી તેઓ વિમાનમાં જર્મની ગયા હિટલરનાં નાઝીઓએ એમને માન આપ્યું. જર્મનીમાં હિટ્લર-ઓની સ્વતંત્રતા મેળવવાની આકાંક્ષાને વધારે પ્રુષ્ટિ મળે તેવાં સાધનો નહોતાં. આથી એઓ જાપાન આવ્યા ત્યાંની સૈનિક સરકારની સૂચનાથી શ્રી સુભાષબાબુ સીગાપુર આવ્યા સીગાપુરના અંગ્રેજ

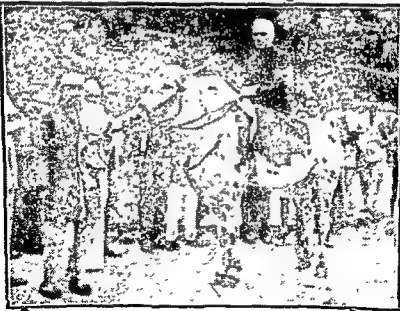
જનરલ પરાજીત થઈ પોતાના સૈન્યને જાપાનીઓને શરણે આપ્યું પોતાનું ફાડી ખાવા ઠણું ૧૦૦૦૦૦ દિદી સૌનિકો જાપાનીઓને શરણે ગયા. જાપાનીઓ આ સૌનિકોને ઉપયોગ કરવા ત્યાહતા હતા. એ માટે એમણે સુભાષનાથને તેડાવ્યા હતા

આ સૌનિકોને શ્રી સુભાષે આજ્ઞા દિદની સેનામાં જોડાવા વિનતી કરી. તમે જાપાન માટે કે એના સાહીવાદ માટે લડો નહિ પણ દિદની આજ્ઞાદી માટે લડો હું તમને દિદની આજ્ઞાદી આપાવીશ એ રીતે ૨૦૦૦૦ સૌનિકો એમની આજ્ઞાદ સેનામાં જોડાયા પછી અહરદેશમાં પણ જાપાનીઓનાં હાથમાં સપડાયલા ધણા દિદી સૌનિકો આજ્ઞાદ ફોજમાં ભરતી થયા સુભાષ બાણુ ક્રોધ બ્યવસ્થાકાર હતા એમણે જાપાનીઓનાં આદર્શને પકડ્યો હતો, દિદની સ્વતંત્રતા મેળવવા “ચલો દિદી” એ એમનું સૂત્ર હતું જાપાનીઓ સેનાધ્યક્ષ કે સેનાની આજ્ઞાઓ કે નિયમન સુભાષબાણુ માનતા નહોતા દિદની આજ્ઞાદ સેનાને તેઓ એક સ્વતંત્ર સૈન્ય ગણતા હતા અંગ્રેજોના સૈન્યની સામે એમની લડત દિદની આજ્ઞાદી મેળવવા માટેની હતી પોતાની સેનાને લઈ સુભાષબાણુ અહરદેશમાં આવ્યા. દિદી-લોકોએ સખતિ અને સાધનોનો એમની સામે ઉમલો કર્યો અહરદેશમાં આ આજ્ઞાદ સેનાએ પોતાનું સ્વતંત્ર વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું. હજારો દિદીઓને અહરદેશવાસીઓના જીભોમાંથી બચાવ્યા

આજ્ઞાદ સેનાને લઈને દિદ વિપર આક્રમણ કરવા માટે જાપાનીઓ સેનાઓ સાથે આજ્ઞાદ સેના આસામમાં આવી અહીં એમણે ભારે પરાક્રમ બતાવ્યું લણી મુશીનતો અને હાડમારીઓ સહન કરી અને સારી જોવા લડાઈઓ પણ કરી કનલ લક્ષીના હાથ નીચે, એક રત્ની સેના પણ તૈયાર થઈ હતી જાપાનીઓને અંગ્રેજ અમેરિકન શસ્ત્રસાધન ચીજ સેનાઓના આક્રમકથી પાછા

હંધું પડ્યું. અમેરિકાએ એટમબોમ્બ નામનું નવું બમાનક શસ્ત્ર
 લગાડ્યું. જાપાનના લાખો લોકોના આ એટમબોમ્બે મોગ
 લીધો, આથી જાપાનને હારીને શરણે આવવું પડ્યું. ફાર્મોસાથી
 વિમાનમાં બેસીને જાપાન જતાં મુખાપચાણુ જેને હિંદ નેતાજીના
 પ્રિય નામથી જાણાયે છે, જેઓ વિમાની અકસ્માતને લીધે
 માર્યા ગયાનું કહેવાય છે. પરંતુ ધણાને એ વિશે શંકા છે. મહા-
 ત્મા ગાંધીજીએ અનેક વખત વિશ્વાસપૂર્વક જણાવ્યું છે કે શ્રી.
 મુખાપચંદ્ર ખોજ હજી જીવે છે.

૨

સીમલા મંત્રણા સમયે લોડે સ્વા. નવાંદર

આઝાદ સેનાના અધિકારીઓને દિલ્હીમાં લાવવામાં આવ્યા તેઓની બહાદુરી, સુનિશ્ચયતાથી મન અને તકલીફો વચ્ચે પણ સહન કરવારી શક્તિ જોઈ દિલ્હી પ્રજાએ સાનંદ થઈ એમને વધારી લીધા મહાસભા અને બીજી જગ્યાઓએ સત્કારને એમના ઉપર કેસ ન ચલાવવાની સૂચના આપી, પરંતુ દિલ્હી સરકારે એ માન્ય નહિ કેટલાં મોટા અધિકારીઓ સામે દિલ્હીના લાન મિલમાં કામ ચાલ્યું મહાસભાએ એમના બચાવ માટે મોટું ફંડ એકઠું કર્યું લોકોએ આનંદપૂર્વક નાણાં ભર્યા એમના બચાવ માટે મહાસભા તરફથી શ્રી જૂલાઆઈ દેસાઈ, પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, અને મોટા મહાસભાવાદી વકીલોએ મહત્ત કામ કર્યું પહેલાં ત્રણ કહેવાતા ગુન્ટેગાર શ્રી શાહનવાઝ, શ્રી સદગત અને શ્રી ધીરોજીને છોડી મુકવાની સગંકારને ફગ્ગ પડા એ પછી સગંકાર પોતાની રાજનીતિ ચોખ્ખી કરી છે આઝાદ સેનામાં જોડાનારને કંઈ સખ નહિ થાય પણ એમાં રહી જુલમ કરનાર અને અન્યાય કરનારને ન્યાયની રીતે સખ કરવામાં આવશે એ પ્રમાણે કેટલાકને સખ થઈ ॥

દિલ્હી પ્રજાને પ્રેમ નેતાજી અને આઝાદ સેના પ્રત્યે ખુબ મોટા પ્રમાણમાં વધ્યો છે તેઓ પ્રત્યે ખુબ પ્રેમની લાગણી દિલ્હી પ્રજા દર્શાવે છે અને દિલ્હીની એ આઝાદ સેનાના એકે એક સૈનિકને છોડી મુકવાની લલામજી વાગવાર દિલ્હી જનતા સરકારને કરે છે પણ દિલ્હી સરકારે કોર્ટનું કામ ચાલુ ગળ્યું છે મહાસભા દિલ્હી આઝાદ સેના પ્રત્યે સારી લાગણી ધરાવે છે આથી મહાસભાની લોક નિવૃત્તા પણ મોટા પ્રમાણમાં વધી ગઈ છે આઝાદ દિલ્હી સેનાના કેટલાક અધિકારીઓને દેશ નિમત્તની સખ થઈ પરંતુ પ્રજાની લાગણીને ખ્યાનમાં રાખી તે સાત અને ચોરવર્ગની જોલની સખમાં ફેરવી નાખવામાં આવી છે સખને કારણે જુદાં જુદાં દિલ્હી સરકારમાં વિરોધ થયો છે પોલીસને લાઈ ચાજી,

અશ્રુગેસ અને છેવટે ગોળીબારનો ઉપયોગ પણ કરવો પડ્યો છે. કેટલેક ઠેકાણે લશ્કરોની મદદ પણ લેવી પડી છે. જનતામાં રહેલા ગુંડાશાહો તત્વોએ આનો લાભ લઈ કેટલેક સ્થળે સરકારી સ્થાવર મિલ્કતોનો વિનાશ કર્યો છે. કલકત્તામાં નેતાજીના માનમાં નીકળેલા સરઘસને પોલીસે અગ્રેજી સત્તા તરફ જતાં અટકાવતાં સત્યાગ્રહ થયો અને ગોળીબારમાં ઘણા ધવાયા અને મરાયા, ત્રણ ચાર દિવસ સુધી ત્યાં આવું ચાલ્યું મુબઈ, કલકત્તા અને બીજા સ્થળોએ પણ આ રીતે પુષ્કળ ગોળીબારો થયા.

નાવિકો અને વિમાનીઓને તાલીમ આપવા માટે જુદાં જુદાં સ્થળોમાં સગનડો રાખવામાં આવી છે. પહેલાં સુભાષ બાબુએ સ્થાપેલી આઝાદ સેના માટે હડતાલો અને ઝપાઝપીઓ થઈ, એ પછી નાવિકોએ અગ્રેજો પાસે પગાર, ખોરાકો અને ગહેકાણો તથા ભર્યા માગ્યા. એમને બીજી પણ કેટલીક ફરિયાદો હતી. ગોરા નાવિકો કરતાં એમને ખુબ ઓછું વગર મળતું હતું. પરિણામે એમણે ફરિયાદ કરી. પરંતુ એમની ફરિયાદ ગ્રાહ્યે સાંભળી નહિ પરિણામે આ નાવિકો વિશ્વમાં એમણે હડતાલો પાડી, અને તાલીમની રટીમરોનો કબજો લઈ લીધો. સ્થિતિ ગંભીર બની ગઈ. છેવટે જોરાવરીથી લશ્કરે એમની પાસેથી કબજો લીધો. એમની તરફ દીલસોજી દેખાડવા કલકત્તા, મુબઈ ઠાનપુર, કરાંચી, મદ્રાસ અને બીજાં શહેરોમાં સપ્લુ હડતાલ પકાઈ. પોલીસે જ્યાં ત્યાં લાઠી ચાર્જ ગોળીબાર અને અશ્રુગેસનો ઉપયોગ કર્યો આથી કેટલાંય મરાયા અને સેંકો ધાવણ થયાં. મહાસભાના આદેશથી આ લોકો સરણે ગયા, દેશમાં શાંતિ સ્થપવાની મહાસભાના નેતાઓએ હાઠલ કરી.

મહાસભાએ દરેક હિંદીઓના હકો પ્રત્યે મહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી છે, પરંતુ મારામારી અને હિંસક લાંગ-ફેંડને ઉત્તેજન

આપું નથી. સહેરોમા ચમેલા બચકર લામ ફેડના કૃત્યો પ્રત્યે મહાસભાએ ધૂણા બતાવી છે. શાંતિ-સમાધાનની સ્થાપના અર્થે મહાસભાએ પ્રયત્નો કર્યા. જવાહરલાલ, સરદાર પટેલ વગેરે નેતાઓએ હિંસાનો વિરોધ કરી તોફાન ઠરનારાઓને સખત ઠપકો આપ્યો. હિંદી સૈન્ય, વિમાની સૈન્ય અને નાવિક સૈન્ય એમ ત્રણે સૈન્યોમા નેતાજી, અને આઝાદ સેના પ્રત્યે ખુબ લાગણી છે. તેમ મુરોપિયનો ને પગાર ભર્યા, ખોગડી બુદ્ધા ઉચા ધોરણે અપાય છે. અને હિંદીઓને ઉતરતા ધાગણે અપાય છે તે બામતનો અસતોષ મોટા પ્રમાણમા વ્યાપક બનેલો જણાય છે. આ વિષયમાં બવિધ્યમાં સમિતિ નીમાઈ તપાસ થવાની છે હિંદી મધ્યસ્થ ધારાસભાએ પણ પ્રજા મતને સહકાર આપી સરકારી નીતિને વખોડી છે

પહેલી ચૂંટણી મધ્યસ્થ ધારાસભાની થઈ એમા મહાસભા પક્ષને મોટી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે લગભગ ૬૦ જેટલા મહાસભાના સભ્યો મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ચૂંટાયા મુસ્લીમ લીમના પણ સારી સખ્યાના સભ્યો ચૂંટાયા. મહાસભાની બહુ મતી હોવાથી પ્રમુખ તરીકે પણ મહાસભાના સભ્ય શ્રી માવલંકર ચૂંટાયા છે, કેમી માબતો સિવાય સરકાર વિરુદ્ધના વિષયો સમઘી દરખાસ્તોમાં મુસ્લીમ લીગ પણ સહકાર આપે છે સરકાર સામેની ફરિયાદો અને ઠપકાની દરખાસ્તો યોગ્ય પસાર થઈ છે. સામે પક્ષ બળવાન હોય અને એની ઠપકાની દરખાસ્ત સરકાર સામે પસાર થાય તો સૌ પ્રજા-સત્તાક દેશોમા સરકાર રાજીનામું આપે છે અને વિરુદ્ધ પક્ષ સરકાર બને છે પણ હિંદમા એવી પ્રજાકીય બધારબુને જરાય અરકાદ મળ્યો નથી ધારાસભામાં અધિકારીઓની સ્થિતિ મુઝવણી બરધી થઈ પડી છે અંગ્રેજ વેપારીઓને આપેલા ખાસ દુકો, અંગ્રેજ અધિકારીઓને મોટા સ્થાનો પર રાખવાની નીતિ આ બન્ને સરકારની સ્વાર્થનીતિ સામે ધારાસભાએ વિરોધનો દરાવ પસાર કર્યો છે છતાં ખાસ ફેરફાર થયો નથી

પ્રાંતોની ચુંટણીઓમાં પણ મહાસભા પક્ષનો ડંઢો વાગ્યો છે અને આઠ પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણપણે મહાસભાના પ્રધાનમંડળો હોવા પર આવ્યા છે.

સીમલા પરિષદ નિષ્ફળ ગયા પછી વાઇસરોય લોર્ડ વેવેલે મહા-ગાંધીને ઉદ્દેશ લાવવાના પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા હતા અને તેના પરિણામે બ્રિટીશ વડા પ્રધાન મી. એટલીએ હિંદીવજીર લોર્ડ ચેમ્બર્લેન્ડની સરદારી નીચે, સર રોબર્ટ્સ ક્રોપ્સ અને મી. એલેક્ઝાન્ડરના બનેલા મંત્રી મીશનને હિંદમાં મોકલવાનો, અને ત્યાં સુધી હિંદી પ્રશ્નનો ઉકેલ ન થાય ત્યાં સુધી ત્યાં રોકાવાના સ્પષ્ટ નિર્ણયની જાહેરાત કરી, મી. એટલીના આ પગલાંને મહા-સભાએ આવકાર આપ્યો અને પોતાના સંપૂર્ણ સહકારની ખાત્રી આપી.

મંત્રી મીશનને હિંદમાં આવીને જુદા જુદા પક્ષોના નેતાઓ સાથે, રાજાઓ સાથે, ચર્ચાઓ કરી અને તમામ પક્ષોને એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, આ પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ ગયો. મુસ્લીમ લીગના નેતા મી. જુઝાની હઠાઝહલરી વલણથી મંત્રી મીશનના સભ્યો પણ અકળાયા. મંત્રો મીશનના સભ્યો સાથેની મતરૂનો એક તબક્કો પૂરો થયો અને સભ્યો સીમલા આરામ કરવા ગયા. ત્યાંથી તેમણે મંત્રી મીશનની યોજનાની જાહેરાત કરી અને ફરીને એ યોજના અંગે ચર્ચાઓ ચાલી.

આ ચર્ચાઓ દરમિયાન મંત્રી મીશનના સભ્યો સમક્ષ મહા-ત્માજીનું દર્શિ મિન્દુ ગ્જી કરવાના રાષ્ટ્રપતિ મોલાના આગ્રહ સામે પં. જવાહરે ભારે પગથિમ ઉઠાવ્યો હતો.

૧૯૪૯ ના ઓગસ્ટ દરમિયાને પરિણામે પડિત જવા-
હરલાલ ને કારાગૃહવાસ સાંપડ્યો. હતો, કારાગૃહ નિવાસ દરમિયાન
જવાહરલાલ ખુબજ પ્રવૃત્તિમાન રહે છે. તહેર રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ
તો કારામદને પરિણામે બંધ પડે છે પણ સાહિત્ય સંબંધી
પ્રવૃત્તિઓ કારામદમાં શરૂ થાય છે. પડિતજી અંગ્રેજી સાહિત્યના
પ્રખર અભ્યાસી છે. તેઓ જગતના સરસ અંગ્રેજી લેખકોમાંના
એક ગણાય છે. એમની અંગ્રેજી સૈધી ખૂબ લોકપ્રિય અને સરળ
છે. પડિત જવાહરલાલ વાંચનના ખાસ શોખીન છે. દબ્બરો
પુસ્તકો એમણે મનનપૂર્વક વાંચ્યાં છે. એમની તીવ્રશુદ્ધિને લીધે
તેઓ વિશ્વજી દષ્ટિ કેળવી શક્યા છે તેથી જેઓમાંના નિવાસોને
સમય એમણે મુખ્યત્વે સાહિત્યસેવા પાછળ ગાળ્યો છે. વાંચન,
લેખન મનન અને વિચારોમાં એમણે જેલના જીવનને પોતાને અનુ-
કૂળ બનાવી દીધું હતું. એમણે કેટલાંક પુસ્તકો જેલમાં લખ્યા છે
તે આજે જગત આખામાં ખુબ પ્રશંસા મેળવી ગયા છે. એની
અનેક આવૃત્તિઓ થઈ રહી છે. સુંદર સાહિત્ય, નિષ્કલંક પવિત્ર
જીવન, આઝાદીની પાછળ આપેલા આત્મબોજ અને વફાવતને
લીધે જવાહરલાલે આજે જગતભરમાં મોટી પ્રસિદ્ધ અને પ્રશંસા
મેળવ્યાં છે.

પડિત જવાહરલાલે પોતાની પુત્રી ઈદિરા નહેરુને કેટલાક
પત્રો લખ્યા હતા. તેમાં એમણે જગતનો ઇતિહાસ આલેખ્યો

હતો પ્રાજ્ઞોના સામ્રાજ્યોની ઉન્નતિ, સ્થિતિ અને વિકાસ અને છેવટે લય વગેરે એમણે પોતાની અજોડ અવતોડન શક્તિથી અવતોડ્યા છે બહુજ સમદષ્ટિ અને શોધન બુદ્ધિથી એમણે જગતમાં જુદે જુદે સમયે ઉન્નત થયેલા બળો તેમની શક્તિઓ અને નબળાઈઓ આલેખી છે. મી એચ જી વેલ્સે પણ જગતનો આવો ઇતિહાસ લખ્યો છે પણ પડિતજીનો ઇતિહાસ ઘણી બાબતોમાં વધારે સારો લાગે છે એ ઇતિહાસમાં પડિતજીએ ખુબ તટસ્થભાવ કેળવ્યો છે અને પ્રાજ્ઞના સંધર્ષણો, નુદીઓ, મહત્તાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ કદપણ પક્ષપાત વિના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દર્શાવ્યા છે. આ ઇતિહાસ-ત્રય એક અપૂર્ણ વિહંગાવલોકન છે, એનો અભ્યાસ દરેક મુવકે અવરમ કરવો જોઈએ નવજીવન પ્રેસ તરફથી એનો અનુવાદ પ્રગટ થયો છે.

પડિત જવાહરલાલે જેલમાં બીજી પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે એ છે એમની પોતાની આત્મકથા. હિન્દી છતાં ત્રીસ વર્ષનો રાજકીય ઇતિહાસ એમાં આલેખાયો છે હિંદી સરકારે મહાસબાના પરાભવ માટે કેવા બળો વાપર્યા, હિંદીઓમાં પક્ષા-પક્ષીઓથી કેવી નબળાઈ આવી, જુદા જુદા પક્ષો અને મંડળોની પ્રવૃત્તિઓ કેવી વિઘાતક બની, કેવી રીતે સરકારે મહાસબાને દબાવવા અને કચડના પ્રયત્નો કર્યા એ સર્વે બાબતો જવાહરલાલે એમાં આલેખી છે સાથે જવાહરલાલે કેવી રીતે પોતાની ધડ તર ચર્ધ પોતાની ઘડતરમાં કયા મળોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો તે સર્વે દર્શાવ્યું છે પોતાના જેલના અનુભવો કુટુંબના અનુભવો, અધિકારીઓના અનુભવો અને પ્રાજ્ઞના અનુભવો એમણે આ પુસ્તકમાં લખ્યા છે પુસ્તક એક હિન્દી ક્રાંતિના પાઠ્ય પુસ્તક જેવું અને મનનીવ ચર્ધ પડ્યું છે અને હિંદી રાજકીય ગીતા જેટલું સ્થાન એને સંપાડ્યું છે નુજરાતીમાં સ્વ મહાદેવભાઈ દેસાઈએ એનો અનુવાદ કર્યો છે દરેકે દરેક હિંદીએ પોતાના દેશનું

રાજકીય જ્ઞાન મેળવવા એનું વાચન અને મનન કરવાં જોઈએ. એમનાં ભાષણોનાં પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ૧૯૪૨ માં તેઓ જેલમાં ગયા, ત્યાં પણ એકાદ પુસ્તક એમણે લખ્યું હોવાનું જણાય છે. તે હુંકસમયમાં પ્રસિદ્ધ યશો, જવાહરલાલ માત્ર સ્વપ્નસેવી નથી પણ સાહિત્ય-સેવક પણ છે. સાચે સરસ રચનાત્મક કાર્ય પણ કરી શકે છે. અઘાઘાખાદની મુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે એમણે સુંદર કાર્ય કર્યું હતું, એમને પદવી કે અધિકારનો મોહ નથી.

પંડિત જવાહરલાલમાં યુવાનીનો આવેશ અને ઉત્સાહ ખૂબ છે. રસ્તામાં એમનો મોટર જતી હોય, અને બીડ હોય તો જાતે નીચે હિતરી બીડ દૂર કરાવીને માર્ગ સ્વચ્છ કરાવે. સ્ત્રીમાં ઘોંઘાટ ચાલતો હોય તો સહન ન કરી શકે, પરંતુ તરતજ ઘોંઘાટવાળા સ્થળે દોડી જઈને પોતાના પ્રભાવથી ઘોંઘાટ શાંત કરાવે છે. પંડિતજીની આખોનું જ્ઞાનજ્યમાન તેજ ધણા સહન કરી શકતા નથી.

પંડિતજીને દિંદની આઝાદી વિષેના જ વિચારો રાત્રિદિનસ આબ્યા કરે છે. ખાતાં, પીતાં, મૂતાં, ફરતા, મુસાફરી કરતાં અને વાતચીતમાં એજ એમનો પ્રિય વિષય છે. શાંતિથી તેઓ પોતાનો મૂલો સમજાવે છે પરંતુ કોઈ વિતંડાવાદ કરે તો પંડિતજી બહુ બે ઊઠે છે. પંડિત નંદરુ પિતાની પેઠે ઉશ્કેરાઈ જાય છે. પિતા પાસે મજબુત મનોજગ હતું. પૂત્ર પાસે પણ સરસ અંકુશ છે. એ પોતાને સમય પ્રમાણે વાળી લે છે. એમની નિખાલસતા તો ખાજા જેવી સરળ છે કોઈ છુપાવતું કે મુત્સિદીગિરી એમને તસંદ જ નથી. ખૂબ વિનયશીલ છે, બાપા ઉપર અસાધારણ સરસ શણે એટલે પોતાના સ્વભાવને ખૂબ ખૂબ સંજોગી લે છે. નિખાલસતાને લીધે જૂઠું પણ કમુલ કરી લેતાં વાર લાગતી નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી એમના આવેશને યુક્તિ, ધીરજ સમજવટથી શાંત પાડે છે. ગાંધીજીએ અનેક સમયે એમને માર્ગદર્શન કર્યું છે.

પંડિત નહેરુ વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ લખે છે ' નેશનલ હેરાલ્ડ ' એમનું પોતાનું પત્ર છે. એમાં લેખ માળાઓ આવે છે. અમેરિકાના પત્રોમાં લેખ માળાઓ છપાય છે. હિંદ કયે રસ્તે ? એ લેખમાળા વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થઈ. દેશ પરદેશો ખાતે ફેલાઈ હતી. પુસ્તક રૂપે પણ પ્રકટ થઈ. તહેરાન અને કાસુલમાં પણ કારસીમાં મુક્તિ થઈ હતી. જવાહરલાલ આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રખ્યાત પુરુષ છે. સ્વતંત્રતાના મોટા પુનરીરી તરીકે એ જગજગેર કિર્તિને વર્ધા છે. એમનું દષ્ટિબિન્દુ ખૂબ વિશાળ છે. આખા જગતનો નકશો એમના મગજમાં રહે છે.

પંડિત નહેરુ ખૂબ સુધારક વિચારના છે. નાત જાત વર્ણ આશ્રમને પરબોકને માનતા નથી. ધર્મગુરુઓ, મહત્તા, રાજાઓ, મહારાજાઓ, શાહસોદાગરોમાં એમને શ્રદ્ધા નથી. ક્યારે કે દેવદર્શને ડોકીઉં કરતા નથી. ધર્મપુસ્તકો બાવબલગીતા વગેરે ખૂબ સાહિત્ય વાંચ્યું છે પણ એમાંથી ઉદાત્ત ચારિત્ર વિકાસ પસંદ કરે છે. મહાત્મા શુદ્ધની સૌમ્ય, શાંત અને પ્રકૃસ્થ મુક્તિ એમને પસંદ પડે છે તેથી ટેબલ ઉપર રાખે છે. પોતાની બે બહેનો અને પુત્રીના આંતરરાષ્ટ્રીય લઘોમાં એમણે સંમતિ આપી હતી. તેઓ હિંદ માટે હિંદુસ્તાની ભાષા પણ રોમન લિપિ પસંદ કરે છે. પોતાની બહેનના વિવાહની આમંત્રણપત્રિકા એ પ્રમાણે કાઢી હતી. પરંતુ પોતે હિંદુસ્તાનીમાં બહુ જ થોડું લખે છે, વિચાર, લેખ, ભાષણ, આ સૌના માટે એઓ અંગ્રેજી ભાષા જ વાપરે છે. એ ભાષા ઉપર એમણે અસાધારણ પ્રશુત્ય મેળવ્યું છે.

પંડિત જવાહરલાલ સ્વભાવે, ડેબવણી, સંસ્કૃતિ. રહેણી કરણી અને આચારમાં અમીર છે. પરંતુ તેમને ગરીબી તરફ

અન્ય અર્થ છે, તેમની માન્યતા છે કે હિંદના ખેડુતોને અપનાવવા સિવાય આપણા દેશનો અબ્યુદય થશે નહિ, ખેડુતો વચ્ચે પડિતજી ખૂબ ધૂમે છે. ખેડુતો પણ એમનું ભારે સન્માન કરે છે આસપાસના પ્રદેશમાંથી લાખોની સંખ્યામાં સંભળવા માટે આવે છે આ સમય પડિતજી ભાષણો અને વાતચીતમાં શુદ્ધ હિંદી વાપરે છે એમણે પાછળથી હિંદી ભાષા પર સારો કાસુ જમાવી લીધો છે અધરા સરકૃત સંબોધી એઓ પોતાની ભાષાને દૂર રાખે છે કંઈ અને ચાલુ વપરાસમાં નહિ એવા સંબોધ પોતાની ભાષામાં આજવાને એમને મોટી નફરત છે સંયુક્ત પ્રાતની નાકર લડત એમણે જ ખેડુતો વચ્ચે ઉભી થી હતી ખેડુતો એમના પગલા પૂજે છે બિહારમાં મોટા ભૂકંપ વખતે પણ એમણે સારી સેવા કરી હતી હમણાં પશુ ગામડાઓમાં ધૂમવુ એમને બહુ ગમે છે

અહિં સા સખ ધી પડિતજીના વિચારો ગાંધીજીથી છુદા છે અહિં સામાં રહેલી અગમ્ય શક્તિ તેઓ જાણે છે પણ તેઓ આદર્શવાદી નથી એટલે મધ્યા સન્નેગોમાં અહિં સા ન પગાય તો પણ તેઓ એ વિશે જાત્રી ચિંતા કરતા નથી

નાભામાં એમને દેશી રાજ્યપદ્ધતિનો કડવો અનુભવ થયો હતો, આથી જ એમાં સુધારા કરવા તે ધણા ઉત્સુક છે પડિતજી એટલેથી સલાના હિમાયતી નથી દેશી રાજ્યોને એમની પછાત સ્થિતિમાંથી બહાર લાવવાના માર્ગ પ્રયત્નોમાં બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આવે છે એમ જવાહરલાલની માન્યતા છે અને એ તદ્દન સત્ય વચ્ચે છે દેશી રાજ્યોનો પ્રજાનુ એમણે પ્રમુખપદ પણ રવીંદ્રાચાર્ય છે દેશી રાજ્યોની પછાત જનતાને આગળ વધવાના પ્રયત્નો પડિતજીએ અનેક રીતો છે કેમીવાદના તેઓ કદર દુરમન છે કેમીવાદથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મ ધર્મતાને લીધે

હિંદના સર્વે પ્રદેશના સંગઠનનું પણ ઘટે છે અને બધી કોમો વચ્ચે સ્થપાવી જોઈતી સંપૂર્ણ એકતા સ્થાપવામાં એ આકાંક્ષી રૂપ નિવડે છે. એ તરફ જવાહરલાલે અનેક વખત અંગુલિ-નિર્દેશ કર્યો છે.

યુનિસિપાલિટીઓ વિષે એમનો મત એવો છે કે એ સંસ્થાઓનો વહીવટ રેડિયાળ હોય છે. એમાં દાખલ થતા હાગવિગવાળાઓ પોતાની સ્વાર્થાધિતાને લીધે જનતાનું કશું ચલણ કરી શકતા નથી.

પુરોપમા પડિતજીને શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, ગંગા મહેન્દ્રપ્રતાપ, મેડમ કામા, મોલવી અબ્દુલ્લા, મોલવી બરહતુલ્લા, વગેરે અંગ્રેજોએ દેશપાર કરેલા અથવા નાશી છૂટેલા દેશભક્તોનો મિલાપ થયો.

પડિત નહેરુ રશિયાના સામ્યવાદના પ્રકાસમા ખૂબ પ્રેમથી શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. રશિયાની મુલાકાત એમણે લીધી હતી. ત્યાં એમણે બારીબારથી અવસોહન કયું હતું. પરંતુ પાછળથી સ્ટેલિનની નીતિમા એમની શ્રદ્ધા ડગમગી જતી હતી. તેઓને સામ્યવાદના નેતાઓની હિંસકૃતિ, મુફ્તીગીરી અને મહત્વાકાંક્ષા પસંદ આગ્યા નથી.

મજૂર સંઘોમાં પણ પડિતજીએ રસ લીધો છે. મજૂર સંઘમાં એમને અજબ શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ કસપ, બેચાએચી, તાગ દેવ, ભાગલા, મતભેદો વિગેરે તેમના માનસને અનુકૂળ નથી. મજૂર સંઘો તરફ એઓ સદાનુશ્રુતિ ધરાવે છે. પણ મજૂર સંઘો બધા એક થઈ સપ કરી પોતાના હકકો માટે લડે એ એમને વધારે સાર લાગે છે. મજૂર સંઘોમાં પણ લડાયક ઉદ્ધમ પક્ષ અને વધારે શ્રી. ના. ર. જોષીની દોરવણી નીચેના સંધ એમ બે મોટા બેદ છે. ઉદ્ધમ સંઘમાં પણ મુજાહનો ગિરણી કામગાર સંધ અને જી, આઈ. પી. રેલ્વે સંધ સમર્થ હતા.

આગેવાનોના રાફડા ફાટ્યા છે. સત્તા માટે સંપ મવા દેતા નથી. મળુર સધો દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામે છે.

ખાદીની ચળવળ પ્રત્યે પંડિતજીને અશ્રદ્ધા નથી. તેમ સંપૂર્ણ રાજકીય આ યુદ્ધ તરીકેનો ઉપયોગ એમને ઇષ્ટ નથી. પોતે ખાદી પહેરે છે, આર્થિક લાભમાં માને છે. ખાદીથી સાદાઈ વધી, મિથ્યા ડેળ અને દંભ ધટવા આમ વર્ગ સાથે એકતાની ભાવના કેળવાઈ વિગેરે અનેક લાભોમાં એઓ માને છે પણ એનાથી વિદ્યાગ રાજકીય પરિવર્તનની અસર યદ્ય હોય એમ પંડિતજી માનતા નથી.

ગ્રામઉદ્યોગોના પુનરોદ્ધાર કરવાના ગાંધીજીનાં પ્રયત્નો એમના ખાદીના કાર્યક્રમનો ભાગ છે એ તાત્કાલિક ફાયદો કરશે. એનો એઓ વત્તો ભાગ સ્થાયી પણ થશે. પણ ધણે ખરો કામ ચલાઉંજ ઉપયોગી થશે પણ મોટા વચ્ચે અને મોટા ઉદ્યોગોની સામે આ ગ્રામ ઉદ્યોગો ટકી શકશે નહિ એમ પંડિતજી માને છે.

રેટિયા અને તકલીને સુદર્શન ચક્ર જેવાં અમોઘ શક્તિ વાળા પંડિતજી માનતા નથી. અહિંસા આપણને અતિમ ખ્યેષ ઉપર પહોંચાડશે કે કેમ તે માટે તેમને શક છે.

દેશી રાજ્યોની આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ અને રાજ્યકારણમાં મહાસભાએ માયુ મારતુ નહિ એવી મહાત્મા ગાંધીજીએ કરવેલી નીતિ પંડિત નરેન્દ્રને પમદ પડી નથી.

હિંદુસ્તાનના મૂડીવાળા અને જમીનદારોએ પોતાના પાત્રાત્મ જાત બાંધ્યો કરતા મળુરો અને દૈયતના હિંતોની અવગણના કરી છે દૈયતના હિંત માટે કાંઈ પણ જાતની સમજ સેવાના કાર્યમાં રસ જમીનદારોએ લીધો નથી. પંડિતજી હિંદી જમીનદારો અને

હિંદી નાણા ધીરનારાઓ પ્રત્યે દિલસોજ કે શ્રદ્ધા દેખાડતા નથી. એમને શોષક ગણે છે, એ બંને પદ્ધતિઓનો વિનાશ ધમ્મ છે.

હિંદની બેકારીનો ઉલ્લેખ કરતા પંડિતજી કહે છે કે— હિંદમાં અણુનોંધાયેલી ભારે બેકારી છે. તેથીય ઘણી વધારે ગામડાઓમાં અર્ધ ભાગ બેકારી છે. આ બેકારીનો અંત આણવા કે બેકારોને રોજી આપવાને રાજ્ય તરફથી કાર્ધ પ્રમંથ થયો નથી.

દેશી રાજ્યો માટે પંડિતજી કહે છે કે આપણે આખી જગતની પરિસ્થિતિના સમગ્ર નકશાને દષ્ટિ સમીપ રાખી વિચાર કરવો જોઈએ આ દષ્ટિએ નાના નાના સ્વયંપૂર્ણ રાજ્યો યોગ્યતા ધરાવી શકે નહિ. થોડા લોકોને (મુડીનદી જમીનદારો, રાજાઓ) વર્તમાન સ્થિતિથી લાભ મળતો હોય તેથી રાષ્ટ્ર કે માનવ સમાજના અખિલ હિતને નુકશાન ઠનય નહિ ખાનગી મિલકત ઉપરના માલિકી હક્ક માનવ સમાજના હિત વિરુદ્ધનો છે.

ઔદ્યોગિક ધુએ ઘણા અનિષ્ટો અને ગુચવાડા ભરેન કાયડાઓ આવ્યા છે પરંતુ હાલની ખીજ બાણુ તપાનતા જગતના ઔદ્યોગિક દેશોના રાજકિય, આર્થિક, સામાજિક, ભૌતિક, આરોગ્ય, વિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાન વિમલ થયા છે લોકોને સુખ સગવડો પુષ્કળ મળી છે. હિંદનો ઔદ્યોગિક વિમલ સાધારણ હોવા છતાં પરતગતિને લીધે ચૂસાયું છે ઔદ્યોગિક વિકાસનો દોષ નથી, પણ વિદેશી સત્તાનો છે. એણે આપણા કાયડા વધાર્યા છે,

શ્રીમતોને દાન આપવાનો અને ગરીબોને દેવા પન આજ્ઞાકિત, કરકસરીઆ અને સતોષી બનવાનો ઉપદેશ અ હમણાના હિંદી ધર્મગુરુઓનું કામ છે. એ હવે નિષ્પ્રેરણા બન્યો

ધણખર્ચા શ્રીમતે માંકણે જેવા લોહી ચૂસનારા બન્યા છે. તેઓ બીજાઓનાં શ્રમ ઉપર જીવનારાં છે તેઓ અર્થોત્પાદનમાં ઉધટાં વિખારપ છે. પારકી મહેનતથી પરમાનંદ કરનારા છે. પ્રજાના બહુ મોટા ભાગને જૂતકાળમાં માલિકી હક્કો નહોતા. હજી પણ નથી. દરેક ઓ-પુરુષને પોતાની મહેનતનો, જીવવાનો અને સ્વતંત્ર રહેવાનો હક્ક મળવો જોઈએ બીજાઓ ઉપર સત્તા ભોગવવાનો હક્ક થોડાઓમાં જ સ્થાપાવો જોઈએ નહિ. હમણાંની સમાજ રચના શોષણવૃત્તિને ઉત્તેજન આપે છે.

હમણાંની સંકુચિત સમાજ વ્યવસ્થા એ બધાં કર ઝગડાઓ, લાલ, સંઘર્ષ, વ્યક્તિઓનાં સ્વાર્થો, કસહો, દમન, જુલમ, શોષણ વિગેરે ઉત્પન્ન કર્યો છે.

ગાંધીજીની આર્થિક અને સામાજિક નીતિ તથા જૂની સામીક માન્યતા ધરાવનારાઓની ભાવના જૂતકાળ ઉપર બંધાયેલી છે. અવિશ્વકાળ ઉપર એમની દષ્ટિ નથી. શું છે કે શું થશે તેનાં કરતાં શું હતું તેનો વિચાર તેઓ વધારે કરે છે

જવાહરલાલ ૧૯૪૨ની આખરમાં મહાસભાના અન્ય આગેવાનોની સાથે ગિરફતાર થયા. ૧૯૪૩ અને ૧૯૪૪ના વર્ષો અને ૧૯૪૫નું લગભગ આખું વર્ષ એમ ત્રણેક વર્ષો સુધી એમણે કારાગરવાસ સેવ્યો, વચ્ચે એમની પુત્રી ઈદિરા નહેરુના લગ્ન પ્રસંગે થોડાક દિવસો માટે તેઓ બહાર આવ્યા હતા પરંતુ પાછા જેલમાં ચાલ્યા ગયા. કારાગરમાં એમણે *Discovery of India* નામનું પુસ્તક લખ્યું. જે અત્યંત લોકપ્રિય થયું. હિંદના જન્યુત આત્માની એ તેજસ્વી તસ્વીર છે.

કારાગરમાંથી છૂટ્યા પછી જવાહરલાલે સમગ્ર હિંદમાં ઝડપી પ્રવાસો કર્યા હતા, આજે કલકત્તા તો કાલે દિલ્હી, પરમ્ દિવસે વળા મુંબઈ તો એના ખીજ જ દિવસે લાહોર. એમ એમણે ઝડપભેર પ્રવાસો કરી અથાગ ચાલ અને મુસીબતો છતાં દેશની અગ્રાન જનતાને જન્યુતિમાં આજીવાના પ્રવલ્નો આપ્યાં. આ મુસાફરી દરમ્યાન એમને એકેય મીનીટ આરામ મળતો નહિ. ત્યાં ત્યાં તેઓ જાય ત્યાં ત્યાં લાખો પ્રજાજનો એમને સત્કારવા અને એમના પ્રેરક પ્રવચનો સાંભળવા ઉત્સુક બને. એમની લોકપ્રિયતા ખુબ વધી ગઈ. વિજળીકે ત્વરાએ ચતા એમના આ પ્રવાસ દરમ્યાન ત્યાં - ત્યાં કરાતાં પ્રવચનોમાં લાખો લોકો એમને સાંભળવા ઉમટી પડે. લાખો રૂપિયાની થેલીઓ દેશાધારના ઠાઠ માટે તેમને અર્પણ કરાય. પંડિતજી એનો મોટો

ભાગ રચાનિક સેવાનાકાર્યો માટે આપી દે અને ચોડાઠ ભાગ કમલા નહેરૂ હોસ્પિટલ માટે રાખે. એમની આજ્ઞાથી માટેની ઉચ્ચ ખુબ ખુબ વધી. મહાસભાનો આદર્શ દેખામાં સ્થાપી તેઓ આજ્ઞાથીના પથે આગળ વધ્યા.

બ્રિટિશ પ્રજાના પંડિતશુ મિત્ર છે, પરંતુ હિંદ ઉપરની બ્રિટનનો હુકમતના તેઓ સખ્ત વિરોધી છે. Quait India નો અર્થ સમગ્રવર્તા એમણે કહેલું, હાલ દરેક અંગ્રેજને હિંદ છોડી જવા ફરજ પાડતો નથી, પરંતુ અંગ્રેજ શાસન હવે હિંદ ઉપર રહેતું નોંધાયે નહિ, ૧૯૪૨મા થયેલા અંગ્રેજો સાથેના મહાસભાના વિમલ વેળા પ્રજાએ જે સહાનુભૂતિ અને ઉત્સાહ બતાવ્યા હતા તે માટે પંડિતશુએ ખુબ ખુબ પ્રશંસા કરેલી. લોકોએ જે હિંમત, ધીરજ અને શક્તિ બતાવ્યા હતા તે માટે એમને ઉમંગદા આવેલો. પંડિતશુએ આજ્ઞા સૈન્યના બચાવ માટે બેરિસ્ટર તરીકેનો પોતાનો ઝંખો ૨૫ વર્ષ પછી પહેર્યો હતો.

આ સમય પછીનાં પંડિતશુના બધા ભાષણોમાં પંડિતશુ સુખ્યત્વે આજ્ઞાની વાત જ જણાવે છે. સુખ્યખાતે એમણે ૨૭મી ફેબ્રુઆરીના વર્તમાનપત્રકારો સમક્ષ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. એમાં થયેલા સવાલ જવાબો હિંદની તત્કાલીન સ્થિતિ પર સારું અજવાળું નાખે છે.

બ્રિટનથી પાર્લામેન્ટરી સભ્યોએ હિંદમાં આવી પોતાના અનુભવોનો રિપોર્ટ પ્રધાન મંત્રીને આપ્યો હતો. એમનો રિપોર્ટ સાંભળી ત્રણ બ્રિટીશ પ્રધાનો હિંદ આવવા તૈયાર થયેલા. આ બાબતમાં એમણે 'જાણવેલું કે એમની સાથે આપણે હિંદની સ્વતંત્રતાની ભૂમિકા સંબંધી વાતચીતો કરીશ. આપણે આશા રાખીએ કે એ વિષયમાં મતોવિચારક પરીણામ આવે. આમાં બ્યક્તિમત વિષયનો પ્રેશ નથી પણ રાજનીતિનો સવાલ છે. સંસ્થાન

ક્રાંતીમાં લેનીન એ અમગલ્ય જરૂર કહેવાય પરંતુ એની આસપાસ જેઓ કાર્ય કરતા હતા એમને પણ કેમ ભૂલી શકાય ? એકલો લેનીન કશું ન કરી શકત. આપણે હિંદ અને બ્રિટન તરફ સમદષ્ટિ રાખી તટસ્થતાથી હિંદની આઝાદીને વિચાર કરવો જોઈએ. જગતના સહુ દેશો પોતપોતાનો લાભ દષ્ટિ સમક્ષ રાખી કાર્ય કરે છે. બ્રિટનના પ્રતિનિધીઓ બ્રિટનના લક્ષ્ય માટે કાર્ય કરશે અને હિંદના પ્રતિનિધીઓ હિંદનું ખેંચ વિચારશે. આમાં બ્રિટન માટે બે મુદ્દાઓ વિચારણીય છે. બ્રિટન તો આપણી સ્વતંત્રતા માટે વધી લેશે તો પણ થોડા વખતમાં હિંદની સ્વતંત્રતા તો આવવાની જ છે. બ્રિટનના ખુબ બહાનાં અને સામનાં હતાં આપણને આઝાદી તો જરૂર મળશે જ. પરંતુ હિંદ ત્યારે બ્રિટનની વિરુદ્ધ લાગણી ધરાવનાર બની જશે અને જગતમાં બ્રિટન વિરોધી તરીકે એની વધુ રહે પણ બ્રિટનના સહકારથી આપણને આઝાદી સાંપડે તો આપણી શુભેચ્છાઓ બ્રિટન જરૂર મેળવી શકે એટલે બ્રિટનના લક્ષ્ય માટે પણ હિંદને આઝાદી બનતી ત્વરાએ મળે એ આવશ્યક છે”

“હિંદ પણ બ્રિટન સાથે સમાધાનથી કામ લેવાનું ઇચ્છે છે. બન્ને તરફની સમાધાની માટે બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ હિંદની માગણી સંતોષે એ ઇચ્છનીય છે. આમ હિંદને જે સ્વતંત્રતા મળી જાય તો હિંદને આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ કાયદાકારક ચર્ચ પડશે યુદ્ધ કે લડાઈને ક્ષીધે બન્ને પક્ષોને નુકસાન થાય છે અને પાછળથી બન્ને વચ્ચે એરવેર ઉપસ્થિતિ થાય છે, તે બન્ને માટે ખતરનાક નિવડે છે એટલે આઝાદીના પ્રશ્નમાં સમાધાનીભર્યું વલણ બ્રિટન દાખલે એમ આપણે ઇચ્છીએ અને સમાધાનીભર્યું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવા માટે આપણે દરેક પ્રયત્નો કરીશું. પણ સમાધાનીનો મૂળમૂલ પાયો તો હિંદની આઝાદી જ છે. એના સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે બ્રિટન હિંદને સંતોષી શકશે નહિ આમાં સફળતા મળે એવું અત્યારના વાતાવરણ પરથી જણાય છે”

“સમાધાનના માર્ગમાં અંતરાયો પડ્યું છે. દોઢસો વર્ષનું આ દેશ ઉપરનું ખિટનનું પ્રભુત્વ ખિટિશરોના મનમાં રમી રહ્યું છે. ખિટિશ પ્રયત્ન, એ એના પ્રધાનમંડળ અને મોટા પ્રધાન સર્વેના મનમાં આ સંસ્કાર વસી રહ્યો છે. તે હજી પણ હિંદની જનતા પ્રત્યે એક શુદ્ધાત્મ પ્રભુ જેવું વર્તન દર્શાવે છે. એ તો ચોક્કસ છે કે હિંદ-આલીશ કરોડ મનુષ્યોના જવાણમુખીરૂપે લાવા રસથી ખદખદે છે. હમણું એવું પાતાવરણ જણાય છે કે સ્વતંત્રતા ઉપર રચાયેલી ક્રાંદિ જાતની સંધી થઈ શકે, અને જો તે કદાચ ન બને તોપણ આવા પ્રકારની સમજૂતી કરવાને આપણે પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ પરંતુ આપણે આપણું મૂખ્ય ધ્યેય જે સ્વતંત્રતા તેને બૂલવી જોઈએ નહિ. વાટા-ધાટ નિષ્ફળ જશે એવી માન્યતા જાહેર ક્યાં પછી ચાંતી અને મીઠાશની વાતો આગળ વધારી શકતી નથી”

એક પત્રકારે પૂછ્યું કે, ‘વિશ્લેષ એટલે શું?’

પડિત નેહરુએ જવાબ આપ્યો કે, ‘હિંદના સરકારી ખાતા-ઓમાં ચતી હડતાળો ને પણ એક જાતનો વીશ્લેષ જ કહી શકાય વીરુદ્ધ મનદર્શાવતાં એક કાગળમાં એકીસાથે બે ચાર જણા સહી કરે તો તેને પણ વિશ્લેષ કહેવાય. આપણે એક શબ્દના અર્થને માટે શા માટે મગજ કસવું જોઈએ. પરંતુ કાયદા એવા બનાવ્યા છે કે સાધારણ વાતને મહાન સ્વરૂપ અપાય છે.

‘હું જાણું છું,’ પડિતજીએ આગળ બોલતાં જણાવ્યું, ‘સેનાપતિના જાહેરનામાની ઉપરવટ ચાલેને પણ એવી સમ-નાઓ નિકળી છે કે વ્યક્તિગત હક્કોને નુકસાન કરારો અને માત્ર વ્યક્તિગત હક્કો નહિ પણ જાણકાર દમન જેવું પણ થવાનો સંભવ છે. એનો અર્થ એવો છે કે કેટલાક હડતાળિયા નાવિોને બધા નાવિોથી છૂટા પાડી તેમની સામે ન્યાયના પગલા લેવામાં આવશે. જ્યાં પુરી વિગતો ન મળે ત્યાં પણ એમને કબાવવા બને

નાવિકોને સંપૂર્ણ કબ્જે રાખવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. મધ્ય-સ્થ ધારાસભામાં જે કંઈ ખાતરી આપવામાં આવી હતી તેનો ભંગ સરકારની આ કાર્યવાહી કરે છે. આવી રીતની નીતિ અને વર્તણૂકથી ભયંકર પરિણામો આવશે એ ચોક્કસ છે. એવી ગેર-વર્તણૂકથી જનતા ઉપર અને લોકો પર ખરાબ છાપ પડશે. ખુબ સંકીર્ણ પ્રયત્નોથી પણ આ નીતિ છુદ્ધિનું દિવાળું કાઢવા જેવી છે. ’

‘આવી નીતિ સામે મહાસભા શું કરવા માગે છે ?’ એક પત્રકારે પ્રશ્ન કર્યો.

પડિતશ્રીએ જણાવ્યું ‘અમે બહાર મુકરદમાની માગણી કરી છે, અને એમાં કેમિસ એ હડતાળ કરનારાઓની યોગ્ય માગણીઓ સતોપવા એમને મદદ કરશે. હમણું તો એટલું જ કરવાનું રહે છે. અમને ખબર નથી કે આ વસ્તુસ્થિતિ કેવું સ્વ-રૂપ લેશે અને બચાવસમિતિ કઈ રીતે એનો બચાવ કરશે. પરંતુ આ નાના સવાલથી સૈન્ય અને તેમની ફરિયાદો અને સૌથી મોટો પ્રશ્ન હિંદની આઝાદી જુદાં પાડી શકાતાં નથી. આપણે સંધીઠાળની સગદ ઉપર છીએ. મુઢના સેનાનામદો અગાઉના વખતની પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણના ધોરણે વિચાર કરશે તો તે અયોગ્ય થઈ પડશે. સેનાખસોએ પોતાના દ્રષ્ટિકોણને બદલાવવાની જરૂર છે અને હાલનું સૈન્ય, વિમાની સૈન્ય અને સાગર સૈન્ય હિંદની આઝાદીને આવશ્યક ગણે છે એ વાત આ હિંદના સેનાખસોએ જીલવી જોઈએ નહિ.

એક વર્તમાન પત્રના અધિપતિએ પૂછ્યું કે, તમે મુન્સદીગીરી અને પડદા પાછળની રાજકારી રમત પસંદ કરો છો કે કેમ ?

જવાબમાં પડિતશ્રીએ જણાવ્યું કે, ‘સામારણ રીતે આવી પડદા પાછળની દીલચાલોને દૂર પસંદ કરતો નથી પણ જ્યારે

વસ્તુસ્થિતિ માટે એક જ માર્ગ ખુલ્લો હોય છે ત્યારે એનો આશ્રય લેવો પડે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સંઘ કાર્ય માટે પડદા પાછળની રમત અનુકૂળ બનતી નથી.’

હિસા અને અર્ધિસા પર વિચારો દર્શાવતાં એમણે કહ્યું કે, ‘સાધારણ રીતે કંઈ પણ તૈયારી વિના ઉઠેલાં હિસક બળાં આ જમાનામાં અનુકૂળ નથી નાનાં પ્રમાણના બંડખોર કાર્યો જે ૧૬ મી સદીમાં સાધન જૂતવર્તા તેને ૨૦ મી સદીમાં જગત અવકાશ નથી. આવા નાના પાયાના બંડ સત્તા પ્રચ્છતી નબળી લઘુમતિઓની ઝડપી કાર્યવાહી છે. આજે આપણી હિલચાલ વિચારણ, શક્તિવાન અને સંગઠિત હિલચાલ છે અને નાના પાયાના બંડ આપણી સંગઠિત શક્તિના ધોધ સાથે બંધ-એસતાં નથી આપણા હાથમાં મોટાં શક્તિશાળી હથિયારો હોવા છતાં નાની કાતરનો ઉપયોગ કરવા જેવા આ બંડ હોય છે. એ આપણે માટે યોગ્ય નથી એ કાતરોથી આપણે વિરોધપક્ષની સામે લડી શકીએ નહિ હમણાં હિંદમાં હું એવા પ્રકારની વિચાર સરણી જોઉં છું કે આપણે નાની અને અહીં તહીં જાગી ઉઠેલી બંડખોરીથી હિંદના વિશ્લેષને મદદ કરી એ છાંએ. પણ એ સાચું નથી એવા કાર્યોથી તો ઉલટી આપણી સુવ્યવસ્થિત કાર્યવાહીને ધક્કો પહોંચે છે જે હિસાને અનુસરેએ તો પણ એ મોટા પ્રમાણમાં અને સપૂર્ણ તૈયારીપૂર્વકની હોય તો જ આપણને સફળતા પ્રાપ્ત થાય હમણાં ચર્ચા આ નાનાં હમકર્તાં એ તો આપણી સંગઠિત યોજનાને નુકસાન પહોંચાડનારાં છે.’

સામ્યવાદીઓ વિશે એમણે જણાવ્યું કે, ‘તેઓ વિશ્લેષમાં અવરોધ કરે એવી વિચારસરણીના છે. તેઓ વિશ્લેષવાદી નથી પણ સકિર્ણ વિચારો ધરાવે છે.’

માધ્યમે પૂછ્યું કે, ‘કેપ્ટન બહાનુદોનને સાત વર્ષની જેલની સજા થઈ તે બરાબર ?’

જવાદરવાસે જણાવ્યું કે, 'કપ્તાન બહાનુદીન અને કમાન રશીદને જે સખ અપાધ તે એક સરખી છે. હું એમનાં કેસો વિષે સંપૂર્ણ જણતો નથી, પણ એટલું જણાવું છું, કે સરકારે એક નીતિ સ્વીકાર્યા પછી બીજી નીતિ સ્વીકારવી જોઈતી નહોતી.' આ માણસોએ કુત્તાના કામો કર્યા હતા તે સંબંધમાં બોલતાં એમણે જણાવ્યું કે, 'રાજકીય ક્ષેત્રો અને બીજા અમલદારો સામે બ્રિટિશ રાજ્યે જે કૃતઘનતાભરી વર્તણૂક બતાવી હતી તે સામે શા માટે પગલાં લેવામાં આવતાં નથી ? ક્ષેત્રોની સામે જે ભયંકર અને ભુદ્ધી અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે તેની સંપૂર્ણ સાબિતી મળવા છતાં સરકારે એ બાબતમાં કશુંય લક્ષ્ય આપ્યું નથી.'

બ્રિટનના ત્રણ પ્રધાનો હિંદ આવે છે તે અંગે મહાસભાની નીતિ કેવી હિં ? એ સંબંધમાં એમણે જણાવ્યું કે, 'પ્રથમ બ્રિટને એક દેશને બહાર પાડી હિંદની સંપૂર્ણ આઝાદીની જાહેરાત કરવી જોઈએ. હિંદના સર્વ રાજદારી પક્ષોની બનેલી સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થપાવી જોઈએ. હિંદનું બંધારણ ઘડી કાઢવા લોકસભાની રચના થવી જોઈએ. હિંદની સ્વતંત્રતા ખુબ આશિર્વાદ અને શ્રદ્ધા સાથે અપનાવવી જોઈએ. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ માત્ર રજીસ્ટર કરનારી સંસ્થા તરીકે જ રહે. હિંદોએ જે સ્વતંત્ર બંધારણ ઘડી કાઢે તે પાર્લામેન્ટે સમતિપૂર્વક સ્વીકારવું. હિંદ અને બ્રિટનની મૈત્રી માટે બ્રિટનનો એક કમિશનર હિંદમાં રહે.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ભાષણકરતા જવાદરવાસે જણાવ્યું કે, 'આટલા બધા પરિવર્તન તો સમસ્ત જગતની પ્રજાએ કહિ પણ જોયા નહિ હોય. મને લાગે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યે આ દેશ ઉપર દોઢસો વર્ષ સુધી જે એકદમ રાજ્ય કર્યું છે એનો અંત આવી ગયો છે. બ્રિટિશ શાહીવાદનો વિનાશ હવે નજીક છે.

હિંદે હવે પોતાનું સ્વતંત્ર સંચાલન કરવું પડશે. એશિયા અને હિંદનું નવું જાંધાલું સ્વરૂપ દીર્ઘદષ્ટિથી જુઓ. હિંદની રાજદ્વારી મુક્તિની વાત હું કરતો નથી. એ તો આવવાની જ છે. પણ હિંદની ચાલીસ કરોડની પ્રજાને ખોરાકી, પોષાકી અને રહેઠાણના પ્રશ્નો આપણી દષ્ટિ સમીપ હિલ્લા છે. એનું નિવારણ કરવાની આપણી મુખ્ય ફરજ છે સ્વતંત્ર હિંદ આખા એશિયા સાથે સંબંધ ધરાવનારો એક મહાપ્રદેશ બનશે. મધ્યપૂર્વ અને દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં હિંદ એક મહત્વનો ભાગ ભજવશે. સિટન હિંદમાં ઉતરી આવ્યું એ પહેલાં એશિયાના અન્ય દેશોની પ્રજાઓ સંસ્કૃતિ અને દુનિયા માટે ભારત તરફ જ મીટ માડી રહી હતી. સિટનના આવ્યા પછી હિંદનું મહત્વ ઘટ્યું. આજે મોટું પરિવર્તન ચર્ચ રહ્યું છે. આખા એશિયામાં એશિયાના બધા ગુલામ દેશો આઝાદી મેળવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

પડિતજી ચીન તરફ ખુબ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. ભાષણોમાં ચીનનો પણ ક્યારેક ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ આપણી સ્વતંત્રતા આપણે અન્ય કોઈ પણ દેશ પર આધાર રાખ્યા વિના મેળવવાની છે, એમ પ્રથમ જણાવે છે. પડિત નહેરૂની દષ્ટિ વિશાળ પણ સમાજવાદી છે, અને સમાજવાદ દ્વારા જ તેઓ હિંદની ભવિષ્યની ઉન્નતિ કરવા માગે છે. એમને લાગે છે કે શ્રમજીવીઓ જ હિંદના ઉદ્ધારક છે.

બનારસ ખાતે બાવણુ કરતાં પડિત નહેરૂએ જણાવ્યું હતું કે-પ્રદેશ જતા હિંદી અનાજ પ્રતિનિધિ મંડળને સદકાર આપવાને મહાસભાએ ઇનકાર કર્યો એનું કારણ આઝાદી અને સત્તા વગરનો સદકાર ઉચીત નથી તે છે. દરેક હિંદીએ અનાજના ઉપયોગમાં ચક્રવર્તી દરકસર કરીને ખોરાક દેશને માટે બચાવવા બનાવ બધું જ કરવું જોઈએ. પ્રતિમાંની કેમિસ સરકારે લોકોના સંપૂર્ણ સદકારથી આ કટોકટીના ચક્રવર્તી દરકસર માટે બધું જ કરી છૂટશે.

“ આપણા આજના કેટલાક પ્રશ્નોનો નિકાલ આવી જાય. પણ આપણે ન બૂલવું જોઈએ કે પ્રધાનમંડળો રચવા એજ આપણું ધ્યેય નથી, હિંદની આઝાદીની તેમજ હિંદ છોડી જવાની માગણી સિદ્ધ થાય એ આપણે જોવાનું છે. ”

“ બંધારણ ઘડનારી સમિતિને એણે બડેલું બંધારણ અમલમાં મુકવા સત્તા હોય તો જ એ સમિતિમાં આપણે સહકાર આપી શકીએ ”

રંક ખેડૂતોની દરિદ્ર કંઠાળ દ્વાલત અને બંગાળના દુઃકાળના કંપાવતા દશ્યોનું વર્ણન કરતા પં. જવાહર કહેલું કે “ ખેડૂતોના શ્રીક્ષ્ણાં નિસ્તેજ ચહેરા અને તેમના દુર્બળ અર્ધનગ્ન દેહો જ્યારે હું યાદ કરું છું ત્યારે મારું હૃદય ભાંગી પડે છે. બંગાળમાં જ્યારે રાજમાર્ગો ભુખમરાથી મૃત્યુ પામેલાં રંક માનવીઓથી પથરાયેલાં સુમસામ દેખાતા હતા. ત્યારે અંગ્રેજો અને કેટલાક હિંદીઓ જબ્બર આલિશાન અને રોશનીથી ઝળઝળાં થતી હોટલોમાં જલસા ઉઠાવતા નાચતા હતા, જુએ મરતી પ્રજાને અનાજ પહોંચાડવા જ્યારે વેગનો મળતાં નહતાં. ત્યારે ખીજી તરફ કલકત્તા તેમજ અન્ય સ્થળોએ અચ્ચારત અમીરોના શોખ માટે રેસના ઘોડાઓ લાવવા સ્પેશીયલ વેગનો ખુશીથી મળી શકતાં હતાં. કદપના તો કરી જુઓ કે આટલા સમયમાં ૩૫ લાખ જેટલાં માણસો ભુખમરાથી કેમ મુવાં દશે? ”

“ આજે પણ બિજાજી દુકાળ કેશ ઉપર ડોળા કાઢીને ધૂરકી રહ્યો છે. પણ આ વખતે આપણે જ્યારે લાખો હિંદીઓ જુએ મરતાં હોય ત્યારે એ જલસા અને મહેરીલો, એ વૃત્યો અને એ ઐસઆરામી સહી લેવાના નથી. લોકો જો ભુખના માર્યા મરી જશે તો તેમનાં મૃત્યુનું વેર લેવામાં આવશે. ”

આ રીતે દેશની આમ પ્રજાને સ્પર્શતા નાના મોટા એકે એક પ્રજાને દરેક તજઠકે જવાહરનું હૃદય જનતાનાં મુખદુઃખ અને હર્ષ શોક સાથે સમ સંવેદન અનુભવતું રહ્યું છે.

[૨૭]

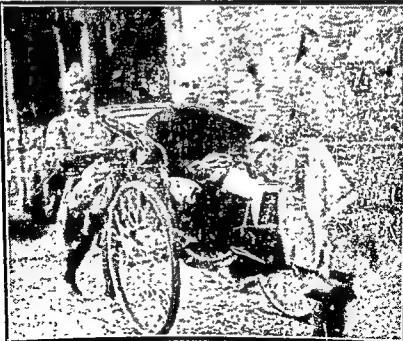
જાડત જવાહરલાલ અનેક વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં આવ્યા છે. દેડલાડોએ એમના જીવનપ્રકારમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આપણા લેન્ડવી પૂણ્યશાળી આત્માઓ. ગાંધીજી, દેશબંધુ, લાલા લજપતરાય, મૌલાના મહમદઅલી, અણુલક્ષ્મણ આઝાદ, ગણેશદાસ વિદ્યાથી વિગેરેનાં રેખાચિત્રો એમણે આલેખ્યાં છે. મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના પિતા મોતીલાલજીનાં રેખા ચિત્રો આગળ આ પુસ્તકમાં આલેખાઈ ગયાં છે. એમનાં પત્ની, માતા, અને બહેનો શ્રી કૃષ્ણા, વિજયાલક્ષ્મી અને પુત્રી ઇદિરા સંબંધી પણ આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર લખાઈ ગયાં છે. હવે બીજાઓ પ્રત્યેના એમના વિચારો નીચે આપ્યા છે.

પંડિતજીની અગીયાર વર્ષની ઉંમરે હાર્ડિંગ્સ દી સુકસ નામે પ્રખ્યાત થીયોલોજીસ્ટ એમના શિક્ષક નીમ્યાયા. એમણે જવાહરલાલમાં વાંચનનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો. અંગ્રેજી વાનાવરણ અને વાંચનનો શોખ, વિજ્ઞાનની ખુબીઓ, અંગ્રેજી શબ્દોનું રસપાન અને થીયોલોજીનો શોખ એમનામાં જન્માડનાર શ્રી. સુકસ જાડતાનાની ઉંમરે જ એમણે પંડિતજીમાં ખુબ ખુબ જ્ઞાન સિંચન કર્યું હતું.

રૂઝિત્રજામાં એમના સહવિદ્યાર્થી મિ. મોન્ટેગ્યુ સાથે એમને શાંતિ પરિચય થયેલો. જેઓ પાછળથી દિંદી વજીર બનેલા.

જે શુદ્ધિ માનવા ના પાડે એમાં પણ શ્રદ્ધા રાખવાની વાત એમને આ મિ. મોન્ટેગ્યુએ સમજાવી હતી. ગિપિનચંદ્ર પાલે કેમ્બ્રિજમાં પ્રવચન કરેલું તેમની અસર જવાહર પર પડી હતી. કેમ્બ્રિજમાં લાલા લજપતરાય હિન્દી વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાતે આવેલા. એમના પ્રેરક પ્રવચનની જવાહરના મન પર સારી છાપ પડેલી.

શ્રી. ગોખલેના 'ભારત સેવા સમાજ' પ્રત્યે એમને આકર્ષણ હતું, પરંતુ એ સંસ્થાનો રાજદારી કાર્યો પ્રત્યેનો અભાવ એમને ગમ્યો નહિ, તેમજ વિદ્યાર્થીઓએ એકબીજાની તુટીઓ.

વાઈસરૉય ગૃહે જતાં

પોતાના ઉપરીને કહેવી નોંધે એવી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રની વાતો પણ એમને ગમતી નહોતી.

શ્રી. રાસખિહારી ઘોષ, એમને, વારંવાર ચિડાઈ જતા અને અને ખુબ જ ક્રોધી સ્વભાવના લાગેલ છતાં શ્રી. રાસખિહારીએ પડિતજી તરફ સારો ભાવ બતાવ્યો હતો.

મોક્ષના મહામદ્યલ્લી વિષે પડિતજી લખે છે કે:—‘એમનામાં હિંદી અને મારા ધારવા પ્રમાણે આધિગી ધર્મનિષ્ઠા હતી. પરંતુ સાથે એમનામાં સત્યપ્રિયતા, કુશાગ્રબુદ્ધિ અને કાર્યકુશળતા પણ હતાં. એમની વેધક કટાક્ષો કરવાની રીતથી ધણાનાં દિવ કુઃખાતાં. એમને મહાસભાના કરાવોમાં પણ ધ્વિરને વચ્ચે આજીવાની વિચિત્ર રેવ હતી.

જાણીતા હિન્દી વિશ્લેષવાદી શ્રી. રયામજી કૃષ્ણવર્મા વિષે તેઓ લખે છે કે, ‘એમના આરડાની દિવાલો ચોપડાઓથી ઢંઢા-ચેલી હતી. જમીન ઉપર પણ ચોપડીઓ અને સામયિકોના ઢગલા પડ્યા હતા. એઓ કંઈક લોભી પ્રકૃતિના હતા. તેઓ બિચારા ભૂતકાળના અવરોધ પડછાયા રૂપ હતા.

ખીજા વિશ્લેષવાદી મહેન્દ્રપ્રતાપ વિષે લખે છે કે, ‘જાપાનથી તીબેટ સુધી અને અરધાનીસ્તાનમાં એમણે પસકોટી કરી બતાવ્યાં હતાં તેઓ તલવારનો ધાર જેવા સીધા હતા.’

એમ. એન. રૉય અને વિરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય એ પડિતજીને શુદ્ધિવાદી અને પરાક્રમી લાગ્યા. તેઓ મોરકોમાં સામ્યવાદી તરીકે સારૂ સન્માને મેળવતા હતા. તે સમયે ‘પં. જવાહરલાલને મન પં. મદનમોહન માલવિયાનું સજ્જીવ વલણ મહાસભાની અસહ-કારની નીતિથી કંઈક જુદું પડ્યું હતું. ધારાસભ્ય પ્રત્યેની મહાસભાની નીતિથી પણ એમના વિચારો જુદા પડતા હતા. તેઓ સંસ્કૃતિ, સંમાજવ્યવસ્થા અને અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

જુની ચૂસ્ત વિચારસરણીના હતા. હિન્દ પર પરદેશી કાણુ નિકળી જાય એ સિવાય હિંદની બીજી કાંઈ કાંઈ એવો માનતા નહોતા. એમનું પારદર્શક નિખાલસપણું અને ધગમ, મીઠું વકતૃત્વ, નત્ર સ્વભાવ, મોહક મૂર્તિ એમનું હિંદુ મુનિવર્સિટીનું કાર્ય કદિ પણ બૂલી શકાશે નહિ. હિંદી મહા-સભાના તેઓ બિંબપિતામહ જેવા હતા.

લાલા લજપતરાય માટે પંડિતજી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે—લાલા લજપતરાયનું રાજ્યદારી વખતે કાંઈક નરમ ખરું. તેમનો ઈરાદો પણ રાજકારણને કાંઈક કોમી વલણ આપવાનો ખરો. છતાં નવા ઉદામ પક્ષમાં તેઓ લા માટે બળ્યા તે સમજવું કઠણ છે. ઉનાળામાં જુનીવા ખાતે મેં એમની સાથે વાતો કરી હતી. ત્યારે મહાસભા પક્ષ ઉપર હુમલો કરવાનો ખ્યાલ એમણે મને જણાવ્યો નહોતો. ચૂંટણી દરમ્યાન એમણે કરેલા મોધમ આક્ષેપોથી એમના વલણની દિશા સમજાય છે. મહાસભાના નેતાઓ હિંદ બહારના લોકો સાથે કાવાદવા કરે છે એવો ગર્ભિત આક્ષેપ એમણે કર્યો હતો. કાણુલમાં મહાસભાએ શાખા ખોલેલી તે મટિ પણ એમને વિશેષ આક્ષેપ માટે મોકો લીધેલો હતો. એમના એ દાખલા-ઓનું વિગત વાર સ્પષ્ટીકરણ કરવા એમને વિનંતિઓ કરવામાં આવી હતી. પણ તે માન્ય ગઈ લાગતી નહીં.

મહાસભાના મંત્રી તરીકે કાણુલની શાખા ખોલવામાં હું (પંડિત નહેરૂ) સાધનબૂત હતો, છતાં તેમાં કાવાદવા માટે કાંઈ અવકાશ નહોતો. લાલાજી કોઈ કાચો ખખડ ઉપરથી દોરવાઈ ગયા હતા.

અસેન્સમાં પીડિતોનું સમેલન મલ્યું. પહેલા પ્રમુખ તરીકે જ્યોર્જ બેન્સ જરી ચૂંટાયા. આવા ક્રાંતિકારક અને જોખમ

કારક કાર્યમાં કોઈ ક્ષિતિય પ્રધાન ભાગ લે એ ઠીક નહિ એમ ક્ષિતનના મજુર પક્ષને લાગવાથી કદાચ એમણે તરત રાજીનામું આપી દીધું. સમ્ય તરીકે પણ દૂર રહ્યા. બીજા સામાન્ય વિરોધિ મુસ્લમાનોમાં વર્ણ પ્રસિદ્ધ પુરોએમાં આઈન્સ્ટાઈન (મુખ્યસિદ્ધ જર્મન વિજ્ઞાની) શ્રીમતી સુનયાટ સેન, રામાં રોલાં પણ હતાં. આદિ સંબંધી રાજ્ય નીતિમાં આઈન્સ્ટાઈન એકમત ન થવાથી એમણે રાજીનામું આપ્યું હતું.

હકીમ અબ્દુલખાનના વિષે પં. જવાહર લખે છે કે તેઓ મહાસભાના એક અગ્રણી મુત્સદ્દી અને એક વખતના પ્રમુખ હતા. મહાસભાના નેતાઓમાં એમનું સ્થાન અનન્ય હતું. આધુનિકતાના જરા પણ સ્પર્શ વિનાની જૂની રૂઢિ ચુસ્ત લક્ષણમાં ઉત્તરેલા, મોગલ જમાનાના સાચી દિલ્હીના સરકારોથી તરખોળ, હકીમજીની અદ્યત્ત લહેરી મોઝાવાળી રીતભાત જોઈને તેમની ધીર ગંજીર વાણી સાંભળીને તેમજ તેમના વાર્તાલાપમાં રહેલા વિનોદથી મિત્ર ખૂબ આનંદ અને પ્રવૃક્ષિત થતું હતું. હકીમજી ઉમરાવગદા હતા. મોગલ રહેનશાહોની હબીઓ સાથે એમની મુખ્યમુદ્રાને સામ્ય હતું. કારકિર્દીની રાજધાતુમાં રાજકારણ સાથે ગાઢ સંબંધ ન હોતો. તેમના પુરાણા મિત્ર અને સાથી ડૉ. અન્સારીની અસરથી તેઓ મહાસભામાં આવ્યા હતા. પંજાબમાંના હરકરી કાયદાના અમલથી અને ખિલાફતના પ્રશ્નથી એમનું હૃદય ધવાયું અને ગાંધીજીની અસહકારની પદ્ધતિને એમણે ટેકો આપ્યો. મહાસભામાં તેઓ કોઈ અનેક ખૂબી અને અમૂલ્ય શક્તિઓ લઈને આવ્યા. હિંદુ મુસલમાન બંને ઉપર તેમને અદ્ભુત લાગવગ હતો ગાંધીજીના એ વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હતા. મારા પિતા સાથે એમને ખુબ મૈત્રિ હતી એક બીજાને 'ભાઈ-સાહેબ' કહીને સંબોધતા હતા. એમના અવસાનથી મહાસભાને સખ્ત ફટકો પડ્યો.

Chicago, 1904

વચગાળાની સરકારના ઉપપ્રમુખ
 પ. જવાહરલાલ નેહેરુ

વગર સીધાજ પોતાના માથુસોનું સંરક્ષન કર્યું તેમો એ મને અજાણ સૂઝે જતા મળી. અદિસાનું તત્વ તેઓ પોતાના હૃદયમાં અને યજ્ઞોના હૃદયમાં ઉતારી રાખ્યાં. સરદેશના લોકોએ એમનો રાહબરી નીચે ને સંઘર્ષ ઘાપઓ તે અદ્યુત છે. મહાસભાના નેતાઓ સાથે એમને અંગત સંબંધ બંધાયો છે. અન્ધોન્ધ ગાદ મેત્રી, રમેશ, અંબાદર અને પ્રેમ જન્મ્યા છે. તેઓ ત્યાં જ અને ચોખ્ખા પ્રતિક છે. પંડિતશ્રી એમના ઉપર પ્રેમન વિતંથી લેખિની ચલાવે છે.

પાંકોપુરની મહાસભામાં ગોખલે હાજર હતા. આ એકની પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ એઓ જ હતા. કંઈક આકરા મિત્રતાના સાચી ધમસ અને તરવરતા ઉત્પ્રાદથી ભરેલા એઓ જ એક એવા હતા કે જેમને માટે રાજદાન અને લોક છૂટન ગંભીર વિષયો હતા. અને જેને બનેને વિષે જિંદી લગતી હતી. એવી પંડિતશ્રી ઉપર એમની છાપ પડી હતી. ગોખલેના ભારત સેવા સમાજ તરફ પણ એમને લાવ હતો. આ લોકો જ સાચું એક નિષ્ઠ અને અખંડ ટાપું કરી રહ્યા છે. એમ જવાહરને લાગે છે.

“શ્રવિન્દનાથ દાગોર જેવા એક કાળી જેમને કેવળ સંસ્કૃતિ વિષયોમાં જ રસ” છે. અને રાજકારણથી અદિપૂર્વક અગમ્ય રહે છે. એઓ દેશમાં પૂર્ણનીય અને દુનિયામાં પ્રતિક છે. તેમની વાણીનું મજા આનું દમન થાય છે. ત્યારે સાધારણ લોકોની વાણી વિષે કહેકું જ ચૂરે” આટલા વ્યક્તિઓમાં દાગોર વિશેનો જવાહરનો અધ્યાસ સારી પેઠે સૂટ થયેલો છે.

“દેશમાં ઘસે કાંપદના પાતાંવરતુમાં તાંલીમ લીધી હતી. પંડિતશ્રીમાં સારી સૂઝગતી મેળવી હતી.” એઓ કવિ હતા અને બંધી તસ્તુઓ કવિ હૃદયથી નેતા. તેઓ હંડાદર વક્તા અને તેમના હૃદયમાં ધર્મનિષ્ઠ હતી. એમને સહિષ્ણુ હૃદય ચક્રવર્તીને

અર્થેજ હમેશા ધાગસભા પ્રવેશની હિમ્મત કરી હતી. દિંદેમાં ગાંધી પુરોને સગર પડતી હતી. દેશપ્રધુ દાસે બંગાળને તારે હૃદય હવાવનારો અદિગ્ર આપ્યો હતો કે, “બીજાઓ પકડાય છે પણ તેમની બેડી મારી પહોંચી ને ડાંબે છે. તેમની લેખકની સાકળોનો સાગ મારા ચરીને લાગે છે. ગુલામીનો નેદના એવી જ હોય. સમસ્ત ભારત દેશ એ વિદ્યાળ શરામદ છે. મહા-સભાનું કાર્ય આશુ રાખવું જોઈએ. હું છૂટો હોઉં કે કેદમાં જાઉં તેની શી પરવા? હું મૂંઝો હોઉં કે જીવતો હોઉં તો પણ શું?” પંડિતજીનું દેશપ્રધુ દાસનું આ શબ્દચિત્ર છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ આટે પંડિત નહેરુ લખે છે કે કરાચી મહાસભાના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દિંદેની સૌથી સોમપ્રિય અને સમર્થ વ્યક્તિઓમાંના એક છે. અને ગુજરાતની અનેક લડતોમાં વિજય મેળવનાર સરદાર તરીકે તેમણે યથ મેળવેલો છે.

બીજે ટેકાણે લખે છે કે આ લડતમાં (સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની સરદારી નીચે થયેલો બાગડોલી સત્યાગ્રહ) ખેડૂતો પરાક્રમથી બુઝ્યા અને સમસ્ત દિંદેની પ્રશંસા પામ્યા. બાગડોલીના ખેડૂતોને લડતમાં ધણેમોટે અંશ ફતેહ મળી. પરંતુ એ લડતનો સાચો વિજય તો આખા દિંદેશરમાં ખેડૂતો પર બ્રિટીશરોનો અસર થઈ તેમાં સમાવેલો હતો. દિંદેના ખેડૂતોના હૃદયમાં બાગડોલી એ આશા, સમર્થ, અને વિનમ્ર પ્રતિક અને ચિન્હ બની ગયું.

પંડિત નહેરુ, મહામદખાલી ઝીણા વિશે ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહે છે — કેટલાક જૂના નેતાઓ હિલકાતની મહાસભા પંડી ખરી પડ્યા. એમાં એક સોમપ્રિય પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ મહામદખાલી ઝીણા હતો. સરોજિની નાયડુએ એમને “દિંદે મુસ્લિમ એકતાના

એલચી” : હજી દતા અને મુસ્લિમ લીગને મદાસલામી નજરે
લાવવામાં એમણે જૂતકાળમાં ઠીક-ભાગ ભજવ્યો હતો. પણ
મદાસલામી ચપેલાં નવાં ફરકોએ અસહકાર અને મદાસલામી
વધારે લોકપ્રિય અને આમ જનતાની પ્રતિનિધિ બનાવનાર નહોતું
બંધારણ. એમને બિશુલ પ્રસંદ ન હતો. એમનો મતભેદ
રાજકીય હતો. પણ રાજકીય મતભેદથી જ એ મદાસલામીથી
નીકળ્યા તેમ જ હવે કારણ મદાસલામી ધણ લોકો એવા હતા
કે જેઓ રાજ-પ્રકરણમાં એમના જેટલા પણ આચળ વધેલા હોતા
પણ મદાસલામી રહેવું એ એમના સ્વભાવને જ ગમે એમ
ન હતું. હિંદુસ્તાનીમાં ભાણુ કરાવવાની માંગણી કરનાર ખાડી-
ધારી ટોળામાં એમને અડધું અડધું લાગતું. લોકોને ઉમરાતો
ઉત્સાહ એમને ટોળાઓને ચડેલી એક પ્રકારની વાઈ લાગતી.
એમનો અને હિંદો આમ વર્ગની વચ્ચે એટલો ભેદ હતો કે
જેટલો લંડનની ઇમારતોવાળા અરેબીયન મહોલ્લાઓ અને
મહવના સુપડાવાળા હિંદુ ગામડાઓ વચ્ચે હતો. એક વાર
ખાંભી વાંતમાં એમણે કહેલું કે મદાસલામી કેવળ મૈટ્રિક થયે-
લાઓને જ લેવાં એમણે આ સૂચના એમણે મંજીરપણે કરી
હતી કે કેમ તે હું જાણું નથી પણ એ એમને સામાન્ય હિં-
ન્દુને અનુરૂપ હતી. એમ એ મદાસલામીથી ખસી ગયાં.
અને હિંદો રાજ-પ્રકરણમાં એકલા એકલા જેવા થઈ ગયાં અને
પાછલાં વર્ષોમાં તો હુંબની પાતળે છે. હિંદુ મુસ્લિમ જનતાનો
એ જૂના એલચી ફેર ડામવાની મુસલમાન પ્રતિવિરોધીઓની
સાથે બળ્યા.

શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ વિશે પાંડિત નહેરુએ ઉલ્લેખ મીથના
સાપ્તાહમાં કર્યો છે. પ્રાજ્ઞાથી સરકાર અને વડી ધારાસભાના પ્રમુખ
વચ્ચે એક ભેદ ઉભો થયો હતો. વડી ધારાસભાના સ્વરાજવાદી
પ્રમુખ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સરકારી સ્વચ્છતા સેનાના

પોતાની પદ્ધતિથી સરકારની આગી ચામડીમાં શરૂ થતી માફક ખુશતા હતા. અને તેમની પાંખ કાપી તાંખવાના પ્રયાસો થયા કરતા હતા. પ્રાણી ભડવીર વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ જેલજીવનની હાડ-મારીથી ધુરંપમાં માંદગીને બિંજીને હતા. એમની નાદુરસ્ત તબીબ-તના કારણેજ એમને હિંદની કેદમાંથી છોડવામાં આવ્યા હતા. એમનું મરણ એક દુઃખદ ઘટના હતી. સહાઈના મધ્યમાં એક પ્રાણી એક આપણા જૂદા આગેવાનો આપણને આ રીતે છોડી ચાલ્યા જતા હતા તેથી મને અસાધ્ય નિરાશા થઈ. વિઠ્ઠલભાઈ વિશે પ્રશંસાના ધણા ઉદગારો જાહેર થયા. તેમના પ્રમુખ સરકારની સહન કાગડિદી ઉપર ખૂબ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો. વાત, તો સાવ સાચી હતી. છતાં આની આ વાતની પુનરુદ્ધિ મને ખૂબી ના. વિઠ્ઠલભાઈની લામકાત પ્રમુખપદ કરતાં ધણી વધારે હતી એઓ તો હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાના એક મહાન અને અણ-નમ થોદા હતા.

૧૧

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ માટે પંડિતજીને મોટું માન હતું. તેઓ લખે છે કે-૧૯૨૬ના અંતમાં સમસ્ત ભારતવર્ષને ત્રાસની અરેરાટીથી ભરી દેવી એક મહાન કશ્ચ ઘટનાથી દેશ ભગ્માં મોકળી ઝાપા ફરી વળી. કામી આવેશથી વ્યાકુળ બની જઇને આપણી પ્રેમ કેટલી નીચી ઉતરી ગઈ હતી તે આ ઘટના પરથી સ્પષ્ટ દેખાયું. પચારી વય હતા તેજ અવસ્થામાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનું કાંઈ ધર્મમૂલે ખૂન કર્યું. ગુર-ખાઓની સંગીનો સામે જાતી ઉઘાડી કરનાર અને તેમની જાળીઓની સામે ધસનારને માટે કેવું મૃત્યુ ? આ ઘટનાની લગભગ આઠ વર્ષના સમય પૂર્વે હિંદની મહાન જુમ્મા અરિજદની વાઝ કરવાની જમ્યાએથી હિંદુઓ અને મુસ્લિમો-ના એક લઘ્ય સમૂહને એકમ અને હિંદની સુકિતનો પેગામ

એ આપ સમાજના નેતાએ સંભળાવ્યો. હતો, હવે તેજ નેતા
પોતાના એક દેશજીવને હાથે મરણને શરણ થઈ પડ્યા.

નરી જવામદી ઉપર અને સામીજાતીએ મરણની ભેટ
સ્વીકારનારની હિંમત ઉપર હું હમેશાં આશ્ચર્ય છું. ધણા મારી જેમ
આવી રીતે આશ્ચર્ય હતો. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદમાં એ પ્રકારની
નિર્ભયતા હોય તો પમાડે એવી હતી. સંન્યાસીના ભગવા વસ્ત્રમાં
આંધ્રોદિને ઉયો અને ભગ્ય, વૃદ્ધ અવસ્થા હતાં તદ્દન સીધી
અને ટટાર તેમની મૂર્તિ, ચમકતી આંખો બીજાઓની નજાણી
એકને કોઈક વાર રોષ અથવા ચીડની અજકવાળી. તેમની
મુશ- એ તાદશ્ય ચિત્ર મારી આંખ આગળ ખડું છે અને
ઠેકથી વાર તે ફરીફરીને મારી સ્મૃતિમાં ઉડવાં કરે છે.

‘Discovery of India’ નામનું પુસ્તક પંડિતજીએ અહમદનગરની જેલમાં લખ્યું છે. જેલની દીવાલો વચ્ચે ગોવંદીય ભાગતો એમણે વિચારકની દૃષ્ટિએ ભેદ અને એ રીતે ચપેક્ષ દર્શન આ પુસ્તકમાં રજુ કર્યું.

અહમદનગરની જેલમાં ઉઘાન બનાવવાનું કામ ચાલુ હતું. આ પત્થરાળ જમીન ઉપર ઈતિહાસ રચાયો છે. કંઈ રાજકીય પ્રયત્નો અહિં જોવાયા હતા આ ધરતી અમે જોઈતા હતા. છૂટા બનાયા ધુમડોના દુકાન અને અરસીયો મળતા જાય છે.

અત્યારે હાથમાં એ પાવડાને બદલે કલમ છે. બહાર શું ચાલી ગયું છે તેનાથી હું સંપૂર્ણ વાકેફગાર નથી. હું આર્થદોષી નથી બલિષ્ઠમાં શું સમાયું છે. તે વિશે હું લખી શકું એમ નથી. છતાં હું ભાવિનો વિચાર કરું છું. કદાચ મેં ભેંએયું બલિષ્ઠ સાચું હોય કે ન પણ હોય? ખાત્રી પણ શું?

જૂતકાળની બલ્બતા ભેદ અને ઉમળકો થાય છે. હું કાંઈ તવારીખ નવેશ નથી, કે કોઈ પૂગતત્વવાદી નથી, એટલે જૂતકાળનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પણ મને ક્યાંથી હોય?

જૂતકાળની વાતો ! જૂતકાળનો જોખો ! હા, ચીન અને હીંદુ જેવા પૂગણી સંસ્કૃતિ ધરાવતા દેશોના સ્થાનોને જૂતકાળની એ વાતો ઉત્સાહી બનાવી શકે છે, તો ક્યારે મુંઝવી પણ શકે છે.

છે, મારા મનમાં દિદના ભાવિનું ચિત્ત આકાર લઈ રહ્યું છે હું જોઉં છું કે અમારું દિદ રાજકિય, સામાજિક, અને આર્થિક દૃષ્ટિએ જગત સાથે નિકટના સંબંધોથી બંધાયેલું હશે.

આવા દિદને જોવા ખાતર, એ દિદને ટકાવી રાખતાં તત્ત્વને શોધવા, એ દિદને બરાબર સમજવા હું ભૂતકાળમાં ઝાંખીયું કરવા ઈચ્છુ છું.

હું રોમન, અનુભવું એવું પણ મેં દિદના ભૂતકાળમાં જોયું છે. છતાં આત્માની પરિસ્થિતિ અને ભૂતકાળના કેન્દ્રાકે અવરોધો પ્રત્યેનો સંપૂર્ણ અણગમો ધરાવતા એક વિદેશી તરીકે દિદને પીઠાનવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે.

આમ છતાં મારા દિલમાં ચકા ચકા હું મેલ્યું કે ભૂતકાળના વારસાનું પૃથક્કરણ કરવા બેસું ? ને કે તો પણ હું એને શોધી શકીશ ? એને પિછાની શકીશ ?

હું વિચાર કરું છું, મોહનજી-ડેરા વિશે હું મારી આસપાસ મકાનો અને શેરીઓ જોઉં છું. આ છે વરો પહેલાની પૂગણી છતાં સંપૂર્ણ વિકસિત સંસ્કૃતિ.

ચો ચિદ્રોના શબ્દોમાં “ મને તે સન્નેગમાં અનુકૂળ બનીને કેવી રીતે રહેવું તે આ સંસ્કૃતિ આપણને સમજાવે છે. આવી સંસ્કૃતિ મેળવવા માટે સેક્રેડ વર્તની તપસ્યા કરવી પડી હશે આ છે દિદની સંસ્કૃતિ અને આજના દિદની સંસ્કૃતિની પચાદ ભૂમિકા.

ખરેખર અજાણ થવા જેવું જ લાગે છે ! એક જ સંસ્કૃતિ, પાંચ થી છ હજાર વર્ષ કુખી ટકી રહી ! આ સમય દરમ્યાન દિદે ધણા જ પરિવર્તનો જોવા છે છતાં સંસ્કૃતિમાં જરાય પરિવર્તન નહિ ? આણુ બાણના રાષ્ટ્રોની લાગવજ ઝીંઘા છતાં પણ એ

અસહ્ય રિયતી જાળવો સકી છે તે પછી આ બધું ટકાવી રાખનાર કયું તત્વ? એ કંઈ સક્રિય દરો? એમાં કયું સર્જક તત્ત્વ દરો?

મેં હિંદની તવારીખ વિશે વાંચ્યું છે. કંઈક અરો ૨૫૫૨ વિચારો અને સક્રિયપૂર્ણ જાણાએ મારા ઉપર અસર કરી છે.

ભૂતકાળમાં હિંદ આવેલ યીની મુસાફરો સાથે હું પણ હિંદની ધગતી ઉપર ઘૂમ્યો છું. પશ્ચિમ અને એશિયાની મધ્ય-ભૂમિને પણ મેં જોઈ નાખી છે.

પૌરાણિક સાહિત્ય સાથે નિકટનો સંબંધ ધગવતા હિમાલયમાં પણ મારા મને મુસાફરી કરી છે. કદાચ કાશ્મીરમાં ઉછ-જેલ હોવાથી પહાડો તરફની મમતએ હું ત્યાં પહોંચી ગયો હોય.

આ બધું જોણું હોય તેમ જાગતની મહત્વની સરિતાએ સાથે હું રખડ્યો છું. સિંધુ, અનેક પરદેશીઓની વચુકારો જ્યાં રાતદિવસ આવતી જતી, જેની આસપાસ અનેક દંતકથાઓની જાળ ગ્યાણી છે તે જમુના પણ નીલાળી છે, અને ગંગા? જેને દેવે ભારતવર્ષના ગૌરવંતા સહેરોના પતન અને વિકાસની કથાએ સંધરાઈ એ ગંગા એટલે નદીઓની મહારાણી! આ નદીની તવારીખ એટલે હિંદની સંસ્કૃતિની તવારીખ.

મેં શિષ્ય કૃતિઓ નિહાળી. અજંટા, ખલોરા, એલીફન્ટાની શુકાઓ. અરે છેક દીલ્હી અને આગ્રાના એ જાણ્ય પ્રાસાદોમાં પણ મારા મનચતુરરી વળ્યા છે. દિનાસોના એ પત્થરોએ અનેક કહાણીઓ સંઘરી દરો.

આ જમણુ: આ મુલાકાતો અને મારા વર્ણનની પાયાદ ભૂમિ મને ભારતના ભૂતકાળને સમજવા નવીન દષ્ટિ આપે છે. મારા પૂર્વજોની આ ભૂમિને જોળખવા માર્ગદર્શન કરે છે. અને આ બધા વિચારોના પરિણામ ઉપરથી મારા કરોડો શ્રાંકુઓ,

સાથેના વતે માનકાંગના દિદુનુ ચિત્ર આલેખાયું. તેઓની વચ્ચે
એવાં માનવીઓ હતાં કે જેમને છંદગીને સમજી અને એ સમ-
જમાંથી એક એકું તત્ત્વ સર્જાયું કે જે તત્ત્વે દિદુની સંસ્કૃતિને
દેશવી રાખી તવારીખ પુરારે છે કે પાંચે દગર વડે પહેલાની
સંસ્કૃતિનું અમારે ખમીર આમારી આવતી શકતે ઉગમવલ
ખનાવશે.

દિદુની તવારીખના પાનાં મારી સમેટા ખૂંદે છે. વિન્ય
પરાભ્યની પરપરા મારો દાઢિ આગળથી પસાર થાય છે. આ સમય
જરૂરમાન પશુ દિદો સંસ્કૃતિને દેશી રહેલી કું જોઈ શકે છે. ક્યાં
જૂતકાગ અને ક્યાં આજનો વેદના પૂર્ણ વતે માનકાગ ? વીશ-
યુધ્ધા એલાઇ રહ્યાં છે. નવાં નવાં સોગદા ઉપર દાવ અજમા-
વાતાં જાય છે. માનવતા માનવી ઉપર શક્ય એવા જુલમો જુલ-
મતા જાય છે.

જંગલે પશુ આ માતનાઓથી પૂનર્જીવન પ્રાપ્ત કરશે.
દિદુની સંસ્કૃતિને દણુ સંછર જોઈ શકે છે. અને નવી સમજાય
મેળી છે. ભારતવર્ષના ઇતીહાસમાં ખિંદીય રાજના ધોરણે દુઃખ
સમરણ રૂપ રહેશે. હતાં ભારતવર્ષ એનું મોરવરતું રચાનું દરી
પ્રાપ્ત કરશે. સંસ્કૃતિની એ નવીને તોડાત દિદુને યોવને જશે છે.

દિદુ પ્રત્યે મારો પ્રત્યાધાત અંદરણે ઉજાળવ્યું હોય છે.
જે કે કંઈલીક રીતે એ પ્રવાદિત પાંખે છે. કાઈ પાંખે ગુલામ રેસ
માટે રાખીય આઝાદી જે પહેલી તમજા અને ભાવના હોયો જોઈએ
અને એ વિકાસ જ સ્થાભિવિક છે. ને તેમાય પાંખ મોરવરતો
જૂનકાગ ધરાવતા દિદુમાં તો એ લાગની એ આઝાદી મેળવવાની
અગા તીવર હોવી જોઈએ.

મંજાને એમ લાગતું હશે કે એક વખત એમે સિખરે
હતા. એક વખત એમે સુનાને હતા, તમારે આજે તદન નિરિય.

સાત વૃદ્ધ જોવો સ્થિતિ અમારી છે. દરેક પ્રજામાં પરિવર્તન આવશ્યક છે પ્રાચીન મૃત્યુ નજાદીક, પહેલ્લી છે જતા તે નવીન પ્રજા તરીકે પુનઃ જન્મી થઈ શકે છે અથવા તો શક્તિપૂર્ણ વિચારોનો દોર જૂના અને નવા સાથે જોડી પણ દે. આપણે પણ બને.

તવારીખ પામે સુસ્થાપિત સંસ્કૃતિના નાશ સાથે નવા જ સ્વરૂપે પ્રગટ થતી સંસ્કૃતિના ધણાએ દાખલા છે. કોઈ શુદ્ધ તત્ત્વ પ્રજા કે સંસ્કૃતિને ટકાવો શકે છે. દરેક પ્રજાને ટકાવા માટે સંસ્કૃતિ, કે આપણે જ એતનાત્મક જ તત્ત્વ જોઈએ જ છે. ને એ ન હોય તો પ્રજાના પ્રયાસો એક વૃદ્ધ, યુવાનનો જાવ જમવામાં જોડલો નિષ્ફળ થાય એટલા જ નિષ્ફળ થાય.

અને આ તત્ત્વ મેં અમેરિકા, રશિયા અને ચીનમાં જોયું છે.

આજનું અમેરિકા પણ જુની દુનિયામાંથી જ નિકળ્યું છે, ન્યુઝીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલીયાની પણ તેવી જ સ્થિતિ છે, દુનિયાથી નીગળા ગઈ પોતાની રીતે જીંદગી શરૂ કરવા નવી જ રીતે જીંદગીનો સામનો કરવા મથી ગયા છે.

રશિયા પણ ઠઈ નવી પ્રજા તો નથી જતા જૂના ખેડૂતોને સંપૂર્ણપણે ફેંટી એણે નવું જ રૂપ મેળવ્યું છે રશિયાનો દાખલો બતાવે છે કે પ્રજા તૈયાર હોય, ભોગ આપવા માટે સંપૂર્ણ તૈયાર હોય તો એ ફરી ચોવનવતી બની શકે છે—સમુદ્ધની દમાયેલી શક્તિ બહાર આવી શકે છે.

અને ચીન ? ચીન તો બધાથી અલગ છે. એ નવી પ્રજા પણ નથી, રશિયાની માફક સંપૂર્ણ પરિવર્તન પામેલી પ્રજા પણ નથી. દારૂચુરો એમની સગત પલટીતો છે જ. આ પરિવર્તન યુધ્ધને લીધે છે કે મોજા કોઈ કારણે તો તે હું બરાબર જાણતો નથી, જતા એ પ્રજાની તાકાત જોઈ હું દંગ બન્યો છું એ તાકાત ધગવતી બીજી પ્રજા હું કદાચી શકતો નથી.

અને ચીની પ્રજામાં જે તાકાત છે તે- તાકાત-
તેજ શક્તિના દર્શન અને દિદી પ્રજામાં યથા છે કદાચ મારી
અભિલાષાઓ મારા વિચારને હેતરતી પણ હોય દિદની જનતા
અચે-ધૂમની વેળા હું-દ મેલા એ શક્તિના તત્વને શોધવા મથુ છું.

અને જે એ શક્તિ, એ ખમીર સાથે એમનામાં દરો તો
અમે ફરી અમારું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકશું પણ આ ખમીર
નહિ જ હોય તો અમારા ધમપણા, અમારા ગોરખકોગની દાવત
‘મેસ આગળ માગવત’ જેવી ચલાની અમારો જેમ અથવા તો
એથી વધુ સારી રીતે દિદ છવી ચે એવી માત્ર મૂલ્યવ્યવસ્થામાં
અને એ પણ નથી હું તો દિદીઓમાં અપાઝ શક્તિ માથુ
છું. હું માથુ છું-જેવા આદુ છું કે દિદી પ્રજા પૂન ખમીર
વતી અને.

દિદ તેના અત્યારના સંજોગમાં બીજા નેવગની પ્રજા
નરીકે રાષ્ટ્રોના રાજકારણમાં ભાગ લઈ શકે નહિ તો
એ મહાન પ્રજા બની અમરસ્થાન સં અથવા તો એનાથી સારું
દ્વરજ રહે, મને આશા છે કે વીરવના મહારાજામાં આપણુ
દિદ, - અમારે દિદ- એક દીવસ જરૂર અમરસ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.
અમારી ઉજ્જવલ આવતી દાસને હું જોઈ શકુ છું.

હિંદી મરદારના કાનગ્રહોમાં અનેકવાર નિવાસ કરી આવનાર, પોતાની ભગ્ન યુવાનીનો મધ્યમળ કાગવાસની કોટડી-
ઓમાં મળીએ ઓની પાછળ એકાતવાસમાં ગુમરનાર, પોતાના
મુખ, આગમ, કુટુંબનેહ, પ્રજ્ઞાતિ, પ્રતિષ્ઠા, ધન, વૈભવ,
પિતા માતાના વાત્સલ્ય, શુદ્ધ હૃદયની પ્રેમાળ પત્નિનો પ્રેમુપ, એક
જ પુત્રિનો પિતા પ્રેમ, મુસન્નૃત વદાલસોષાગ્રહોનો ભગીની-
ભાવ, ઉચ્ચ સન્નૃતિ, વિદ્યાપ્રેમ, મુખ, ચેત, આતમ, સર્વ મિત્રો
સાથેનો વાર્તાલાપ, વ્યક્તિમત સ્વતંત્રતા, મહત્વકાંક્ષા અને અર્પણ
મેળવવાની તૃષ્ણા આ સર્વેનો અદેહ માટે, આઝાદી માટે ભોગ
આપનાર મહાન દેશભક્ત જવાહરલાલ નહેરુ જેવના નિવાસમાર્થી
દિલ્હિના મુખ્ય સમિત્ર બન્યા છે પુરુષાર્થમાં જ અખડે વિશ્વાસ
ધરાવનાર આ પુરુષમિત્ર હજારો દિવસો, લાખો કલાકો પાંજરામાં
યુગાંધ હવે ચાલીસ કરોડ પ્રજાના ભાગ્યવિધાતા બન્યા છે

પણ એ કાટંગો તાજ છે. ચિંતાઓ, વિત્રો. લખો,
ઉદ્દેગો, રાત્રિ-દિવસનો અખડે જાગૃતિ, વિદ્યમૃતોધીઓના
અવરોધો અને કટકમય માર્ગથી આ ઉચ્ચ અધિભાર ભરેલો
છે પડિતજનો ખરી કુમોગીનો એ સમય છે દેશનું કામીયું,
ઔદ્યોગિક, રાજકીય, સામાજિક, અર્થિક અને વ્યાવહારિક જીવન
અસાધિત, મોંઘાગત, અર્જર્ત, અવિધાસ અને અસહકારથી ભરપૂર

વન્યું છે. આવા પરસ્પર કુસંધી વાતાવરણમાં દેશના સુકાનનો ઠબળો લેવો એ અતિશય ચિંતા, મહેનત અને ઠંટાળા ભરેલું કામ પંડિતજીના હાથમાં પરમાત્માએ સોંપ્યું છે. પંડિતજીનું ખમીર, વિદ્યા, ધમસ, સ્વદેશ પ્રેમ અને સમાજવાદની તિલક પરિક્ષા ચર્ધ રહી છે.

લેણું હતું તેને જલ્દી હિંદનું ૧૭ અમજ રૂપિય જેટલું મોટું
૨૨જ લેણું પડ્યું.

હિંદમાં મહાસભાએ દેશની આઝાદી મેળવવા માટે ૧૯૨૧
-૧૯૩૨ અને ૧૯૪૨ એમ ત્રણ મોટા સત્યાગ્રહ જંગો જિત્યા

સંજયભાઈ હિંદીવલ્લર સાથે

મહાસલાવાદીઓએ કેદખાનાં ભરી દીધાં, લાડીઓનો માર સહન કર્યો, જુલમોની ઝડી સહી, મિત્રોનો ખોઈ, મોટાં બલિદાનો અને પ્રાણરૂણ કર્યાં. ૧૯૪૫ માં એમને 'કેદખાનામાંથી મુક્તિ મળી. મહાસલાવાદીઓનો ઉત્સાહ વધારે ભોગો આપીને પણ આઝાદી મેળવવાને માટે વિશ્વાસ પામ્યો છે. હિંદના ધન વૈભવ અને સક્રિયતા ચૂસનાર પગ્લેશીઓના કબજામાંથી દેશની મુક્તિ કરવા માટે હિંદી મહાસલાવાદીઓ જુલમ અને દબાવણથી વધારે સક્રિયમાન બની એ માર્ગે આગળ ધપવા તૈયાર થયા. સ્વિટન પણ હવે હિંદને કબજે ગાળવા માટે લાખો મૈનિકેનો ભોગ, જન માલની ખગળી અને મોટું ખર્ચ કરવા તૈયાર ન હતું. વિશ્વયુધ્ધે એને કંજવાન અને આર્થિક કંગાલ બનાવ્યું હતું.

સ્વિટનના મજબૂત પક્ષે હિંદને મર્યાદિત આઝાદી આપવાનો અને મુલેદ શાંતિથી એ દેશને પોતાના સહકારી મિત્ર બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હિંદની નાક તપાસવા માટે ઘણો લાંબો સમય મૂલતવી ગણેશી પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ ધાગસલાની ચૂંટણીઓ કરવામાં આવી, ચૂંટણીઓનું પરિણામ ભારે પ્રથમનીય આવ્યું. મહાસલાને અનહદ મારા પ્રમાણમાં સફળતા સાંપડી. મહાસલાએ સામાન્ય મતદારો વિભાગમાં ૯૧.૩૪ ટકા જેટલો વિશાળ મતદારોનો ટોળા મેળવ્યો. હિંદુ મહાસલાને હાથે ૭૩૬ ટકા જ મતો નોંધાયા હતા. જરૂરી પાર્ટી, રાયવાદીઓ અને સ્વતંત્ર ઉમેદવારોની મહેનત નિષ્ફળ ગઈ હતી. મુસ્લિમ મતદારોમાંથી મુસ્લિમ લીગને ૮૬.૬૪ ટકા મતો અને રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોને ૧૩ ટકા મતો કંઈક વધારે મનો મતવા હતા.

મહાસલા એ આખા દેશની સમૃદ્ધિ મંર્યા હતી. મુસ્લિમ લીગ ઉમ ગોમવાદી અને મુસ્લિમોના માર્મિક જનુને ઉરોરી

એમને લાભો અપાવવાની નીતિ ધરાવતી સંગ્રહ હતી. મુસ્લિમ લીગ દેશની આઝાદીના ભોગે દેખી દિતોને પ્રથમ પંક્તિ આપવાની નીતિ ધરાવતી હતી. એણે દિંદની આઝાદીના માર્ગમાં દેખી પ્યેયના અંતગમ્ય મૂકવા માંડ્યા. આથી જ બ્રિટિશ વડા પ્રધાન મી. એટલીને જાહેર કરવું પડ્યું કે—“બહુમતિના વિકાસ અને પ્રગતિના રૂપને માટે હુમતિના પ્રયત્નોને અંતગમ્ય રૂપ રૂપ દેવાશે નહિ.”

દિંદની આ વિશ્વયુદ્ધ પછી બહુ દુર્દશા ચર્ચ ગઈ હતી. બંગાળમાં મોટો દુરાળ અને રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો અને લાખો માનવીઓ તેના મુખમાં હોમાયા, વિશ્વયુદ્ધે એકાદ ઠરેડને નિર્જળ બનાવ્યા હતા. આર્થિક હાલત ખૂબ બગાડી મૂકી હતી. આમાજીક વિશ્લેષ અને મેંધાગતની અસાંતિના ચક્રો ચાલુ થયા હતા. મુસ્લિમ લીગના કોમીય એના અંકુરો પુટવા માંડ્યા હતા. દેશને આ મહાભારત અસાંતિમાયી મુક્ત કરવાને સપૂર્ણ આઝાદીની જરૂર હતી.

દિંદની પ્રજાના હૃદયમાં આઝાદીની તમન્ના ઉમ્મરે જાગૃતિને પામી હતી. દિંદી વચ્ચે તરીકે લોડ પેથિક લોરેન્સ નિમાયા. એમણે દિંદને સદેશો માકસ્યો કે ૧૯૪૬ની સાલ દિંદના હતિહાસમાં અમર બનશે. વાર્ધસરોય લોડ વેવલ ૧૯૪૫ માં મિથ સરકારના વડા મી ચર્ચિલને મળી નિગમ ચર્ચ પાછા આવ્યા હતા. એમણે મજબૂર અરજી આવતા જ એમની સાથે હંડનમાં જઈ વાટાઘાટે કરી નવી ચૂંટાવણી ધારાસભાને સંબોધીને કહ્યું કે—વાહસરોયની કારોબારી બલોને દિંદીમય બનાવવામાં આવશે. તેમજ દિંદના લાવિધ્યના ગાન્યબધાણુ માટે અધ્યાગ્ણીય બલોની સ્થાપના થશે. દિંદનું લાવિ બધારણુ દિંદીઓજ નક્કી કરશે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર કે અંદાર ગેરુ એ દિંદીઓ પોતેજ નક્કી કરશે.

વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝે જાપાનના સહ-
કારથી ૬૦ હજાર જેટલા ગ્વય સેવકોની મોગી ફોજો ઉભી કરી
હતી એ ફોજો કોમીનાદથી પર હતી યુદ્ધ સમાપ્તિને અંતે
એ સૈન્યને પણ સરજો આવવું પડ્યું. એના સેનાપ્તિઓ ઉપર
સૈનિક અદાલતોમાં કેસો ચાલ્યા પ્રજામતને આ પ્રસંગે ખૂબ
ઊંચેરી મૂક્યો હિંદના નૌકામંડલાના હિંદી સૈનિકોએ મળવો
ક્યો તેથી પણ હિંદી પ્રજામત ઉપર ખૂબ અસર થઈ હિંદના
સેનાધિપતિએ આ બાબતમાં પાછળથી નરમ નીતિ ચલાવી
ધણાને છોડી દીધા હિંદી સેનાપતિ સર લોડઝ ઓશીનને
હિંદની રક્ષણ સલાહ સમિતિને હિંદીમય અને વિશાળ બનાવ-
વાની શક્તિ આપીને પ્રગતિશીલ પગલું લેવું

સમયના ફેરગો બદલાયા હતા વૉર્લ્ડસરોયની વીગે
સત્તાનો ઉપયોગ આંદોને સહવન કરવા માટે વપરાતો લગભગ
બંધ થયો દક્ષિણ આફ્રિકા સામે આર્થિક દ્વાર બંધ કરવાના
પગલા લેવાયા મધ્યરથ ધાગસલાના પ્રમુખ થી માવસદ
મૂટાયા. બીગ અને સરકારની નીતિ નિષ્ફળતાને પામી

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે ત્યાંની પાર્લામેન્ટના બંધા સભ્યોનું
બનેલું પ્રતિનિધિમંડળ હિંદ પ્રત્યે શુભેચ્છા દર્શાવવા મોકલ્યું જે
તા ૫-૧-૪૬ થી તા ૧૮-૨-૪૬ સુધી ધૂર્યુ અને હિંદમાં કોમી
મતભેદો હોવા છતાં હિંદની પ્રતિ આઝાદી માટે એકમતી હોવાનો
રિપોર્ટ પેશ કર્યો હિંદની આગેકૂચના પગલોઆ મહાતા હતા

તા ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ હિંદી વર્ગીર અને તા ૧૫ માર્ચે
બ્રિટિશ વડા પ્રધાને જાહેરગત કરીને હિંદ ખાતે બ્રિટીશ પ્રધાન
મંડળના ત્રણ સભ્યોનું મંત્રી મંડળ હિંદ મોકલવા વિચાર દર્શાવ્યો
લઘુમતિના અવરોધો બહુમતિની પ્રતિનિધિ રૂઢન કરી સમશે નહિ
એમ પણ જણાવી દીધું બ્રિટિશ મંત્રીમંડળના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ

હિંદ આપ્યા. એમણે હિંદના સર્વ પક્ષોના આગેવાનો સાથે ચર્ચા ચલાવી.

મંત્રીમીશને પોતાના તા. ૧૬ મે ૧૯૪૬ ના એક બહેરનામું બહાર પાડ્યું. આ નિવેદનની શબ્દ વ્યવસ્થા અનેકાર્થી અને જેમ તાણો તેવો અર્થ નીકળે તેની હતી. એમાં મુળર્થ, મદ્રાસ, મધ્યપ્રાંત ઓરીસ્સા, મધ્ય હિંદ એજન્સી, મિહાલ અને સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબ, મગદ્ધ પ્રાંત અને સિંધ જેવા મુન્દિમ બહુભૂતિવાળા પ્રાંતોને 'બી' મંડળમાં ગણ્યા. આમામ અને બંગાળને 'બી' મંડળમાં ગણ્યા. પ્રાંતોને ખૂબ

આઝાદફોજ અને ચર્ચા

સ્વતંત્રતા આપવાની વચ્ચે હતી દરેક મંડળ (ગ્રુપ) જોડાઈને પોતાનું સ્વતંત્ર શાસન મંડળ ગમે તે માટે ચર્ચા ચલાવવાની હતી. મધ્યસ્થ શાસનતંત્રને મર્યાદિત સત્તા અપાઈ હતી તેમા ખાતાઓ માટે પણ બહુ સક્રિય સત્તા અને મર્યાદા હતી. માત્ર પરદેશ સૈન્ય (રક્ષણ) ના બે મુખ્ય ખાતા અને ત્રીજું ખાતું હિંદી પ્રજા સંઘને સોંપવાનું હતું.

હિંદી ગળવીઓને પણ આ હિંદી પ્રજા શાસન સંઘમા જોડવાનું હતું મધ્યસ્થ શાસન સંઘ જે ખાતાઓ સંભાળે તે સિવાયના બીજા ખાતાઓ, પ્રતિ અને રાજ્યોના, સ્વતંત્ર શાસન માટે સોંપી દેવાય મધ્યસ્થ સરકાર એમા દખલ કરે નહિ પ્રાંતો ઉપર બ્રિટિશ વાઈસરોયની પણ મર્યાદિત સત્તા પણ રહે. રાજ્યો ઉપર પણ વાઈસરોયનું સાર્વભૌમત્વ ગ્રે વચગાળાની સરકાર અસ્તિત્વમાં આવે તેમા મહાસભાના પાય, મુસ્લિમ લીગના પાય, અને ત્રણ પ્રતિનિધિઓ લઘુમતિ કોમોના નિમાય-સર્વે ખાતાઓ એમને સુપ્રત થાય, તેઓ સમુક્ત રીતે પરસ્પર સહકારથી કામ કરે.

બંધારણ ઘડવા માટે પ્રાંતિય ધારાસભાના સભ્યો દરેક દશલાખ પાછળ એક સભ્ય ચૂંટી શકે. મધ્યસ્થ ધારાસભાને આ ચૂંટણીમાં કોઈ અવાજ રાખ્યો ન હોતો. બ્રિટિશ મંત્રીમંડળના સભ્યોના નિવેદનમાં કોઈ પણ ફરજિયાત નહોતું. આસામને કચ્છઆન જીયમા જોડાવાનું પસંદ નથી એ હિંદુ બહુમતિનો પ્રાંત છે. શીખોને પંજાબમાં મુસ્લિમ પ્રધાન્ય અને આધિપત્ય નીચે ગ્રહેતું નથી.

મુસ્લિમ લીગે વચગાળાની સરકારમા જોડાવાનું અને હિંદની ભવિષ્યની બંધારણ સભામાં નહિ જોડાવાનું પસંદ કરવાનો પ્રાગતિક કરાવ પસાં કર્યો.

આ સંજોગમા લોર્ડ નેવરે મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે પં. જવાહરને નવમાળાની સરકારની ગ્યના કચ્છનું નિમત્રણ આપ્યું અને મહાસભાની કારોબારીએ તેનો સ્વીકાર કર્યા, પં.

જવાહરે વચગાળાની સંગઠાગી ગ્યના કરવાનું રચીટાયું. તેઓ મુખાધ ખાને, મુસ્લીમ નીમના નેતા ની. જુનાને મળ્યા. અને વચગાળાની મજાગમા જોડવાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ૫૦ મી. જુના દલામદી રહ્યા એટલે ૫૦. જવાહરે ગાંધીવાદી મુસ્લીમો, અને ખીજા તમામ પક્ષોના સહકારથી વચગાળાની સંગઠારની ગ્યના કરી. દિલ્હના ઇતિહાસમા એ અપૂર્વ બનાવ હતો 'અપને દેશમે' અપના ગજ 'ની નવી દવા ફેલાઈ ગઈ હતી દેશ પરદેશમાથી ૫. જવાહર ૫૦ અભિનંદનો વગસાદ વરસ્યો લોડ વેવને, અગત્યના તમામ ખાતા વચગાળાની સંગઠાગને સુપ્રન કર્યા. ૫૦. જવાહર પ્રધાનમંડળના ઉપપ્રમુખ બન્યા. તેમણે ગજપ્રકરણી અને પગદેગો અંગેનું ખાતુ સંભાળ્યું.

હોદ્દા નીટાયા પછી સરહદ પ્રાતના તાયફાવાળાઓ ૫૦ જે બોમમાગે થઈ રહ્યો હતો તે ૫. જવાહરે બધે ડગબો. અને તાયફાવાળાઓની સમસ્યાઓ સમજવા માટે, ૫. જવાહરે સગદદ પ્રાનનો પ્રવાસ ગોળ્યો. પડિતજીના આ પ્રવાસ સાને સરહદનો ગવર્નર, પોલીટીકલ એજન્ટ અને મુસ્લીમ લીગ હતી તેમણે પડિતજીને આ સાહસ ખેડવાની ના પાડી. પણ પડિતજી તાયફાવાળાઓના દિલ્લને સમજવા માગતા હતા તેમણે પ્રવાસ આપ્યો અને તેમની સામે મુસ્લીમ લીગે તાયફાવાળાઓને ઉશ્કેગીતે તોડાની દેખાવો ડગબો, પત્યરો ફેંટાયા, છતા ૫. જવાહરે જગ પશુ ડર્ચા વિના દિમતથી પોતાનો પ્રવાસ ચાલુ ગળ્યો. એ પ્રવાસ દરમ્યાન જેમ થોડાક તોડાનો મળ્યા તેમ તાયફાવાળાઓના મોટા ભાગનો હમદદો અને દિલ્લસોજ ૫૦ ૫૦. જવાહરને મળ્યા હતા મહાસભાનો સંદેશ પડિતજીએ તાયફાવાળાઓને મળ્યાઓ એમની આઝાદીની ખાત્રી આપી

એ દરમ્યાન બંગાળમા તેડાનો શરૂ થવા હતા. મુસ્લીમ લીગે ગુસ્માના આવેશમાં દેશમા ખૂનામગડીનો ઇતિહાસ સર્જવા માડ્યો હતો.

રાષ્ટ્રીય સરકારમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી.રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રી. રાજગોપાલાચારી અને બીજાં મહાસભાના મેમ્બરીઓએ એના લુદ્ધ લુદ્ધ ખાતા સંભાળી લીધા. હિંદી-ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ, રાષ્ટ્રી મુસલમાનો અને હરિજનોના પ્રતિનિધીઓ પણ નિમવામાં આયા. ૫. નહેરુએ પરદેશોની સરકારો સાથે સીધા રાજદ્વારી સંબંધો બાંધવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. પંડોતજીએ પોતે પરદેશોને લગતું ખાતું સંભાળ્યું. પંડોતજીએ જાહેર કરી દીધું કે હિન્દ એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે જ પરદેશો સાથેના સીધા સંબંધ સાચવશે. ક્ષોટનની દર-આનગીરી રૂઢવ કરશે નહિ.

મંત્રીમંડળને મી. ઝીણાની પાકિસ્તાનની માગણીને મચક આપી નહતી, પણ એ પાકિસ્તાનનાં સુદમ બીજા એમની ત્રણ મુખની યોજનામાં સમાયેલું મી. ઝીણા માનતા હતા. મુંબઈ ખાતે મી. ઝીણાએ લીગ ઓફ નેશન્સની બેઠક બોલાવી હતી, તેમાં વચગાળાની સરકારમાં તથા બધારણ સભામાં ભાગ ન લેવાનો દેશવ દેશવો હતો અને સીધાં પગલાં લેવા માટે દેશવ લીગના આગેવાન સભ્યોની ટીમીટી નીમી હતી. સરદારી ખીતાબો ત્યાગ કરવાનો દેશવ ચસાર કરાવ્યો, પરંતુ બહુજ થોડા મુસ્લીમ આગેવાનોએ પોતાના ખીતાબો હેડયા.

મુસ્લીમ લીગે અસતોપની જવાબા પ્રગટાવી. તેના પરિણામે મુંબઈ, અમદાવાદ અને બીજાં શહેરોમાં ઠોમી દુકલકે ફાટી નિકળ્યાં. બંગાળમાં તા. ૧૬મી ઓગસ્ટે ‘‘સીધા પગલાં દિન’’ ઉજવવાનું ત્યાંની સુહગવદી સરકારે નક્કી કર્યું. તેજ દિવસે દલકતામાં લયંકર જુલ્મો હિંદુઓ ઉપર વરસાવમાં અ.વ્યા. દલકતામાં પોલીસ વ્યવસ્થા અત્યંત સિધીલ યથ ગઈ. દલકતામાં નાચ, બાંગ, લૂંટફાટ અને સંહારનાં તાંડવ ફેલાયો. વાઈસરોય અને બંગાળના ગવર્નર પણ ઉદાસીન રહ્યા.

આ પછી પૂર્વ બંગાળમાં હિંદુઓ ઉપર કામવાદીઓએ બહુજ જુલમ ગુમત્યો. લૂંટફાટ, આગ, ધર્માન્તર, બાળકોનું તથા સ્ત્રીઓનું

સંજનમાં તૈયાર થતી પં. જવાહરની ઉસ્વાર

હરણ કરી તેમને બજારબરીથી ધર્માન્તર કરાવવું વગેરે હાય તરફથી પણ ચલા. પંડિત નહેરૂ અને તેમના સહકાર્યકર્તાઓએ આ સામે સખત વાધો લીધો, પણ વાઈસરોયે ત્યાં વચ્ચે પડવાની એમને દગ્ગ્યાનગીરી કરવાની તક આપી નહિ. પ્રાંતિક સરકાર માને તો જ લશ્કર મોકલાય એવો સિદ્ધાંત હોવાથી તેઓ વચ્ચે પડી શક્યા નહિ.

વાઈસરોયે મી. ઝીલ્ડને મુ લીગના સભ્યો વચગાળાની સરકારમાં જોડાય તે માટે સમજાવ્યા અને તેથી ચાર મુસ્લીમ લીગી સભ્યો અને એક પછાત કોમનો સભ્ય એમ પાંચ સભ્યો, મી. ઝીલ્ડને નીમ્યા. આ ખટખટથી પંડિત નહેરૂ અને તેના મિત્રો આગળથી હતા. વાઈસરોયે વેવેલે પંડિતને લીગના પાંચ સભ્યો સંયુક્ત જવાબદારીથી વચગાળાની સરકારના પ્રધાન તરીકે કામ કરશે અને લીગ બંધારણસભામાં દાખલ થશે. તેવી તેમને ખાત્રી આપી હતી. પંડિત નહેરૂ અને તેમના મિત્રોએ મુસ્લીમ લીગને દેશના કારભારમાં સાથે લેવાની ઉદારતા દેખાડી અને મમાધાનને માગે તેઓ વળ્યા.

હિન્દના અંગ્રેજ અધિકારીઓ પંડિત નહેરૂ અને તેના મિત્રોની બનેલી વચગાળાની સરકાર તરફ સહલાવ ધરાવતા નહતા, કાળજી કે મદાસલાના મોવડીઓ અંગ્રેજોને આ દેશમાંથી દાખી કાઢવા દર્શાવતા હતા. તેઓએ લશ્કરી મીનીશ સર્વન્ટ અને પોલીસના ઉચ્ચ ખોટીશ અમલદારોને હિન્દમાંથી નિવૃત્ત કરવાની દિલ્લયાઈ શરૂ કરી હતી. આથી હિન્દના બ્રિટીશ અધિકારીઓને મદાસલાની નિતી પચાંદ નહતી. સોડે વેવેલ પણ એ નિતિના સહકારી બન્યા હોય એવું એમના કૃત્યોથી જણાય છે. પાંચ લીગી સભ્યો વચગાળાની સરકારમાં જોડાયા પણ એમણે પોતાના બીજા મદાસલાના સભ્યોની સાથે મદદાર રહ્યાં નહિ, પરંતુ તેમની સાથે કરેક કામમાં વિગેષ કરવા માંડ્યા.

મી. જીણા સાથે કોઈ પણ જાતની અર્પીંગ સંબંધી સમ-જણ વાદવરોધને યર્થ હોવાનો સંભવ છે. કારણ કે મીરતના મહાસભાના અધિવેશનમાં પંડિત નહેરૂએ ઇસારો કર્યો કે વાદસંગેયની વધણ લીગની તરફ ટળતી દેખાય છે, અને તેઓ નિઃપક્ષપાત વધણ દેખાડી શકતા નથી.

મુસ્લીમ લીગ અને મહાસભાના બંને મોવડીઓને વડાપ્રધાન મી. એટલીએ લંડન ખાતે સમાધાન કરવાના બદલાના નિમિત્તે તેડાવ્યા, ત્યાં પંડિત નહેરૂ નિખાલસ લાવથી મુસ્લીમ લીગના મોવડીઓ મી. જીણા અને લીયાકતઅલીખાન સાથે ગયા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે જવાની ના પાડી. લંડનમાં મહાસભાના અર્પીંગના પ્રશ્ને ફેડરલ કોર્ટ સમક્ષ લાવવાની અને તેના ચુકાદાને માન્ય કરવાની વાતને ખિટીશ સરકારે મોળી બનાવી દીધી. પોતે ફેડરલ કોર્ટના ચુકાદાને માન્ય રાખશે નહિ એમ જણાવી દીધું. પંડિતશ્રીએ લોકપ્રતિનિધાની પ્રાયશીક બેઠક મુલતવી રાખવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. પંડિતશ્રી તુરત જ લંડનથી નિરાશ યર્થ પાછા આવ્યા.

તા. ૬ મી ડીસેમ્બરને દિવસે લોકપ્રતિનિધી સભાની પ્રાયશીક બેઠક મળી. ૨૩ ડીસેમ્બર સુધી તેની કાર્યવાહી ચલાવવામાં આવી. જેમાં તેના અધ્યક્ષ તરીકે જાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ નિમાયા. આ પ્રથમિતે બેઠકમાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂની દરખાસ્ત પસાર કરવામાં આવી. તેમાં હિન્દને અવતર પ્રગ્નસત્તાકે ગત્ય તરીકે બંધારણનો પાયો મુકવામાં આવ્યો અને હિન્દની પ્રગ્ન હિન્દનું આર્વાજૈમત્વ ધગવે છે તેવો પણ સિદ્ધાંત મુકયો હતો. શ્રી. જયકરે તે મુસ્લીમ લીગ અને રાજાઓ લોકપ્રતિનિધી સભામાં ભાગ લઈ શકે તે માટે મુલતવી રાખવાની માંગણી કરી. ૧૫ જાન્યુઆરી સુધી તે સભા મુલતવી રખાઈ તેમાં તેની કાર્યવાહી કમીટી, પ્રમુખ કમીટી અને રાજાઓ રાજે વાટાઘાટ કરનાર સમીતી એમ

જુદી જુદી સમીતીઓ નિમવામાં આવી છે. તેણે ધીમી પણ
સુંદર સરખાત કરી.

દેશભરમાં દુકાડોના હમણાં કાટી નિકળ્યાં. કેટલાક લીગના
મોવડીઓ હિંસા અને માનમારીના ઇરાદા પણ કરતા હતા.
મી. ઝીણાએ આ વખતે વસ્તીની અધ્યાત્મિકતાની વાત કરી
ઉશ્કેરણીમાં વધારો કર્યો. જંગલના પ્રત્યાધાતોના પડથો બિહારમાં
પડથો. મહાસભાના મોવડીઓએ તેને સખત રીતે વર્જી દીધા.
મી. ચર્ચીલના કહેવા પ્રમાણે પં. નહેરુએ સરકાર
મોકલી સખત હાથે કામ લીધું. મહાત્મા ગાંધીને આથી થયું જ
દુઃખ થયું. મહાસભાના સર્વ પ્રધાનમંડળોએ બહુ જ ઉદારદૃષ્ટિથી
કામ લીધું. છે.

વચગાળાની સરકારમાં હમણાં આઠ સભ્યો મહાસભાના છે
અને પાંચ સભ્યો મુસ્લીમ લીગના છે. શીયાળ જંગલ તરફ જોએ
અને કુતર ગામ ભણી જોએ તેમ બન્નેની નીતિ છે. પં. નહેરુની
સરખાતની સરહદ પ્રાંતની મુસાફરી મુસ્લીમ લીગના પ્રત્યાધાતી
વલણને લીધે નિષ્ફળ નિવડી હતી. હમણાં જંગલ અને સિંધનો
વહીવટ મુસ્લીમ લીગ પ્રધાનમંડળ કરે છે. પંજાબનો વહીવટ
મિશ્રપ્રધાનમંડળ કરતું હતું બાકીના આઠ પ્રાંતો વહીવટ મહાસભાના
પ્રધાનમંડળના હાથમાં છે. વચગાળાની સરકારના સભ્યો પ્રાંતોના
વહીવટમાં દખલગીરી કરી શકતા નથી. વાઈસરોયના હાથમાં તે
સત્તા છે.

મહાસભા પોતાના વલણના આઠ પ્રાંતોને આરા આપી શકે
છે. મુસ્લીમ લીગ પોતાના વલણના બે પ્રાંતોને આરા આપી શકે
છે. વચગાળાની સરકારના હાથમાં રક્ષણ, નાણાખર્ચ, વેપાર, વાદનો
અર્થશાસ્ત્ર, તારટપાલ, ખેતરની વગેરે ખાતાં છે. અર્થશાસ્ત્ર વચ-
ગાળાની સરકારના હાથમાં હોવાથી તે પ્રાંતીક સરકાર ઉપર કેટલોક

શ્રી ધર્મી શ્રી નાદા ખાતુ, મુ લીંગના સેક્રેટરી લીયાકતઅની-
ખાતના હાથમાં છે.

રાષ્ટ્રને ઉદ્ધોધન

મુસ્લીમ લીગે લોકપ્રતિનિધિસભામાં લગ લીધેા નથી એટલે તેઓ વચગાળાની સંગઠના ગ્રહી સંઘે નહિ એવી દલીલ નહા-
નલાના મોવડીઓએ ઉઠાવી હતી જે પક્ષોની પાસે વિશ્વરતા
રોપ તો રાજશાસન બનાવર ચાલી ગઈ નહિ, એવી પણ દલીલ
મહાસભા તરફથી થઈ. પ. નહેરુએ વાઘવરોયને આ વિરો
એક પત્ર લખ્યો. લીગના મોવડીઓએ તેનો જવાબ આપ્યો
આમ આખો પત્રબ્યવહાર લંડન પાર્લામેન્ટને પહોંચ્યો જો ત્યાંથી
જે ચૂંટણી આપ્યો તે મહાસભાની વિરુદ્ધ હતો ન તો લીગ
અમારાંજી અભામાં દાખલ થઈ કે ન તો વચગાળાની સંગઠનાથી
દૂર થઈ.

હિંદના રાજ્યશાસનમાં પરસ્પર વિરોધ ધરાવના જે પક્ષો
અદર અદરના ઝવડા, મારામારીઓ અને મહાત્મ
વખ્યા રાજ્યશાસનના કાર્યમાં વિધો આવી નહા જે જોડતી
પ્રગતિ સર્વ કાર્યોમાં થઈ શકતી નથી હિંદને બજો વિકાસ
નારાનો છે એટલે એને લાકલિતની દૃષ્ટિએ એ તત્ત્વવાદની
જરૂર છે. બ્રિટિશ અરમ્મ હિંદને છોડી જવા માંગે છે એ દલે
નિશ્ચિત વાત છે. પરંતુ અદરોઅદરના કુસપને લીધે પ્રગતિશીલ
નીતિ નખી શકાતી નથી. ખીલુ સર્વે લઘુમતિઓ શીખ,
પાઠ્ઠી, હિંદી ખ્રિસ્તિઓ, પખત કોમોનો મોગે ભાગ મહા-
સભાને અપૂર્યું સહમત આપી રહેલ છે, માત્ર મુસ્લિમ લીગ
જુદુ વાળુ વગાડે છે આનેકરવાદો દરિજનો ૧. મુસ્લિમ
લીગના પડખે બેઠાને અલગ મતદારીનાં દક્ષો માંગે છે છતાં પણ
તે આનેકરે લોકપ્રતિનિધિસભામાં ભાગ લીધો.

મહાત્મા ગાંધીજીને પૂર્વે જ જાગતા અત્યાચારે થી હૃદયમાં
સખા આપાત થયો છે. તેઓએ પૂર્વે જ જાગતા હિંદુ-મુસ્લિમો
વચ્ચે એકતા અને પ્રેમ આપવા પૂર જાગતા સમજામાં

પગપાળા 'પ્રવાસ' કર્યો. પગપાળા એક ગામડામાંથી બીજા ગામ-
ડામાં દરરોજ પ્રવાસ કરી ત્યાં મુકામ કરી પ્રેમપંથનો સંદેશ
પહોંચાડ્યો. આ કામ પુરું થયું ત્યાં સુધી મહાત્માજી પૂર્વ
અગાળમાં જ રહ્યા. આ કામ માટે ખૂબ સમય, પરિશ્રમ
અને શાંતિનું વાતાવરણ રચાયા પછી મહાત્માજી ને બિહારના
અત્યાચારથી પણ ઘણું જ લાગી આવ્યું ને તેઓ બિહારમાં
ગયા. શાંતિ અને સુલેહના પયગંબરે આ કામનેજ સૌથી વિશેષ
મહત્વ આપ્યું છે. આથી મેઘદના મહાસભાના અધિવેશનમાં
પણ એમણે હાજરી આપી નહોતી. તેમ બીજા કોઈ સ્થળે મહા-
ત્માજીએ જવાનું બંધ રાખ્યું છે. માત્ર મહાસભાના મોવડીઓને
જોઈતી રાહજરી અને માર્ગદર્શન આપે છે.

મેરઠ મહાસભાનું અધિવેશન ડિસેમ્બરની આખરમાં મળ્યું
હતું. કોમી ઝેરવેરના અત્યાચાર ત્યાં પણ પહોંચ્યા હતા. આથી
મહાસભાના અધિવેશનની મર્યાદા ખૂબ સંકુચિત કરી નંખાઈ
હતી. મેરઠ અધિવેશનમાં આઝાદીને લગતો એક દુકા અને
મુદાસરનો ઠરાવ માત્ર પસાર થયો હતો. આચાર્ય કૃપાલાની આ
અધિવેશનના અધ્યક્ષપદે હતા. એમણે મહાસભાના જુના મોવ-
ડીઓ સાથે થોડું નવું લોહી મેળવી નવી કારોબારી સમિતિની
રચના કરી. મહાસભાની કારોબારી સમિતિ વારંવાર શુદ્ધ-
શુભકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી ચોખ્ખા માર્ગ દર્શન આપે છે. ગદ
મુકેન્દ્રવરના કોમીય તોફાનો સમમે સુક્તપ્રાંતના મહાસભાવાદી પ્રધાન
મંડળે સાવચેતીના પગલાં લઈ લાગે જતાં રક્ષણ કર્યું હતું.

પંડિત નહેરુના અધ્યક્ષમ્ભા નીચેની વચગાળાની સરકારને
ફંટાના માર્ગ ઉપર પસાર થવાનું છે. એમના સામે-ધણું પ્રત્યા-
ધાતી બળો કામ કરી રહ્યા છે. હિંદમાના અંગ્રેજ અધિ-
કારીઓનું દોહસો વરગોના લાંગાગાળા સુધી બેગવેલું આધિપત્ય

અને સત્તા બેખમાયાં છે. આથી તેઓ નારાજ થઈ દિંદની વચગાળાની સરકારને મુઝવવામાં ફસાવનાર પડ્યત્રાને મમર્યાન આપી રહ્યા છે. વાઇસરોય અને ગવર્નરે પણ મહાસભાના મર્ગમાં નવી નવી મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવામાં સામેલ હોય એમ જણાય છે.

! મુસ્લીમ લીગ તો ખુદને ખુદી રીતે મહાસભાની સામે વિરોધના વંદેગીઓ ઉભા કરે છે. ઉરફેલી, દિંસા અને ભાંગ દેહાની નીતિ એણે ગ્રહણ કરી છે. મહાસભાના મોવડીઓએ સામાન્ય રીતે અને પંડિતજીએ ખાસ કરીને મુસ્લીમ લીગના અધ્યક્ષ જનાબ જીજ્ઞાને મનાવી લેવા કોશિષો કરી છે. પંડિતજી જનાબને છતાં ધણીવાર મળ્યા, પત્રવ્યવહાર પણ ખૂબ ચલાવ્યો. છતાં એમને વારંવાર નિષ્ફળતા સાંપડી છે. મહાસભાના સમાધાન ભરેલા વલ્લભોમાંથી જેટલો વધારે લાભ મેળવી શકાય તે લેવા માટે જનાબ જીજ્ઞા કોશિષ કરે છે.

મુસ્લીમ લીગ, મહાસભા અને બ્રિટિશ તંત્રના વચ્ચે સંધ- પાંજરું પેદા કરી વધારેમાં વધારે કોમીય દિત સાંધવા પેરવી કરે છે. અને તાત્કાલિક સંમિલનોની અનુકૂળતા મળવાથી વિગત જોવા બંધ પેદા થયો છે. પણ આખરે એને કોમીય નીતિ ઉપરથી હાથ ઉપાડવો પડે. દિંદના અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને ટોરી રાજદારીઓ દિંદમાં મુસ્લીમ લીગને ઉશ્કેરી દિંદની આગાહીના વિદ્ય સંતોષીઓ પોતપોતાના સ્વાર્થની રમતો રમે છે. મંજુર પક્ષના પ્રધાન મંડળમાં ધણી સારા હાલના રાજપુરુષો દિંદને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવા તૈયાર છે. પણ કેટલાક પક્ષના નંબળા મંત્રી રાજપુરુષો પણ એમને કાંધે રસ્તે દોરે છે. મહાસભાની અંગ્રેજોને દિંદ છોડાવવાની ફરજ પાડતી નીતિ ટોરી પક્ષને ખૂબ અણગમતી થઈ પડી છે.

બ્રિટિશ રાજકીય સત્તા મંજુરના પ્રધાનમંડળના હાથમાં છે. હમણાં તરતમાં એ બદલાય તેમ નથી. દિંદને આગાહી

આપવાની એ પક્ષના મોવડીઓએ પોતાની નીતિ જાહેર કરી છે.
પરંતુ દિંદમાં પરસ્પર માગમારી અને અતિ વ્યગ્રહના બચુકારો

ઐરક અધિવેશનમાં

એમના કાનોમાં ટોરી વર્તમાનપત્રો રહે છે આથી દિલ્લી મહાગાંધીમાં મુખ્ય હરકત કરનાર લીગને તેઓ તેની અન્યાયી રાજનીતિમાંથી અટકાવી શકતા નથી. આ મહાગાંધી તેઓ હજી કરે એમ પણ લાગતું નથી.

બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળને હમણાં ખૂબ ખૂબ કપરી-કપીન ગૃહ સમસ્યાઓ નડે છે. (૧) મુદ્દમાં થયેલ ૧૯ અમજ પાઉંડના અર્થની જવાબદારી ઉઠાવી રોકે તેટલું આર્થિક બળ બ્રિટનમાં નથી (૨) મનુષ્ય શક્તિની તાણુ છે. (૩) કોલસાની ખેચને લીધે ઉદ્યોગો અટકી પડ્યા છે. (૪) કંગળા નાણાનું બ્યાજ આપી શકાય તેમ લાંબે ગાળે દેખાતું નથી. (૫) પોતાની ખોરાકી અને કાચા દ્રવ્યોની પરદેશમાં ખરીદી પાછળ બ્રિટનને પેદાશનો મોટો ભાગ ખર્ચવો પડે છે. (૬) અમેરિકા અને કેનેડા પામેલો મેળવેલા પાંચ અમજ ડોલરોની લોન તરત ખરચાઈ જાય તેમ લાગે છે. આમદાની ૧૦૦ ટકા અને નિકાસ વેચાત ૭૦ ટકા છે, (૭) મજૂરોના અત્યંત મોટા પગારોથી ખર્ચ ખૂબ વધી ગયું છે. (૮) કંગેગ મોટા છે. બ્રિટનની બહાગની ટકીન સમસ્યાઓ ભપકર છે. (૧) રશિયાની વિશ્વતાથી બ્રિટનના સગેવર જેવા ગણાતા જૂમખ સમુદમાં રશિયાનો પગ પ્રવેશ બ્રિટનના વેપારી દિનો માટે નુકસાનકારક છે (૨) પેલેરટાઈનમાં યાદિ-આરજ તકગાને લીધે ત્યાં મોટું ખર્ચ કરીને સૈન્ય નિભાવતું પડે છે. (૩) હજીત સાથે મહાગાંધી ઉભી થઈ છે. (૪) મીસમાં મોટું સૈન્ય એ જૂમખ સમુદના ટાણુ માટે ગળતું પડે છે. (૫) જપાન, જર્મની, ઓસ્ટ્રી-આમાં પણ મોટા સૈન્યો રાખવાં પડે છે બ્રિટન હમ મુતિર અમેરિકાની આર્થિક દયા ઉપર જીવે છે. પણ એ ક્યાં મુધી ?

મુસ્લિમ લીગે પંજાબમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. એના અનુયાયીઓમાં ઉત્સાહ વિશાલ માટે એવું કહી શકાય છે.

હતું. પંજાબમાં શીખો, હિંદુઓ અને મુસ્લિમ લીગમાં નહિ એવા મુસલમાનોનું બનેલું મિશ્ર પ્રધાન મંડળ હતું. એણે મુસ્લિમ ગાડી (મુસ્લિમ લીગના) અને નેશનલ ગાડી (શીખો અને હિંદુઓના) ને ગેરકાયદેસર ધરાવવાની આજ્ઞા બહાર પાડી. આ સામે મુસ્લિમ લીગે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. પંજાબની સરકારે એ દુષ્ટતા તો ગંદ કર્યો પરંતુ સભાબંધીનો દુષ્ટતા રદ કરવા મુસ્લિમ લીગે સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખ્યો હતો. પકડા પકડી, લાઠીચાર્જ, અને બીજા દડક પગલાને અંતે લીગની ચળવળનો એવી રીતે અંત આવ્યો કે જે લીગને માટે સરમજનક હતો પણ એ શરમમાંથી લીગને બચાવવા વડા પ્રધાન સર પીજર એની મદદ ધાયા અને પ્રધાન મંડળનું ગજનામુ આપી લીગને પ્રધાનમંડળ રચવા માટેનો માર્ગ ખૂલ્યો કરી આવ્યો. પણ શીખો અને હિંદુઓએ તેનો પ્રતિકાર કર્યો. પશ્ચિમે લીગવાદીઓએ પંજાબમાં વિનાશનું ધોર તાકન ઉભું કર્યું. લાહોર, અમૃતસર, ગવલપીંડી વગેરે સ્થળોએ ખૂનામરકી ઘટી નીકળી. લીગનું પ્રધાનમંડળ ગ્રહી ગયું. અને ગવર્નરગજ શરૂ થયું.

આ તોફાનો દરમિયાન પં. જવાહરલાલજીએ વચગાળાની સરકારના ઉપપ્રમુખ તરીકે પંજાબનો પ્રવાસ કર્યો અને ગવર્નર સાથેની મંત્રણા પછી તોફાનો સખ હાથે દાખી દેવામાં.

દેશમાં કોમી દુલ્લહાડો-દલહત્તા, મુત્તમ, લાકા, પટણા, અમદાવાદ, મેઘઠ, અલ્હાબાદ, દિલ્લી અને બીજા સ્થળોએ ચાલુ હતા તે હવે લગભગ બંધ થયા આવ્યા છે. સરહદના હમ્પરા પ્રાંતમાં મોટો દડ કરી એ દુલ્લહાડ દખાવી દીધું છે દેશ ભરમાં હડતાલનો પવન ચાલુ છે.

દેશમાં અનેક વિધો, અંતરણ્યો અને ગજક્રિય મડાગાડો છે. વાહસરોય પોતાના હાથોમાંની ઉધી સત્તાની લગભગ સાચવી બેઠા

છે, એ મુકવાનો એમનો વિચાર નથી. આટલું છતાં વચગાળાની સરકારે પંડિત નહેરૂની આગેવાની નીચે નિસ્વાર્થભાવે સાર કામ ક્યું છે. દીર્ઘદષ્ટિ દેખાડ્યાં છે. આથી દેશ પરદેશમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. સૌમાં પંડિતજીની ભવ્ય ધગથવાળી અને બુદ્ધિયાળી સુસંસ્કૃત સુર્તિ ખાસ ધ્યાનમાં ખેંચે છે. તા. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬ ॥ ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭ સુધીના સારા પાંચ માસમાંજ એમણે પોતાના વ્યક્તિત્વની ઝળક પ્રસારી દીધી છે.

વચગાળાની સરકારના ઉપપ્રમુખ પંડિતજીને અધિકારની કંઈ પડી નથી. એમણે તો જાહેર કરી દીધું કે— “અમે ક્યારે સત્તા પરથી પાછા ફરશું અને ક્યારે જંગ થશે એ કંઈ કહી શકે તેમ નથી. છતાં લોકપ્રતિનિધિ સભામાં હિંદના તમામ વર્ગો અને પ્રજાનો મહાર મેળવવાનો એક માત્ર ઉદ્દેશથી ગાંધીજીની સલાહ અનુસાર તા. ૫ જાન્યુઆરીએ દિલ્હીમાં મળેલી મહાસભાસમિતિએ શાહી સરકારની તા. ૬ ડિસેમ્બરની જાહેરાત સ્વીકારી લીધી. પંડિતજીએ વાર્ધસરોય ઉપર “રાજાનો પક્ષ” સ્થાપવાનો આરોપ મુક્યો હતો.

હાલમાં મી. એટલીએ હિંદની જાળતમા પ્રધાનમંડળની જાહેરાત કરી એમા ચાતુ મહામાઠ છોડાવવાનો કંઈ ઉદ્દેશ નથી. લોડ વેવેશ જે માત્ર સુખ સમય પૂરતાં જ મવનર જનરક્ષના અધિકારમાં આવ્યા હતા તે એ પદેથી માર્ચ ૧૯૪૭ માં છુટા થયા અને એમને સ્થાને હિંદીઓને સર્વ સત્તા સોંપવા અને હિંદમાંની સ્વિટીય હકુમતને સંકેલી લેવાના કાર્ય માટે હેલ્થ વાર્ધસરોય તરીકે એડમિગ્રલ લોડ માઉન્ટબેટનની નિમણુક મળુર પ્રધાનમંડળે કરી છે.

• મી. એટલીના જાહેરનામાનો સાર નીચે મુજબ છે:

બ્રિટિશ સરકારે ખુલ્લા અને સંદિગ્ધતા વગરના ૨૦ શબ્દોમાં જાહેર કર્યું છે કે હિન્દની રાજ્યસત્તા અને શાસનની ધુગા જીત ૧૯૪૮ ના હિંદીઓના હાથમાં સોંપી દેનામાં આવશે. આ સોળ શાસનના ગાળા માટે જ બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાં રહેશે. તે દરમિયાન આ સત્તા સોંપવા આટેની કાયદેસરની વ્યવસ્થાનો કાયદો પસાગ કરશે.

(૧) મધ્યમ સરકાર જે સર્વે પક્ષોના મંડુકત સહકાર અને મિલનથી સ્થપાઇ હોઇ તેને આ હિંદ શાસન સત્તાની ચાવી મુખત કરવામાં આવશે.

(૨) સર્વે પક્ષોની બનેલી સરકાર એક દિશથી ધડેલા બધાગણ મુજબ સ્થપાયેલી હોવી જોઇએ.

(૩) જે લોકપ્રતિનિધિ સભામાં સર્વે પક્ષોના સહકાર નહિ હોય તો એના બધાગણને સર્વ માન્ય તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. તો બ્રિટિશ હિંદને લગતી મધ્યમ સરકાર ને જ કાંઈ જાતની બ્રિટિશ હિંદ પુગતી સત્તા સોંપવામાં આવશે. (દેશી રાજ્યો એમાં ભાગ લેશે નહિ એવું ક્ષિતાર્થ થાય છે)

(૪) જે પ્રતિ લઘુગણની લોકપ્રતિનિધિ સભામાં સહકાર આપતા નથી તે પ્રતિને કદાચ તે પ્રતિની કંઈ સત્તા પણ સોંપી દેવાય.

બ્રિટિશ સરકારે હિંદ, જુન ૧૯૪૮ પછી છાંડી જવાનો પાકેમ નિશ્ચય કર્યો છે હિંદને પોતાના ધરમાં પરખાવું સુતેલ સુખ અને એકમતિ કરા એ નહેંગનામાંમાં અગળ કરવામાં આવે છે. ૧૯૪૮ના જુન મહિના પછી જેવા પ્રકારની રાજ્યદારી પક્ષોની ગ્યના સત્તા, સંમટન, વિચાર હશે તે પ્રમાણે જોઈ કરનોડી હિંદના વધારેમાં વધારે લગાને અમલ સત્તા મોપારો

એવો કોઈ અર્થ નીકળે છે. ૧૯૪૮ના જુન માસ ૫મી ધિટીલ પોતાના હાથમાં શાસન સૂત્રો ગળગે નહિ.

હમણાં જે મહારાજ પડી છે તે હવે દિંદોઆએ અદર અદર સમજીને પતાવવાની છે. ભવિષ્ય જ દિંદમા સત્તા કેવી રીતે દિંદો હાથમાં મુકશે તે કહી શકે.

પડિતજીએ ખૂબ પુરુષાર્થથી કાર્ય શરૂ કરી દીધું છે. તેઓ અને એમના સહયોગી કેટલાક મહાન કાર્યોનો આરંભ કરી દીધો છે. આરંભ તરફ તકનીકી, હાડમારીઓ, ચિંતાઓ અત્યાચારો, દુશ્મણી, હડતાલો, દયામણીઓથી વેરાયેલા પડિતજી અને તેમના સહમિતમંડળે મુદર કાર્યોના પાયા નાખ્યા છે એનો દિંદોનો ભાગ્યોદય ઠગવા તૈયાર થયા છે. એમના કેટલાક કાર્યો નીચે મુજબ છે.

(૧) પગદેશી સાથે ગળગીય, આર્થિક અને વાણીજ્યના મીઠા સ્વતંત્ર અને સહકારના સમર્થ બાધવાના ચક્રો ગતિમાન કરાયા છે. પડિતજી આ કાર્યમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે અમેરિકા ખાતે મી. અમર-અશીને એલચી નિમ્યા છે. અમેરિકા સાથે વિમાની વ્યવહારના સહકારી કાર્યોની સધિ કરી છે ચીનમાં એલચી તરીકે શ્રી. કુષ્ઠુ-મેનનને નિમ્યા છે. રશિયામાં એલચી નીમવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. ખીન્ન અનેક ગળગો સાથે દિલ્લોજીથી આ વિષયમાં સંદેશ આવે છે અતરંગદ્વિય તાલીમ માટે યુવકો તૈયાર કરાય છે. બહાદેશ, સિયામ, હિન્ડોનેસિયા, મિતેલાન અને ચીને પડિતજી પ્રત્યે સદ્વચન, સદ્દાનુભૂતિ અને મૈત્રિ ખુબી રીતે દેખાયા છે. જગતના સર્વ ગળગોએ પડિતજી તરફ શ્રદ્ધાઓ મોકલી છે

(૨) દિંદોના ઘરકરી, સનદી અને પેશોસમાં અમેજ અધિકારીઓ નિરૂત થયા માટે છે તેમને બદલની એવી ગમ

નેપ્થએ છીએ. તે સંબંધી વાટાઘાટો ચાલે છે. પંડિતજી અને સરદારે આ વિષયમાં ન્યાયી અને મજબૂત વલણ દેખાડી છે.

(૩) કોમી દુહાડો સમયે પણ ચાંન મગજ અને ઉરકેરાટ-વગર કામ લીધું છે.

(૪) દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ વિરૂધ્વનો કાળો કાયદો પસાર થયો છે. તે સંબંધમાં પંડિતજીના બહેન શ્રીમતિ વિજયા-લક્ષ્મી પંડિતે રાષ્ટ્રિય સંઘનો બેઠકમાં હિંદનો કેસ સરસ રીતે રજૂ કરી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતાવનો પરાજય કરાવ્યો છે.

(૫) આંતરરાષ્ટ્રિય રાજ્ય સંઘ, સંસ્કૃતિ સંઘ, વાણિજ્ય સંઘ, આર્થિક સંઘ, મજૂર સંઘ, વગેરે અનેક દેશપરદેશના સંયુક્ત સંઘોમાં હિંદે ભાગ લઈને પોતાનું ગૌરવ દેખાડ્યું છે.

(૬) જોગલ ઉત્પાદનમાં જે દર વરસે ૪૦ લાખ ટન જેટલા અનાજની ધારણા હિંદમાં આવવાનો અડસટો છે. ૫૦ કરોડ રૂપિયાની ગંજાવર રકમ ખર્ચીને અનાજના ઉત્પાદનની યોજના તૈયાર કરાઈ છે.

(૭) કપડાની પેદાશના વિકાસ માટે ૧૨૫ નવી મીક્ષો ઉભી કરવાની પરવાનગી અપાઈ છે.

(૮) આરોગ્યવિકાસ માટે લગભગ ૫૦ કરોડ ખર્ચવાની ગોઠવણી થઈ છે.

(૯) સૈનિક અધિકારીઓને કેળવવા માટે કરોડોના ખર્ચે નવી સંસ્થાઓ અમલમાં આવશે.

(૧૦) રેલ્વે વિકાસ માટે ૫૦ કરોડનો ખર્ચો કરાશે.

(૧૧) શિક્ષણ વિકાસ માટે કરોડોના ખર્ચે યોજના અમલમાં મૂકાશે

(૧૨) અન્યેના ખર્ચાથી નવી નહેરોના વિમાસ કાઢશે

(૧૩) સ્ત્રીમરો, વિમાનોના ઉત્પાદન માટે રાજ્યશ્રમથી કરોડો રૂપિયા ખર્ચવાની યોજનાઓ તૈયાર થઈ છે

(૧૪) વિજ્ઞાન અને સંગોધનના માટે અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે

(૧૫) પગરોમાં વિજ્ઞાન, રસાયન તથા શિક્ષણ માટે રોકાવડીયો આપી સેક્ટોર યુવકોને મોકલાશે

આવા આવા અનેક પ્રગતિશીલ કાર્યો ચાલુ છે આમાં પડિતજની કાર્ય નીતિ અને ધર્મ સર્વત્ર વ્યાપક છે

સેક્ટોર જાતના મુજબથી લેવા પ્રશ્નો પડિતજ સામે ઉભા છે વિધાયતની સ્થિતિ સરકાર ઉપર સત્તર અબજ રૂપિયાનું દિદનું લેણું (સ્ટર્લિંગ બેલેન્સ) ઉભું છે તે સબધી વાટાઘાટ કરવા વિધાયતથી આર્થિક મદદ આપ્યું હતું દિદના બચાવમાં મોટી રકમ અમારે જાપાનની સામેના યુદ્ધમાં ખર્ચાવી પડી હતી એમ સ્થિતિ સરકારનો સામો દાવો છે

લોડ માઉન્ટબેટનના વાઇસરોયપદના આગમન સાથે જ, લોડ વેવેસે યર કરેલી હિંદની રાજકીય પ્રગતિના અટકી પડેલા દોરને તેમણે હાથમાં લીધો. લોડ વેવેસે પોતાના હોદા દરમ્યાન વચગાળાની સરકારમાં મુસ્લીમ લીગને દાખલ કરીને એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી હતી કે વચગાળાની સરકારનું કાર્ય સારી રીતે, વ્યવસ્થિતપણે, સમગ્ર દેશના હિતમાં આવી શકે જ નહિ. લીગી સભ્યોએ સંયુક્ત જવાબદારીને ધન્યાર્થે, એના પરિણામે વચગાળાની સરકારનું કાર્ય શિથિલ બનતું ગયું અને વડીધારાસભામાં જ્યારે વચગાળાની સરકારનું પહેલું બજેટ રજુ થયું ત્યારે, પ્રધાનમંડળના એસરા સરોની જગનને જાણ થઈ હતી. લોડ માઉન્ટબેટન હિંદમાંના છેલા વાઇસરોય તરીકે, હિંદમાંથી બ્રિટીશ સત્તાનો અંત બાવીને, ૧૯૪૮ ના જૂન પહેલાં તમામ સત્તાઓ શાંતિથી હિંદીઓના હાથમાં સુપ્રત કરવાના કાર્ય માટે નિયુક્ત થયા હતા. એટલે તેમણે હિંદમાં આવતાની સાથે જ બિહારમાં ગદત કાર્યમાં રોકાયેલા મહાત્માજીને મળવા નિમંત્રણ આપ્યું.

એ દરમ્યાન મુખીંગના પ્રશ્ન અંગે મહાસભા અને લીગ વચ્ચે મતભેદ ઊભો થયો હતો. મહાસભા એ પ્રશ્નને ફેડરલ ટ્રાટ સમક્ષ હાથ જવા તૈયાર હતી. પણ બ્રિટીશ સરકારે એ પ્રશ્નના

ઉકેલ માટે ૫. જવાહરલાલ, સરદાર વલ્લભભાઈ, મી છન્ના મી લીયાકતઅલીખાન અને સરદાર બગદેવસીંગને લડન આવવા નિમત્રણ આપ્યું હતું સગદાર વલ્લભભાઈએ ત્યાં જવાનું મુનાસખ ધાર્યું નહિ અને મહાસભાના એક માત્ર સત્તાવાર પ્રતિનિધી તરીકે ૫ જવાહરને વિદાય આપી ૫. જવાહર, સરદાર બગદેવસીંગ સાથે લડન ગયા ત્યાં વડાપ્રધાન મી એટલીએ ત્રણે પક્ષો સાથે ભિન્નભિન્ન અને સમુદ્ધત ચર્ચાઓ કરી અને એ ચર્ચાઓ પછી ૫ જવાહર અને સંઘર બગદેવસીંગ હિંદ પાછા ફર્યા અને બ્રિટીશ સરકારે ચૂંટાદો આપ્યો એ ચૂંટાદાએ મુસ્લીમ લીગના પરામાં વજન મૂક્યું કોંગ્રેસે એ ચૂંટાદાને માન્ય રાખ્યો હોવા છતાં મુસ્લીમ લીગના પ્રત્યાધાતી વલ્લભભાઈ ફેરફાર થયો નહિ. એણે સામાન્ય ગુડગીરીનો માર્ગ અખત્યાગ કર્યો બગાળ અને બિહારના તોફાનો પછી પંજાબમાં, સરખીજરના પ્રધાન મંડળને હિંદવાતી પાડવાને તોફાનો શરૂ કર્યા અને તેની સાથે જ સરહદ પ્રાન્તમાંના મહાસભાવાદી પ્રધાન મંડળને તોડી પાડવા માગેની હિંદુચાલ શરૂ થઈ. લીગની હિંદુઓએ લોકો ત્રાસી ગયા હતા દરમ્યાન પંજાબના વડા પ્રધાન સરખીજરે, પોતાના બટુમતિ ધગવતા પક્ષને ફોજી દીધા અને લીગને પ્રધાન મંડળ રચવાની તક આપવાના હેતુથી તેમણે પ્રધાનમંડળનું નાશનાશુ આપી દીધું સરખીજરની આ દગ્ગબોરીએ પંજાબના શીખો અને હિંદુઓમાં રોષ ફેલાયો તેમણે લીગને પ્રધાન મંડળ ન્યતા અટકાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને દેખાવો શરૂ કર્યા એના પ્રત્યાધાત રૂપે લીગરોએ તોફાનો શરૂ કર્યા અને પંજાબની પાટનગરી લાહોરની ધરતી લોહીથી ખરડાઈ હતી ને ધરતી પર, વરો પહેલાં સાયમન કમીશનના આગમન સમયે દેખાવો કરતાં સિંગીશ લાગીએ, લાલા લાલપતરાયના ખૂનથી લાહોરની ધરતીને ખરડી હતી એજ ધરતી બાઈ બાઈના ખૂનથી ખરડાઈ પંજાબમાં

તોફાનો જોરથી ફાટી નીકળ્યા. પંજાબમાં ગવર્નર રાજ સર ચમુ. આ તોફાનો પ્રત્યે મી. હુના એ કે મુસ્લીમ લીગે નારાજીનો એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. પં. જવાહર અને સરદાર બક્ષદેવસીંગે પંજાબના તોફાનગ્રસ્ત વિસ્તારોનો પ્રવાસ કર્યો. અને ગવર્નર સાથે ચર્ચા કર્યા પછી તોફાનો ઘણી દેવા રકમ પગલાં લેવામાં આવ્યા પણ શુઝાગીરીનો અંત આવ્યો નહિ.

લોર્ડ માઉન્ટબેટને વાઇસરોયપદ સ્વીકારતા જ એવો વિશ્વાસ આવ્યો હતો કે તેઓ શુઝાગીરી, હિંસા અને તોફાનોને ચલાવી શકે નહિ. પણ પંજાબ અને સરહદમાં તો હિંસાનું ધોર તાંબુ ચાલુ જ હતું.

સરહદના પ્રવાસે પંક્તિ

મહાત્માજીએ આ સંબંધમાં લોડ્સ માઉન્ટબેટન સાથે ચર્ચા કરી. અને ત્યાગ્યાદ મી. જીતા મળ્યા તેમની સાથે પણ શાંતિ સ્થાપવાના પ્રશ્ન પર જ ચર્ચા થવા પામી હતી બીજી બાજુ વચગાળાની સગડાગના કોંગ્રેસી સભ્યો, પોતાની મર્યાદિત સત્તાના કાગળે પ્રાન્તોના વહિવટમાં દરમ્યાનગીરી કરી શકતા ન હતા.

લોડ્સ માઉન્ટબેટન મહાસભા અને કોંગ્રેસ વચ્ચે ઐક્યતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા પણ એ પ્રયાસો નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા. લોડ્સ માઉન્ટ બેટન તમામ સભ્યો સાથે દિંદ આપ્યા હતા. એવો પ્રયાગ થયો હતો. અને એમ પણ કહેવામાં આવતું હતું કે નવા વાર્ધસરોય લીગને એવી ફગ્ગ પાડવામાં આવશે કે તેણે ક્ષતિ લોક સભામાં જોડાવવું અગત્ય મન્યસ્થ સરમારમાંથી ખમી જવું. પણ લોડ્સ માઉન્ટબેટને એવો કોઈ પ્રયાસ ક્યો નહિ. અંગ્રેજોની દાનત વિષે સમાજવાદીઓમાં ભારે શકા હતી પણ મહાત્માજીને ખાતરી હતી કે અંગ્રેજો દિંદમાંથી ખમી જવાના છે એ વિષે તેમને કશી જ શકા નથી પ. જવાહરે પણ એજ વાત કહી હતી, તેમને પણ ખાતરી જ હતી કે જૂન ૧૯૪૮માં અંગ્રેજો હાજી જવાના જ છે.

કોંગ્રેસ-લીગ વચ્ચે સમાધાન કરવાનો એક વધુ પ્રયાન નિષ્ફળ ગયો. લોડ્સ માઉન્ટબેટનની વિનંતિથી કોંગ્રેસે મી. જીતાને દ્વિતી આસને મળ્યા. પણ સમાધાન અશક્ય હતું તે શક્ય થયું નહિ. મી. જીતાને લંડનના ટોરીપક્ષનો અને તેના નેતા મી. ચર્ચીલનો ટેકો હતો એમનેતો દિંદના ભાગલા જોઈતા હતા, એમનેતો પ્રજાની વસ્તીની ફેર બદલી જોઈતી હતી અને છેલ્લે લશ્કરના પણ ભાગલા પાડવા હતા અને શુકાગીરીનું દરિયાર નેમના હાથમાં હતું. દેશમાં એને કાગળે પાગતાર ખૂવારી થવા

પામી હતી. મહાસભા એક અને અવિશ્વન્ય હિંદમાં શ્રદ્ધા ધરાવતી હતી હોવા છતાં, દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશે ખૂબ ચિંતાગુર હતી.

સમાધાન સાધનાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જતાં પરિસ્થિતિ એવી ઉપરિચિત થઈ કે બ્રિટીશ સરકારને પોતાનો ચુકાદો જાહેર કરવો પડે. આ અંગે મંત્રણા કરવા લોર્ડ માઉન્ટબેટન લંડન પહોંચ્યા પણ લંડન જવા ઉપક્રતા પહેલાં તેમણે પં. જવાહરને પોતાની યોજનાઓ વાકેફ કર્યા હતા.

દેશની પરિસ્થિતિ રાજ બ રાજ બગડતી જતી હતી. આમ છતાં પણ મધ્યસ્થ સરકારે પ્રગતિ કૃત્ર ચાલુ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો. પં. જવાહરલાલે અમેરીકા ખાતેના પહેલા હિંદી એક્સપી તરીકે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લીમ અને ચૂસ્ત મહાસભાવાદી બેરીસ્ટર આસફઅલીને પસંદ કર્યા. બેરીસ્ટર આસફઅલી મધ્યસ્થ સરકારના એક વખત સભ્ય પણ હતા. મહાસભાની નીતી મહાસભાના ખેય અને હિન્દની આઝાદીની તમજા પરદેશો સાથેના સંબંધો વિશેની મહાસભાની નીતી એ સર્વથો બેરીસ્ટર આસફઅલી પરિચીત હતા. પં. જવાહરના જ નહિ પણ મહાસભાના મોવડી-મંડળના તેઓ પરમ વિશ્વાસુ છે અને અમેરીકાએ પણ હિન્દ ખાતે પોતાનો એક્સપી મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આમ પહેલીજ વાર હિંદ અને અમેરીકા વચ્ચેના સીધા રાજનૈતિક સંબંધો બંધાયા છે. બ્રિટને પણ પોતાનો ટ્રેડ કમીશર હિંદ ખાતે નીમ્યો હતો અને ચીનમાં પણ હિંદી એક્સપીની નીમણુંક થઈ છે. આમ પરદેશો સાથે સુરોપ અમેરીકા અને ચીન સાથે હિંદ આંતર સંબંધો બાંધી રહ્યું હતું.

પં. જવાહરનું બીજું એક ભવ્ય સ્વપ્ન પણ આશર લેતું હતું. એ સ્વપ્ન એશીયાનું સંગઠન કરવાનું અને એશીયાની

તાકાતને સંગઠીત અને વધુ સહિતચાળી બનાવી, યુરોપીય તાકાત સામે એને ખડી કરવાનું હતું. એ સ્વપ્નની સિદ્ધ અર્થે પં. જવાહરે દિલ્હીમાં એશીઆઈ પરિષદ યોજાવી, આ પરિષદમાં એશીયાભરના તમામ મુલકોએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. ચીન અને ઇન્ડોચીના જેવા પાકીથી ગળ્યોના પ્રતિનિધિઓ હતા તેો ડચના પ્રતિનિધી હતા અને ઈન્ડોનેશીયાની આઝાદી જંગના બહાદુર એનાની ડો. શહેરીઆર પશુ એકાદ દિવસ માટે આવી ગયા હતા. ઇંગ્લેન્ડનું પ્રતિનિધિ મંડળ હતું. અને રુઝ પ્રતિનિધિઓ પશુ સામેલ થયા હતા. ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર, દિલ્હીની ધરતી પર, એશીયાના સિત્ત સિત્ત ગળ્યોના પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થયા હતા, એકજ મંચ પર સમગ્ર એશિયાના ભાવિ વિષે વિચારણા કરવા એકત્ર મળ્યા હતા—અને એશિયાની તાકાતનું સંગઠન રચવાનું નક્કી થયું હતું.

પં. જવાહરની નેતાગીરીને, એશીયાના તમામ મુલકોએ સ્વીકારીને કાલ્પ અંજલિ આપી.

દિલ્હીનું ભાવિ ઝિરણુ પર હતું. લંડન ગયેલા લોડઝ માલ્ટ-મેટન પોતાની યોજના સમૂહમાં સિટીય મંજૂરના વડા પ્રધાન અને પ્રધાનમંડળના સભ્યો સાથે ચર્ચા કરતા હતા. એ ચર્ચાઓ લંબાતી હતી. મદાસભાએ ધીમ દિલ્હીના બાગલા પાકવાનો આગ્રહ જ લઈ બેઠી હોવાથી એક નવો વિદ્યપ ગણુ થયો હતો. પાળખના લોગવાદીઓના તોફાનોએ લઘુમતીને વિધાસ ગુમાવી દીધો હતો. લઘુમતિઓમાં કલ અને ત્રાસનું વાતાવરણ જનમી મથું હતું. એવીજ રીતે બંગાળની ધીમ સરકારે ખૂદશે મિત્રીવાદ પાલનુ થયો હતો. સરકારી મંત્રીઓમાં મિત્રી તત્વ બરવા માંડયું હતું. પૂર્વ બંગાળના દિલ્હી દર પજ બપોતીત દસમાં હતા એમને પોતાના જનભાણની સધામની

લાગતી ન હતી અને હીઝગતીઓ પાછા ફરવાને તૈયાર ન હતા એ સંજોગોમા મગામના હિંદુઓએ બગાળના ભાગલાની દિમાયત કરી બગાળને પૂર્વ બગાળ અને પશ્ચિમ બગાળ એમ બે વિભાગમા વહેંચી નાખવાની માગણી જોડ પકડતી ગઇ એવીજ રીતે પંજાબમાંથી પણ પંજામના ભાગલા પાડનાની માગણી

આવી. અને કેમ્પિસ કારોબારીએ એક વિકલ્પ તરીકે એ માંગણીને ટેકો આપ્યો. આથી બંગાળના લીગ નેતાઓ ખળભળી ઉઠ્યા. એમણે અખંડ અને આઝાદ બંગાળની ખૂમો શરૂ કરી. બંગાળના ભાગલાની વાતોથી શ્રી સરદાજી અકળાઈ ગયા. પણ બંગાળના હિંદુઓની બહુમતી એ ભાગલાની માંગણી પર જ વજન મૂકવા માંડ્યું.

લેડ્ઝ માઉન્ટબેટન જવારે વિધાયત જવા ઉપડ્યા ત્યાર પહેલાં ૫, જવાહર અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સાથેની ચર્ચા દરમ્યાન તેમણે પંજાબ અને બંગાળના ભાગલાની માંગણી પર જોર મૂક્યું હતું. લડનની મંત્રણાઓમાં પણ એ મુદ્દો અતિ મહત્વનો બની રહ્યો.

અખંડ અને અવિભાજ્ય હિંદમાં માનનાર મહાસભાને માટે ભાગલા એ કંઠવો ઘૂંટકો હતો. ખીજા બાજુ દેશમાંના ખીન્ન પક્ષો મહાસભા સામે ઉઠી ઉઠતા હતા. સૌ કોઈ બ્રિટિશ ચૂંટાણીની રાહ જોતા હતા.

બ્રિટિશ સરકાર સાથે મંત્રણા કરીને અને સત્તાની ફેરબદલી દ્વારાં કંઈ રીતે કરવી તેને લગતી પોતાની યોજના પર મંજૂરીની મહેર મારીને, લેડ્ઝ માઉન્ટબેટન તા. ૨ જુન ૧૯૪૬ આવી પહોંચ્યા અને તેમણે મહાત્માજી, પં. જવાહર, સરદાર વલ્લભભાઈ, રાષ્ટ્રપ્રમુખ કૃપલાની, સરદાર બલદેવસીંઘ, મી. જી. મી. લીબાકલમકીબાન અને સરદાર અબ્દુર રબ નિરતારને બોલાવ્યા. તેમને બ્રિટિશ સરકારની યોજના સમજાવી અને તેમની સાથે મંત્રણાઓ કરી. આ યોજના જે તમામ પક્ષો સ્વીકારે તો એ પક્ષોના નેતાઓના પ્રવચનો સાથે જ વાઈસરોય તે હિંદી પ્રાન્ત જોગ ઓક્ટોસ્ટ કરે એવી જોગવાઈ કરી. મંત્રણાના બે દિવસ ગયા અને તા. ૪થી વાઈસરોયે હિંદ જોગ બ્રિટિશ યોજના બદલ

કરી. એ યોજના મુજબ હિંદના ભાગલા પડે છે. પંજાબ અને બંગાળના જે ત્યાંની પ્રજા ઇચ્છે તે ભાગલા પડે, સરહદ પ્રાંતે હિંદની લોકસભામાં બેઠાવવું કે પાકીસ્તાનની લોકસભામાં બેઠાવવું એ મુદ્દા પર ત્યાંની પ્રજાનો મત લેવો. એવી જ રીતે આસામના સીલ્હટ્ટે પૂર્વ બંગાળના પાકીસ્તાન સાથે જવું છે કે આસામમાં રહેવું છે એ મતગણતરી દ્વારા નક્કી થશે. બલુચિસ્તાનમાં પણ મતગણતરી થશે. સરહદ નક્કી કરવા બાઉન્ડરી કમિશન નીમાશે.

આમ મુસ્લિમ લીગને આખું સિંધ, અધુ પંજાબ, અધુ બંગાળ અને બલુચિસ્તાન મળે છે. બ્યારે હિંદુસ્તાનને આઠ પ્રાંતો ઉપરાંત અધુ બંગાળ અને અધુ પંજાબ મળે છે

૫. જવાહરે તા. ૪ થી જૂને અખિલ હિંદ રેડીઓ પરથી બ્રિટિશ યોજના પરત્વે ઓડકાસ્ટ કરતાં જણાવ્યું હતું કે ભારે હૃદયે અને ખિન્નતાપૂર્વક તેઓ આ યોજનાનો સ્વીકાર કરે છે, અખંડ હિંદની આઝાદી માટે આપણે લડતા હતા. એ અખંડ હિંદનું ત્યમ તૂટી પડે છે પણ આપણે હજી હતારા થયા નથી.

વાર્ષિકરોયના ઓડકાસ્ટમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટ પહેલાં બને સરકારો રચવાતા તેમને સંરેયાનિક સ્વગજનો દરજ્જો આપવામાં આવશે.

૫. જવાહરના નિવેદનથી દેશભરના મહાસભાવાદીઓમાં ભારે નિરાશા છવાઈ હતી. બ્યારે લીગવાદી મંડળો પણ ખૂબ ઉત્સાહી ન હતા. એમને પાકીસ્તાન મળતું હતું પણ એ એવું ખંડિત હતું કે જે તેમની કલ્પનાને ધૂળવી મૂકે તેવું હતું મહાસભાના મોવડીઓના નિર્ણય પરત્વે ટીકાઓ થતી હતી; પણ સમગ્ર દેશનો પતિસ્થિતિ જોતા એમ લાગતું હતું કે ૫. જવાહરની દીર્ઘદષ્ટિ એની પાછળ કાર્ય કરતી હતી. વીસ ટકા હાથ તુરત ગુમાઈ જવું બચવવા જતાં એમી ટકા પણ ગુમાવવું કે એમી

ટકા ખચાવી લઈને વીસ ટકાનો વિશ્વાસ જીતી તેમને પાછા આપણો સાથે મેળવવાનો ઉદ્દેશ કરવો ? જો મહાસભા ઉઘી ખિટીશ યોજનાનો સ્વીકાર ન કરે તો, હિંદમાંથી અંગ્રેજો જવાના નથી.

આ સમસ્યાબરી પરિસ્થિતિમાંથી મહાસભાને માર્ગ કાઢવાનો હતો. મહાસભાની કારોબારીએ ખિટીશ યોજનાના સ્વીકારનો ઠરાવ કર્યો. ત્યારે મુસ્લીમ લીગના નેતા મી. જીલાએ લીગ કાઉન્સીલ બેઠાવાની હતી એ લીગ કાઉન્સીલે ખિટીશ દરખાસ્તોનો પ્રશ્નના નિકાલ તરીકે નહિ પણ સમાધાન તરીકે સ્વીકાર કર્યો પ્રશ્નના નિકાલ તરીકે Settlement તરીકે જો દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોત તો, હિંદના પ્રશ્નનો સારી રીતે ઉકેલ થઈ શકત પણ સમાધાન તરીકે સ્વીકાર કરવા પાછળ મુસ્લીમ લીગની દાનત શુદ્ધ હોય એમ જણાતું નથી. જ્યારે મહાસભાની મહાસમિતિએ યોજનાનો સ્વીકાર કરવાની કારોબારીની દરખાસ્તને સ્વીકારી લઈને, રાજદ્વારી મુત્સદ્દોગીરી બ્યક્ત કરી. આમ મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગે ખિટીશ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી હવે હિંદના ભાગલા નક્કી થયા હોઈને, ભાગલાનું કામ આગળ વધી રહ્યું છે પાકીસ્તાન મારે આખો પ્રાંત માત્ર સિંધનો હોઈને, સીંધના પાટનગર કરાંચી સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે પાકીસ્તાનનું પાટનગર બનાવી શકાય તેમ નથી. પંજાબનું પાટનગર લાહોર, જ્યાં પાકીસ્તાનનો ઠરાવ થયો હતો, એના પર તો લીગનું વર્ચસ્વ નથી. એ ક્યાં જશે એને નિકાલ તો સરહદના પ્રશ્નો અંગ્રેજનું કમીશન કરે ત્યારે નક્કી થશે. બંગાળમાં ટલકટા લીગના હાથમાં નથી એટલે આખરે તો દેગાંવીને જ પસંદગી આપવમાં આવી છે.

સરહદપ્રાંતની મતગણતરી અંગે સરહદના પદાણો અને મુસ્લીમ લીગ વચ્ચે મનભેદ છે. સરહદ પ્રાંત સત્તાવાર રીતે તો કોંગ્રેસ પ્રાંત છે ત્યાં કોંગ્રેસનું પ્રધાન મંડળ અસ્તીત્વમાં છે પણ

ભાગલાની પરિસ્થિતિમાં હવે તે હિંદી યુનીયન સાથે પોતાનું ભાવિ જોડવા માગે તો પણ જોડો શકે તેમ નથી. એટલે સરહદના ગાંધી એ, મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ મી. જુન્ના સાથે ફેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ અંગે ચર્ચા ચલાવી. પણ મી. જુન્નાના અક્કડ અને અણુસ્મિ વચ્ચેના પગિણામે સમાધાન યર્ષ શક્યું નહિ અને પઠાણો હવે ' પઠાણીસ્તાન ' ની માંગણી કરી રહ્યા છે. તેમને પોતાનો પ્રાન્ત આઝાદ બનાવવો છે. પઠાણો બ્રિટીશ તાબેદારીમાંથી લીગની તાબેદારીમાં જવા માંગતા નથી. પઠાણોની માંગણી છે કે સરહદ પ્રાંતમાં મતગણતરીનો મુદ્દો પાકીસ્તાન-હિંદુસ્તાનનો નથી. એ મુદ્દા પર તો છેલ્લો ચૂંટણી થવા પામી હતી અને પઠાણોએ પાકીસ્તાનની વિરુદ્ધના ચૂકરો આપી દીધો છે. એટલે હવે મત-ગણતરીનો મુદ્દો એ મુદ્દો ન હોય તો, બીજા મુદ્દા પરની મતગણતરીનો બહિષ્કાર પોઠાણો છે. આમ સરહદનું કોકકું ગુંચવાતું જાય છે.

આમ એક બાજુ જ્યારે દેશના ભાગલાના પ્રશ્નમાં પડિતજી અને તેમના સાથીદારો પોતાની સર્વ શક્તિ, શુદ્ધિ કામે લગાડી રહ્યા છે, ત્યારે બીજી બાજુ રાજસ્થાનોનો પ્રશ્ન પણ એવો જ જટીલ સ્મરણ સમો બની ગયો છે બ્રિટીશ હકુમતના અંત સાથે જ નીઝામને સ્વતંત્ર થવું છે. એમને પોતાના સાર્વભૌમત્વની ઘેલછા લાગી છે. ત્રાવણકોરના સર સી. પી ને તો સ્વતંત્ર સાર્વભૌમત્વ મનીને પાકીસ્તાન સાથે કગર કરવા છે. અને તેમનું જોડાણ થોડાક નાના રાજ્યો પણ એવી વાતો કગવા લાગ્યા છે પડિતજીએ આવી સાર્વભૌમત્વની વાતો કરતાં રાજવીઓને સંભળાવી દીધું છે કે સાર્વભૌમત્વ તો રાજવીનું નહિ પણ ગજસ્થાની પ્રજાનું છે અને તેમણે પોતાનું ભાવિ નક્કી કરવાનું છે. આમ જનાં બીજા ફેટલાક રાજ્યો લોકપ્રતિનિધી સભામાં સામેલ થતાં જાય છે. અને એમ લાગે છે કે પડિતજીની મુત્સદ્દીગીરી આ નવા ઝથાને અટકાવવામાં સફળ નિવડશે.

દેશની આંતરિક સ્થિતિ, હિંસાના ચર જેવી છે. પ્રજાના આત્મિક વિકાસ અને પ્રિયકર એવા નેતાઓના હાથમાં વહિવટી લગભગ હોવા છતાં પરિસ્થિતિ પર કાબુ આવી શકતો નથી. દોઢસો વર્ષના બ્રિટીશ અમલનું એર આજે નીચોવાઈ રહ્યું છે. મહા-મંથન કાળમાંથી આપણે પસાર થઈ રહ્યા છીએ. અંધપૂર દેશ, અને અંધપૂર શ્રદ્ધા સાથે, આંપણો સૂકાની, પં. જવાહર દેશના નાવને, વાવાઝોડા અને તોફાનોની વચ્ચેથી હિંમત ભેર આગળ લઈ રહ્યા છે. એ સફળતા પૂર્વક દેશના નાવને એ કિનારે પહોંચાડશે જ એમાં કશો જ સંકા નથી. આવા સમય દરમિયાન પણ પરદેશો સાથે સંબંધો બાંધવાનો પ્રયત્ન તેઓ બૂઝ્યા નથી. યુરોપના આજે ચાર મહાસત્તાઓ ગણાય છે અમેરીકા, રશીયા, બ્રિટન અને ચીન. એ ચારે મહારાજ્યો સાથે હિંદના રાજનૈતિક સંબંધો હોવા જોઈએ. ચારે મહારાજ્યોના આપણા દેશના, આઝાદ હિંદના એલચીઓ હોવા જોઈએ. પં. જવાહરનું એ સ્વપ્ન હવે સિદ્ધ થયું છે. અમેરીકામાં આપણા એલચી છે. ચીનમાં આપણા એલચી છે. બ્રિટન સાથેના આપણા રાજદ્વારી સંબંધો છે જ, અને છૂટા પડ્યા પછી એ સંબંધો તો રહેશે જ. અને હવે તો રશીયા ખાતેના આપણા એલચી તરીકે શ્રીમતિ વિજયાલક્ષ્મી પાંડતની નિમણૂક થઈ ગઈ છે. રશીયા આપણું ધરેશી રાજ્ય છે. હિંદના જીવાનો પર રશીયાની મોટી છાયા છે. પં. જવાહર પણ રશીયા પ્રત્યે ખૂબ આકર્ષણ ધરાવે છે. એ દેશ સાથે હિંદ પોતાના રાજ-નૈતિક સંબંધો જોડે છે. પરદેશોમાં હિંદ જે ગૌરવલયું મસ્તક ઉઘેરાઈ રહ્યું છે. અને બહુજ થોડા સમયમાં તેણે જે ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું છે એ પં. જવાહરની તમના અને વ્યક્તિત્વને આભારી છે. આઝાદ હિંદના, પ્રજાસત્તાક હિંદના પહેલા પ્રમુખ કોણુ થશે? એવા પ્રશ્ન આજે સર્વત્ર પૂછાઈ રહ્યો

છે અને અનેક નામો સચવાય છે. પણ સૌના દિવમાં જે જવાબ છે તે એકજ છે. સૌના દિવમાં એવી તમના છે કે પ્રજાસત્તાક હિંદના પહેલા પ્રમુખ પં. જવાહર જ હોય.

અને સરદારશ્રી એ સાચું જ કહ્યું છે કે આઝાદી જંગમાં અમારા નેતા મહાત્માજી હતા. હવે એ જંગ પૂરો થતાં હવે રાજવહીવટમાં અમારા નેતા પં. જવાહર છે. અમે બધા એમના સૈનિકો છીએ.

એવા આપણા મહાન નેતા પં. જવાહર જેમણે હિંદના ભાગ્ય નિર્માણમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, તેઓ આપણને દોર-વણી આપતા અને આઝાદ હિન્દને આઝાદ બનાવવાને ઈર્ષાંયુ હો.

પાવન કર તવ જીવન કાર્યે
રાતરાંદે ઉજમાળા; જવાહર !

સંદેશ લિ. તરફથી પ્રકટ થયેલ સંદેશ પ્રકાશન મંદિરના

પ્રાણવાન પ્રકાશનો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત પો. ખર્ચ
૧ જીવનસખી	શ્રી. કુંગરશી સંપટ (બીજી આવૃત્તિ)	૪૫ ૦—૮
૨ જર્મનીની આત્મકથા કુ. ધ. સંપટ		૪૧ ૦—૭
૩ નર્તકી	શ્રી. 'ઉમાકાન્ત'	૫૫ ૦—૮
	(બીજી આવૃત્તિ ૭૫૫ છે)	
૪ ઇસરદાન	શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરા ૩)	૦—૬
૫ આરોગ્ય	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૩૧ ૦—૬
તનનું મનનું અને દેશનું		
૬ હસ્તમેળાપ	શ્રી. મંજુલાલ દેસાઈ	૪) ૦—૬
૭ સોનલ	શ્રી. પ્રાણલાલ મુનશી	૪) ૦—૭
૮ નિત્યનો આચાર	પ્રો. રામનારાયણ પાઠક	૧૫ ૦—૪
૯ મોરાં પ્રમદીવાની	શ્રી. રામચંદ્ર દાકર	૬૧ ૦—૭
૧૦ મારું લવિષ્ય (લ. ૧-૨) જ્યોતિષી પંડ્યા		૮૧ ૦—૧૧
૧૧ આધુનિક-વ્યા- પારી મિત્ર	શ્રી. પૂર્ણાનંદ ભટ્ટ	૬) ૦—૬
૧૨ વ્યાપારી સર્વ- જ્ઞાનસંગ્રહ	શ્રી. કુંગરશી સંપટ	૧૦૧ ૦—૧૦
૧૩ હિંદની આર્થિક દુર્દશા	"	૦૫૫ ૦—૪
૧૪ રૂપિયાનું લાવિ	પ્રો. સી. એન વકીલ જે.જે. જાંગરીવા	૦૫૫ ૦—૪
૧૫ યુ. કે. સી સી અને હિંદ	પ્રો. એ. એન. અગરવાલા	૦૫૫ ૦—૪
૧૬ હિંદની આર્થિક પુનર્વિદ્યા	શ્રી. મણિલાલ શાહ	૧) ૦—૪

૧૭ વેદાંત અને યોગ	સ્વામીશ્રી. માધવતીર્થજી ૫)	૦—૭
૧૮ શ્રીમદ્ભાગવત માર્ગદર્શિકા	”	૩૥૥ ૦—૬
૧૯ ગુરુપૂર્ણિમા	”	૨૥૥ ૦—૫
૨૦ અભિશાપ	અનુ. રમણલાલ સોની	૩૥ ૦—૬
૨૧ નેતાજી	શ્રી. પ્રદ્ભાદ બલભટ્ટ	૩૥ ૦—૬
(૫ મી આવૃત્તિ)		
૨૨ કીકટ	...	૧૬ ૦—૪
૨૩ સ્નેહગંગા	અનુ. રમણલાલ સોની	૩) ૦—૫
૨૪ સાથીદાર	”	૩૬ ૦—૫
૨૫ હિંદુનાં નાણાંતંત્ર	શ્રી. જયંતીલાલ મહેતા	૪૬ ૦—૮
૨૬ નેતાજીના સાથીદારો	શ્રીપ્રદ્ભાદ બલભટ્ટ	૨૥૥ ૦—૬
૨૭ સંન્યાસિની	અનુ. રમણલાલ સોની	૩૬ ૦—૫
૨૮ મિયાં કુસકી	શ્રી. જીવરામ જોષી	૧૬ ૦—૫
૨૯ ગીતાદોહન પૂજ્ય સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાત્મજી (બીજી આવૃત્તિ ૭૫૫૭૯)		
૩૦ વેચાણવેરાનો કાયદો	શ્રી. સારાભાઈ દલાલ	૦૥૭ ૦—૩
૩૧ રા' નવલક્ષ્મી	શ્રી. જીવરામ જોષી	૧૥૥ ૦—૨
૩૨ પુરાણની વાતો	”	૧૥૥ ૦—૨
૩૩ અમારા સરદાર	શ્રી. દયાશંકર લા. ઠવિ	૫૥૥ ૦—૮
૩૪ મનમોહ રાજ	શ્રી. જીવરામ જોષી	૧૬ ૦—૨
૩૫ પિંગલા	શ્રી. ગોકુળદાસ રામયુ.	૪) ૦—૬
૩૬ ભક્તિ અને સંકીર્તન	સ્વામી શ્રી શિવાનંદજી	૩૬ ૦—૬
૩૭ ‘હુટારાના પંજામાં’	શ્રી. જીવરામ જોષી	૧૥ ૦—૫

સોલ્ડ એજન્ટ્સ —

મેસર્સ એન. એમ. ઠક્કરની કું.

બુકસેલર્સ : ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

વિશેષ માહિતી માટે લખો—

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર

સારંગપુર,
અમદાવાદ

જે પુરૂષે માટીમાંથી મદો સંન્યા એવા મહાસભાના
'લેખક'ી પુરૂષના જીવનને સ્પર્શતું 'સંદેશ'નું

અભિનવ—પ્રકાશન

અમારા સરદાર

હિંમત રૂ. ૫—૮—૦ (૮ ખ ૮ આના)

લેખક : શ્રી. દયારાંકર ભ. કવિ

- * સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના તેજસ્વી જીવનની મુરખ વિગતો આકર્ષક શૈલીમાં પહેલી-૪ વાર આ પુસ્તકમાં રજુ થા યછે.
- * બાલ્યકાળના તોફાનોથી માંડીને આરજી હકૂમતે હિંદના ગૃહસચીવની ગૌરી જવાબદારીઓ સુધીના સરદારશ્રીના જીવનના રસિક પ્રમંગો.
- * જેમા સરદારશ્રીના વીગ્તવનાં, કુનેહ અને સજકોશદયનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે, એવાં અનેક સંભારણાં અહીં મંજહાયા છે.

લગભગ ૩૫૦ પાનાં ૬'યા અમેરીકન ટામળો, સરદારશ્રીની લાક્ષણિક તસ્વીરો અને બીજી અનેક તસ્વીરોથી ભરપુર.

પ્રત્યેક ગુજરાતીના ઘરમાં આજના ગુજરાતના ઘડવૈયાનું આ પુસ્તક હોવું જ જોઈએ.

પ્રકાશક : ધી સંદેશ લિમિટેડ

સારંગપુર—અમરાવાડ.

સોલ એજન્ટ : એન. એમ. હક્કરની કું.

૧૪૦, પ્રિન્સિપલ રોડ, મુંબઈ-૨